

શ્રી યશાવજયંતી

જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૩૨

૩૦૦૪૮૪૬

ભારતીય સંસ્કૃતિ

મુનિશ્રી સંતબાદણ

સાધુસાધ્વી શિખિર માટુંગા [મુંબઈ]ના
ઉપક્રમે યોજાયેલી વ્યાખ્યાનમાળા

ધર્માનુબંધી વિશ્વદર્શન

ભાગ : ૫

ભારતીય સંસ્કૃતિ

મુખ્ય પ્રવચનકાર :
મુનિશ્રી સંતખાલજી

સંપાદક :
ગુલાબચંદ જૈન

: પ્રકાશક :
લક્ષ્મીચંદ ઝવેરચંદ સંઘવી

મંત્રી
મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર
હડીભાઈની વાડી - અમદાવાદ - ૧

ભારતીય સંસ્કૃતિનું હાઈ

[સંપાદકીય]

માણસ જાતને સુસંસ્કૃત બનાવવા માટે અલગ-અલગ સંસ્કૃતિઓનું નિર્માણ થાય છે. ‘સંસ્કૃતિ’નો ખરો અર્થ જોવા જઈએ તો સંસ્કારોને માંજવાં; એવો કરી શકાય છે. જે વિચારધારાના કારણે માનવજાતિનું સંસ્કાર પરિમાર્જન થતું રહે તે સંસ્કૃતિ છે. સંસ્કૃતિની ખરાખરીએ ખીજા એ શબ્દોનો પ્રચાર પણ જોવા મળે છે—સભ્યતા અને નાગરિકતા ! આ બંને વસ્તુઓ પણ સંસ્કૃતિના અંગો રૂપે આવી શકે છે; પણ સભ્યતાનો જે અર્થ પ્રચલિત થયો છે તે કેવળ બાહ્ય વેશ-ભૂષા અને રહેણી-કરણી સુધી જ કરવામાં આવ્યો. દા. ત. યુરોપીયન સભ્યતા એટલે યુરોપના લોકો કઈ રીતે રહે છે, કેવી રીતે ખાય છે? કેટલી વાર કેવાં કેવાં કપડાં પહેરે છે—એ બધી બાબતો સભ્યતામાં ખપી. ત્યારે સંસ્કૃતિમાં બાહ્ય વેશ-ભૂષા કરતાં આત્માના-અંતરના-સંસ્કરણને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. કેવળ બહારથી ઉજળાં કપડાં પહેરીને નહીં, પણ અંદરથી ઉજળો સ્વચ્છ આત્મા હોવો જોઈએ—એ સંસ્કૃતિ વડે આવ્યું.

સભ્યતાની જેમ નાગરિકતાની વાતમાં પણ બાહ્ય બાબતોને જ સમાવી લેવામાં આવી. નાગરિક લોકોના હક્કો અને ફરજો, ત્યાંથી લઈને પોતાના દેશનું રાષ્ટ્ર-ગૌરવ ત્યાં સુધી નાગરિકતાનો વિકાસ થયો, પણ, સાથે-સાથે તેમાંથી એક ખીજા બાબતનો જન્મ થયો અને તે એ કે “અમારા જ નાગરિકો સારા—બાકીના નહીં !” આ નાગરિકતાની ગૌરવગ્રથિથી પીડાતા લોકો શું કરી શકે છે, તેના બે દાખલા ઇતિહાસમાં છે. બ્રિટીશ લોકોએ “અમે જ શ્રેષ્ઠ” એ વિચારધારાના અન્વયે આખી પૃથ્વી ઉપર બ્રિટીશ સામ્રાજ્યને ફેલાવ્યું; એટલું જ નહીં, આફ્રિકામાં તેમણે રંગદેષને જન્મ આપ્યો. આજે ખુદ બ્રિટનને તે સાફ ન લાગવા છતાં તેમના વડે ખીજરોપિત થયેલ રંગભેદ કેવળ આફ્રિકામાં

નહીં, અમેરિકામાં પણ પ્રસરી રહ્યો છે । એનો ખીજો દાખલો જર્મનીએ પૂરો પાડ્યો છે અને “જર્મન પ્રજા એટલે જ શુદ્ધ લોહીવાળી, બાકી બધી જીવવાને નાલાયક” એ સિદ્ધાંત ઉપર જર્મનીએ પોતાની નાગરિકતા કેળવી; અને ખીજા વિશ્વયુદ્ધે જે તારાજ અને પાયમાલી કરી છે તેનો—યુદ્ધનો ૩૨ હજી પણ લોકોના મગજમાંથી જતો નથી.

‘સભ્યતા’નો જે રીતે આજે વિકાસ થઈ રહ્યો છે, તેને “સંસ્કૃતિ”માં ન બપાવી શકાય. જેમ નાગરિકતાએ માણસને યુદ્ધને આરે લાવીને ખડો કરી દીધો છે તેમ ‘સભ્યતા’એ માણસને ભોગ-વિલાસને આરે લાવીને ઊભો કર્યો છે. જ્યાં “આંતર” વસ્તુનો—આત્માનો સ્પર્શ થતો નથી ત્યાં સભ્યતા કેવળ બાહ્ય આચાર માત્ર રહી જાય છે અને તે ભોગ-વિલાસની વિવિધતા તરફ જ માત્ર લોકોને ધસડે છે. પરિણામે સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેમાં “આત્મા” જેવી કોઈ વસ્તુનો આચારવિચારમાં સ્વીકાર ન થતાં; માત્ર હૈહિકવાસના પોષવા માટે સહચાર, સ્વેચ્છાચાર અને સ્વચ્છંદાચાર વધે છે. દુનિયાના મોટા ભાગના દેશોમાં આ વસ્તુ જેવા મળે છે. આજે અર્ધનગ્ન-ફેશનો, સૌંદર્ય-હરીફાઈઓ અને ઘણાં સામયિકોમાં નગ્ન ફેટાઓ પણ સભ્યતાના નામે જેવા મળે છે. સ્ત્રી એટલે “ભોગ”નું એક સાધન; અને પુરુષ એટલે સ્ત્રી માટે “તૃપ્તિ”નું હથિયાર એવી વૃત્તિ એટલી બધી સજ્જડતાથી ધર કરી રહી છે કે તેણે માનવને “પુરુષ એટલે માનવવંશનો નર પશુ અને સ્ત્રી એટલે માનવવંશની માદા પશુ” એ સ્વરૂપમાં મૂકી દીધી છે. થોડીક વધુ વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ અને સંયમ શીલનો અભાવ એટલે આ વસ્તુ એના બચંકર સ્વરૂપે પ્રગટ થયા વગર નહીં રહે.

ઇતિહાસનો જાણકાર જાણે છે કે મધ્યયુગના પ્રારંભમાં યુનાનોના બજારો બરાતાં. ત્યાં લોકો સ્ત્રીના દરેક અંગોની માંસપેશીઓને અડીને તેનો ભાવ-તાલ કરતા. આજની વિશ્વસુંદરીઓની હરીફાઈઓ ઉપરથી નવો અશ્મો દૂર કરવામાં આવે તો તેમાં પણ સૌંદર્ય-લીલામ થતું જ

જાણીશો. એક નહીં, પણ હજારો લોકોની આગળ પોતાના અંગોનું અર્ધનગ્ન દશામાં પ્રદર્શન કરવું; એ ખરેખર સ્ત્રી-સમાજ માટે અશોભનીય છે. પણ સહુથી દુઃખદ બીના તો એ છે કે આજની યુવાન બાળાઓ-આવતી કાલની માતાઓ માટે એ વાત આદર્શ બની રહી છે. ભોગ-વિલાસ અને સંપન્નતાના નામે વિશ્વના અનેક સ્થળે નારી સમાજ પુરુષ વર્ગો આગળ રાત્રિ-કલબોમાં, થિયેટરોમાં તેમ જ ઈતર સાંધ્ય પાર્ટીઓમાં જે રીતનો પોશાક પહેરીને નૃત્ય કરે છે, રીઝવવાના પ્રયોગો કરે છે અને તેમાં જીવનનો ઉત્કર્ષ જુએ છે—તે દરેક સમજુ માણસ માટે એક પ્રશ્ન ઊભો કરે છે કે શું આ જ નગ્ન-સહ્યતા સ્ત્રી સમાજ માટે આચરવી અને પુરુષો માટે જોવી બાકી રહી છે? આજે પશ્ચિમ માટે એ મૂંઝવતો પ્રશ્ન છે અને હિંદમાં પણ તેની અસર વધી રહી છે.

એનો ઉકેલ શું ?

એનો ઉકેલ એક જ છે કે સાચી સંસ્કૃતિનાં જૂનાં મૂલ્યોને પુનઃ સ્થાપિત કરવાં. આ સત્ સંસ્કૃતિ એટલે ધર્મ—નીતિની દૃષ્ટિએ માણસનો માણસ સાથેનો વહેવાર—એક આત્માની બીજા આત્માને માન્યતા... એ સંસ્કૃતિનો આદર્શ હોવો જોઈએ; વિશ્વના દરેક જીવાત્માના જીવન-રક્ષણ પ્રતિ સન્નગતા.

આવી સંસ્કૃતિઓ દુનિયાના ઇતિહાસમાં ત્રણ જોવા મળી છે :—
(૧) ભારતીય સંસ્કૃતિ (૨) ગ્રીક અને રોમન સંસ્કૃતિ (૩) અને મિસર તેમજ બેબિલોનિયાની સંસ્કૃતિ. ચીનનો ઉલ્લેખ આવે છે પણ સંસ્કૃતિ કરતાં ત્યાં માનવ-વિકાસ થયો એમ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાશે. ગ્રીક અને રોમન સામ્રાજ્યો નાશ પામ્યાં કારણ કે ત્યાં સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ “ માણસના પવિત્ર કર્તવ્યો ” તરફ ન વળતાં નાગરિકતા તરફ અને અંતે ગૌરવઅંધિયા પીડાતી મહત્વાકાંક્ષી પ્રજા તાનાશાહીમાં પરિણમી. પરિણામે ત્યાં પાંચ પચગબ્જો થવા છતાં અને સોક્રેટિસ, ટોલસ્ટોય જેવા વિચારકો હોવા છતાં સિકંદર, નેપોલિયન જેવા તાના-

શાહો થયા અને વીસમી સદીએ હિટલર, મુસોલિની અને સ્ટાલિન જેવા તાનાશાહો આપ્યા જેમણે પોતાના વતનમાં પોતાના લાખો લાઈઓની કતલ કરાવી અને વિદેશમાં પણ અન્ય લોકોને કીડીની જેમ રેંસી નાખ્યા....!

મિસર અને બેબિલોનિયાની સંસ્કૃતિ તો ગ્રીક અને રોમન સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ થતાં નષ્ટ પામી અને તે ટકી ન શકી....! તેમનો આધાર મોટા ભાગે રમતગમત, સાંઘ્ય હરીફાઈ અને ભોગવિલાસ ઉપર હોઈને તેનો સ્વયં નાશ થયો.

પરિણામે આજે યુરોપમાં “ સભ્યતા ” અને “ નાગરિકતા ” હજી રહી ગયાં છે; પણ સંસ્કૃતિનો લોપ થઈ ગયો છે. એટલે આજે માણસ જાતિને સુખશાંતિ આપવા માટે પ્રચંડ વૈજ્ઞાનિક સામગ્રી હોવા છતાં એકબીજાના વિનાશ માટેની; કેવળ ધરતી ઉપર નહીં; આકાશમાં પણ તૈયારીઓ ચાલે છે. નાગાશાકી અને હીરાશીમા ઉપર જે આણુબોમ પડ્યો તેની કિંમત આખી દુનિયાને એક વખતનું ભોજન મળે એટલી આંકવામાં આવી છે; અને તે દિવસથી આજ સુધી જેટલી શક્તિના આણુ-પરમાણુ અને જીવનવાયુ બોમ ફેડવામાં આવ્યા છે; તેનો અંદાજ એ છે કે પહેલા આણુબોમ જેવા ત્રણ આણુબોમો સત્તર વર્ષમાં રોજ ફેડવામાં આવ્યા છે. બૂખ, દુઃખ, દરિદ્રતાનો, એમની કિંમત વડે જ્યાં નાશ કરી શકાતો હતો ત્યાં એટલું મૂલ્ય વિનાશની સંહારલીલા કેવી થાય છે તેના પ્રયોગોમાં ચાલ્યું ગયું... એ માર્ગે માનવસમાજ નવસંસ્કૃતિનું નિર્માણ કદાપિ ન કરી શકે.

સભ્યતા અંગે પણ એમ જ કહી શકાય ! કારણ કે એનો પ્રારંભ “ ગ્રંથિ ” થી થાય છે. કેમ સારા કહેવાઈએ, દેખાઈએ અને જણાઈએ એવો એ બહારનો પ્રયાસ છે અને તે સતત ગૌરવગ્રંથિને પેદા કરે છે. પરિણામે એક પ્રજા જે કોઈ પણ બહાને ખીજી પ્રજાને મદદ કરવા જાય છે તે મદદના બહાને પોતાના વિચારો અને આચારોને મહદ્ અંશે થાપી દે છે. જપાન તેનું ઉદાહરણ છે. ત્યાં અમેરિકન જીવનનો એટલો બધો

વ્યાપક પ્રભાવ પડ્યો છે કે આજનું જાપાન પોતાના જેવું લાગતું નથી. જર્મનીનું પણ એવું જ થયું છે.

આ બધા વચ્ચે સુસંસ્કૃત માનવ-સમાજની કદપના કરી શકાય, તે માટે આશાની મીઠ કેવળ ભારતીય સંસ્કૃતિ તરફ જ માંડી શકાય છે. જ્યારે અન્ય સંસ્કૃતિઓ નાશ પામી છે ત્યારે આજે પણ ભારતીય સંસ્કૃતિની વિચારધારા જગતને નિર્દેશન આપી રહી છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનો સળંગ પ્રવાહ અદાજ પ્રમાણે-છેલ્લાં દશહજાર વર્ષથી એકધારે વહી રહ્યો છે. રામયુગના આદિકાળમાં-ઋષભ દેવ; મનુ મહારાજના હસ્તે તેનાં શ્રીચરણ થયાં; રામના સમયે તે પોતાના સંપૂર્ણ પ્રકાશમાં આવી અને ત્યારબાદ ભ. શ્રીકૃષ્ણ, ભ. યુદ્ધ, ભ. મહાવીર અને મ. ગાંધીજીના જીવનચરિત્રથી તે વધુ ને વધુ ઉજ્જવળ થતી ગઈ. આ યુગપુરૂષો માટે નવી ભૂમિકાઓ સર્જવાનું કામ અનેક ઋષિઓ, મુનિઓ, તત્ત્વજ્ઞો અને ચિંતકોએ કર્યું. વર્તમાન ઇતિહાસમાં તો કેવળ રાજાઓ અને તેમના યુધ્ધોને વધારે પડતા ચિતરવામાં આવ્યા છે; પણ તેને બાદ કરીએ તો માણસને માણસમાં સતત વિશ્વાસ પેદા કરવા માટે, જીવનને સુસંસ્કૃત કરવા માટે, સદી દર સદીએ કોઈને કોઈ મહાપુરૂષ ભારતમાં જન્મ્યા છે. શંકરાચાર્ય, રામાનુજમ, માધ્વાચાર્ય, તિરુવલ્લૂર જે દક્ષિણમાં થયા તો ઉત્તરમાં નાનક, તુલસી, સૂર કબીર, રહીમ વગેરે થયા. પૂર્વમાં ચૈતન્ય, વિવેકાનંદ કે રામકૃષ્ણ થયા તો પશ્ચિમમાં નરસિંહ, અખો અને દયાનંદ પાક્યાં. મહારાષ્ટ્રમાં પણ તુકારામ, એકનાથ, જ્ઞાનેશ્વર, સંતસખુભાઈ વગેરે થયા. જૈનોએ હેમચંદ્રાચાર્ય, રત્નપ્રભસૂરિ વગેરે આપ્યા તો શીખોએ ગુરુ ગોવિંદ જેવાં રત્નો આપ્યાં... । આમ સંસ્કૃતિનો સળંગ પ્રવાહ આગળ વધતો જ રહ્યો. ભારતમાં અનેક જાતિઓ આવી, અનેક ધર્મો આવ્યા પણ અહીંની સંસ્કૃતિએ તેમનાં સારાં તત્ત્વો ગ્રહણ કરી પ્રજાને નવો સંસ્કાર આપ્યો. ચાર દિશાના ચાર ખુણે પવિત્ર તીર્થધામોના કારણે; ઉત્તરનું તત્ત્વજ્ઞાન પૂર્વમાં આવ્યું, પૂર્વનું દક્ષિણમાં, દક્ષિણનું પશ્ચિમમાં; અને

પશ્ચિમનું ઉત્તરમાં. આમ આ આખીયે પ્રગ્ન તે સંસ્કૃતિના અમરતરંગોનું પાન કરતી રહી. એટલે કેવળ ધર્માચાર્યોએ ‘ભૌતિક સંપત્તિ’ના મોહને છોડવાની વાત કરી, એટલું જ નહિ પણ તે સદી દર સદીએ કોઈને કોઈ સંતના મુખે ગવાતું ગયું. સારી વાતોનો એટલો બધો સુંદર સમન્વય અહીંની સંતવાણીમાં મળે છે કે તેને અલગ-અલગ સંતની રચના કહેવા કરતાં ભારતીય સંસ્કૃતિની રચના કહેવી ઠીક થશે.

વિશ્વને પ્રેરણા આપવા માટે ભારતીય સંસ્કૃતિને જ લેવાનું એક જ કારણ છે કે તેનામાં જ્યાં એક તરફ સનાતન સત્યોને સંધરવાની શક્તિ છે ત્યાં નવીનતાને અપનાવી લેવાની અદ્ભૂત શક્તિ રહેલી છે. એ જ કારણે ગાંધીજી રશ્કિન-ટોલ્સ્ટોયથી પ્રભાવિત થઈને “અહિંસા”નો પ્રચાર કરી શક્યા અને વિનોબાજી લોહિયાજી ક્રાંતિ વગર ‘ભૂદાન’ જેવી વસ્તુ સર્જી શક્યા. એટલું જ નહીં “લોક શાંતિ અને સુખાકારી માટે સતત સંઘર્ષ” જરૂરી નથી!” એ વાત આજે સંઘર્ષમાં માનતા સામ્યવાદી દેશોને પણ સ્વીકારવી પડી છે. આમ આ સંસ્કૃતિ વિશ્વના માનવને પ્રેરણા આપવાનું અદ્ભૂત બળ દાખવે છે અને વિરોધીઓને પણ પોતાનામાં સમાવી લેવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.

એની વિરુદ્ધ પાશ્ચાત્ય સભ્યતા કે નાગરિકતા અથવા સામ્યવાદને પણ લઈ એ તો તેમનામાં લોકજીવનને પરિમાર્જન કરવાના અને ટકી રહેવાના ગુણો જોવા નથી મળતા.

સંસ્કૃતિનું પહેલું કામ છે વિશ્વકુટુંબની ભાવનાનો પ્રચાર કરવાનું! સભ્યતા કે નાગરિકતા અથવા સામ્યવાદમાં એ ભાવ જાગતો નથી. બાળક મોટું થાય કે ઊડી જાય, અલગ થાય. પછી ભલે મા-બાપને છેલ્લાં દિવસોમાં કોઈ વૃદ્ધ શાળા કે હોટલોમાં રહેવું પડે! એ છે પાશ્ચાત્ય સભ્યતા! સામ્યવાદી દેશોમાં તો ફરજિયાત રીતે દરેકને અલગ રાખવામાં આવે છે. માતા પણ કામે જતી હોઈ, તેના બાળકનો ઉછેર અલગ શિશુ-શાળામાં કરવામાં આવે! ગાય વીયાય ત્યારે તેના દૂધ

માટે વાહરડાંને પાસે લાવવામાં આવે—એ રીતનું આ જીવન છે. તેથી પરસ્પરનો વિશ્વાસ બંધાતો નથી.

એ જ રીતે નાગરિકતા, સામ્યવાદ કે સહ્યતા દરેકની સિદ્ધિ માટે અંતે સંઘર્ષ આવે છે. સંઘર્ષ લોકોનો પરસ્પરનો વિશ્વાસ તો તોડે છે, એટલું જ નહીં, તે એક જ દેશના લોકોને પોતાના બાધઓનું ખૂન વહેવડાવવા માટે પણ ત્રેરે છે. ખૂન-કલથી લઇને શાસનની પડાપડી માટે થતા બેકામ ગોળીબારો અને સામુહિક કલેઆમો, સંઘર્ષનાં પરિણામો છે. અને સંઘર્ષ હોય ત્યાં અનાક્રમણ તથા તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય આવે જ ક્યાંથી ? તેમ જ તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યને સમજ્યા વગર અનાયાસ-આયાસની ભૂમિકા આવે ક્યાંથી ?

સહ્યતા-નાગરિકતાની આચાર-વિચાર-સરણી ભોગપ્રધાન હોઇને માતૃપૂજા અને શીલનિષ્ઠા આ બંને તરફ ત્યાં જોવા નહીં મળે ! એટલું જ નહીં “કૌભાયા”ને હવે ત્યાંના ડોક્ટરો પણ એક જૂનું ધર્તિંગ મનાવવા બેઠા છે, એ ગહન વિચારનો પ્રશ્ન છે. આમ સહ્યતાની આડે વ્યભિચાર-દુરાચાર અને સ્વચ્છંદાચાર જે રીતે વધી રહ્યો છે તેણે નારીજાતિની જે અધોગતિ કરી છે તે સમજી માણસો માટે સ્પષ્ટ છે.

એક વસ્તુ તો ચોક્કસ છે કે સ્વાર્થ, સંઘર્ષ અને સ્વચ્છંદાચાર એ વિશ્વના દુર્ગુણો છે અને તે ગમે તે બહાને કોઇપણ પ્રજામાં કેળવાતા હોય તે પ્રજા ગમે તેટલો પ્રયાસ કરે તે છતાં સત્ય અને પ્રમાણિક જીવન વહેવાર આવવો એટલું જ કપરું કામ છે.

ત્યારે, વિશ્વને માર્ગદર્શન આપવાનું કામ ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર આવે છે. આજે જો કે એના ઉપર પણ વિદેશી સહ્યતાનો પ્રભાવ પડેલો છે; તે છતાં તેનાં ઊંડાણમાં ઉપરના મહાન તરફ પડેલાં છે અને અંતે ત્યાગ કે શાંતિ માટે તેને અપનાવ્યા વગર છૂટકો નથી !

આ વિષયને બહુ જ વિસ્તાર અને ઊંડાણથી સાધુ-શિખિરમાં ચર્ચવામાં આવેલો. પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી જેવા સમર્થ વિચારકે

તેને અલગ-અલગ સત્તર વ્યાખ્યાનો વડે બહુ જ ઊંડાણથી છણ્યો છે. અને બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે તેની રજૂઆત કરી છે. સાથે શિબિરાર્થાઓની ચર્ચા-વિચારણાએ પણ વિષયને વધુ સ્પષ્ટ કર્યો છે.

વિષય એટલો બધો રસપ્રદ અને ઊંડાણથી ભર્યો હતો કે તેના સંપાદનમાં ઘણો જ સમય લાગ્યો છે; પણ એનાથી વ્યક્તિગત રીતે મને જે લાભ થયો છે તેવો જ લાભ આ વિષય અંગે દરેકને થશે એવી મને શ્રદ્ધા છે. આ વિષયને મેં સૂત્રની શ્રદ્ધા સાથે ગ્રહણ કરેલ છે અને “ભારતીય સંસ્કૃતિ”નું વિશદ્દર્શન હું પામી શક્યો છું. એવી સંસ્કૃતિના પ્રચારક અને આચરણશીલ એના વાચકો બનશે એવી મને શ્રદ્ધા છે.

મહાવીર જયંતી
તા. ૬-૪-૬૩
જૈન-ઓર્ડિંગ હોમ
મદ્રાસ

—ગુલાબચંદ જૈન

બે બોલ

મુનિશ્રી સંતબાલજીને તમે સૌ જાણો છો. તેઓ એક ક્રાન્તિકારી જૈન સાધુ છે. તેઓ આત્મસાધનામાં મગ્ન રહેવા છતાં સમાજકલ્યાણની અનેક પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય માર્ગદર્શન અખંડપણે અહોનિશ આપતા રહે છે. તેઓશ્રી માને છે કે હવે માત્ર ઉપદેશથી કામ નહીં ચાલે પણ જે સમાજ-જીવન ચૂંચાઈ ગયું છે; ડગલે ને પગલે અશાન્તિ દેખાય છે તેના નિરાકરણ માટે સાધુસંતોએ સક્રિય માર્ગદર્શન આપવું જોઈશે. આ તોજ બની શકે જો સાધુસાધ્વીઓ પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિવ્રહનો મોહ છોડે અને સાંપ્રદાયિકતામાંથી મુક્ત બની, સર્વધર્મનો અભ્યાસ કરે. આમ કરવાથી આપોઆપ આમજનતાનો અને આમજનતાનો સંપર્ક આવી જશે.

આજે કોઈ પણ એક પ્રશ્ન કે એક જ ક્ષેત્રના અનેક પ્રશ્નો લેવાથી સમાજ વ્યવસ્થા પૂર્ણ નહીં બને. જો ધર્મમય સમાજરચના ઊભી કરવી હશે તો માનવજીવનમાં ઊભા થતા સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને દરેક ક્ષેત્રના પ્રશ્નોને સર્વાંગી વિચાર કરવો પડશે. અને અમલ પણ સંસ્થાદ્વારા જનતા વાટે કરવો પડશે. પ્રાચીન કાળમાં યુગાનુરૂપ આમ થતું હતું; એટલે જ ભારતની સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ બની છે; અને આજ સુધી ટકી છે. આપણે ત્યાં ધરના ધર્મની ચોક્કી સ્ત્રીઓ કરતી એટલે કુટુંબ સ્નેહસભર અને પવિત્ર રહેતું. સમાજની ચોક્કી બ્રાહ્મણો કરતા, તેઓ કયાંય વ્યસનો, અપ્રમાણિકતા કે ગેરરીતિઓ પેસી ન જાય તેને માટે સતત ક્રિયાશીલ રહેતા; તેથી દેશ નીતિસભર રહેતો. અને સંતો આખા દેશમાં પરિભ્રમણ કરી સંસ્કૃતિની ચોક્કી અખંડપણે કર્યા કરતા હતા. રાજ્ય પણ સંતો, બ્રાહ્મણોને આધીન રહીને ચાલતું. આ બધાના કારણે સમાજ શાન્તિથી જીવતો. અને અધ્યાત્મલક્ષી રહી શકતો; કોઈ જાલીમ દુષ્ટ કૃત્ય કરનાર નીકળતો તો રાજ્ય તેને યોગ્ય નશ્યત કરતું.

આજે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ એક થવા લાગ્યાં છે. વિજ્ઞાને દોટ મૂકી છે. એટલે મહારાજશ્રી એ જ પુરાણી સંસ્કૃતિને નજરમાં રાખી, યુગાનુરૂપ નવી ઢાંચે સમાજ વ્યવસ્થા ગોઠવવા પ્રયત્ન કરે છે.

હવે વિશ્વરાજ્યોમાં લોકશાહી વ્યવસ્થા શ્રેષ્ઠ બનતી જાય છે ત્યારે જનતાને ધડવાનું જ મુખ્ય કામ અગત્યનું બન્યું છે. એટલે એમનાં નીતિનાં પાયા પર સંગઠનો બનાવવાં જોઈએ. એ સંગઠનો સતત સાથે રસ્તે વિકાસ કરતાં રહે તે માટે; તેનું સંચાલન આજના આદ્યો કે જે રચનાત્મક કાર્યકરો કહેવાય છે તેમની બનેલી સંસ્થાના હાથમાં મૂકવું જોઈએ. અને રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થાને પણ માર્ગદર્શક પ્રેરણા મળતી રહે તે માટે સાધુસંતોએ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. દુનિયાબરનાં રાજ્યોની અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા માટે પણ સાધુસંતોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આ સાધુસંતો સર્વાંગી પ્રશ્નોને સમજે, અને તે માટે સાથે બેસી વિચાર વિનિમય કરી શકે તે માટે સંવત ૨૦૧૭ ના ચાતુર્માસમાં મુખ્યમાં માટુંગા (ગુર્જરવાડી) મુકામે સાધુ-સાધ્વી અને સાધક-સાધિકાઓનો એક શિબિર યોજવામાં આવેલો. તે સતત ચાર માસ ચાલ્યો, તેમાં જે પ્રવચનો ચર્ચા વ. ચાલ્યાં તેનું પુસ્તક આકારે સંગ્રહન થાય તો ખીજા સાધુ સાધ્વી, સેવકો અને પ્રજાને તેમાંથી ઉપયોગી માર્ગદર્શન મળે તેવી ઘણાં લાભિષ્ઠેનોને લાગણી થઈ આવી. ખાસ કરીને પૂ. નેમિચંદ્રજી મહારાજની એવી તીવ્ર ઇચ્છા હતી. પરંતુ આટલા બધા સાહિત્યને તૈયાર કરવું, તેનું સંપાદન કરવું, અને પછી છપાવવું તે ઘણું અઘરું કામ હતું. તેને માટે સમય જોઈએ અને સહાય માટે નાણાં પણ જોઈએ. આની વિમાસણ ચાલતી હતી. પણ જે કામ કુદરતને ગમતું હોય છે તે કામને આગળ વધારવા કુદરત જ કોઈકને નિમિત્ત બનાવી પ્રેરણા આપે છે.

માટુંગાના આ શિબિરમાં શીવમાં રહેતા શ્રી મણિભાઈ લક્ષ્મીચંદ લોખંડવાળા પ્રથમથી રસ લેતા હતા. તેમને મુનિશ્રી સંતબાલજી ઉપર અપાર શ્રદ્ધા છે. મહારાજશ્રી જે ધર્મકાર્ય કરી રહ્યા છે તે આજના યુગે ખૂબ જરૂરી છે તેમ તેઓ માને છે. એટલે શિબિરનાં કામોમાં અનેક રીતે તેઓ ઉપયોગી થતા હતા. તેમણે કહ્યું કે “ મહારાજશ્રીના આ શિબિરપ્રવચનો પુસ્તકરૂપે છપાય અને સાધુસંતોને અપાય તો તેનો લાભ તેમના જીવનવિકાસમાં તો થાય જ

પણ તેઓ છકાયનાં પિયર (સમાજનાં માખાપ) છે તેથી સમાજને માર્ગદર્શન આપવામાં ધણા ઉપયોગી થઈ શકે.”

તેમના આ શુભ વિચારથી અને પ્રયત્નથી આ પુસ્તકો છાપવાનું મહાન કામ શરૂ કરી શકાયું છે. આ પ્રવચનોનું મુખ્ય તત્ત્વ જાળવી અલગ અલગ મુદ્દાવાર નાનાં નાનાં પુસ્તકરૂપે છપાય; તો વાંચનારને સુગમ પડે એમ લાગવાથી દરેક વિષયના જુદાં જુદાં પુસ્તકો છાપવાનું નક્કી કર્યું છે. કુલ દશેક પુસ્તકો તૈયાર થશે એવી ધારણા છે.

આ પુસ્તકોનું સંપાદન પણ ટૂંકાણુમાં છતાં મૂળ ભાવ અને અનિવાર્ય એવી વિગતો જાળવીને થાય એ જરૂરી હતું. એ માટે પણ શ્રી. મણિભાઈ લોખંડવાળાએ મદ્રાસના જૈન વિદ્યાર્થીગૃહના ગૃહપતિ શ્રી ગુલાબચંદ જૈનનું નામ સૂચવ્યું. તેમને રૂબરૂ મળવા બોલાવ્યા અને વાતચીત કરી અને તેમણે સહર્ષ આ કામગીરી સ્વીકારી.

અંતમાં અમે પૂ. મુનિશ્રી સંતખાલજી તેમજ મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજીએ આવું સર્વાંગ સુંદર અનુભવપૂર્ણ સાહિત્ય જનતાને આપ્યું; તે બદલ તેમનો આભાર માનીએ છીએ. તે જ રીતે સાયનમાં શીવ સોસાયટીમાં રહેતા વોરા મણિભાઈ લક્ષ્મીચંદ કચ્છ મુંદ્રાવાળાએ આ પુસ્તકો છપાવવામાં પૂરતો સહકાર આપેલ છે, તેમજ મહેનત લઈ શેઠ શ્રી. પદમશીભાઈ તથા ખીજાઓ પાસેથી સહકાર અપાવેલ છે તે બદલ તેઓશ્રીઓનો આભાર માનીએ છીએ. તેમની મદદ વગર અમે આ સાહિત્ય પ્રકાશિત કરી શકત કે કેમ ? તે સવાલ હતો. અને મદ્રાસવાળા શ્રી. ગુલાબચંદ જૈન કે જેમણે અનેક જવાબદારીઓ હોવા છતાં આ કામને ધર્મકાર્ય માની સમયસર સંપાદન કર્યું છે તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ. પૂ. શ્રી. દંડીસ્વામી, શ્રી. માટલિયા, વિશ્વવાસક્ય પ્રાયોગિકસંઘ વગેરેએ પણ પ્રેરણા આપી છે, તેથી તેમનો અને જ્ઞાત, અજ્ઞાત સૌએ જે સહકાર આપ્યો છે તેમનો પણ અમે આભાર માનીએ છીએ.

સાધુસંતો, સાધ્વીઓ, સેવકો અને જનતા આ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરી સ્વપર કલ્યાણનો સ્પષ્ટ માર્ગ અખત્યાર કરશે એવી અમને આશા છે.

તા. ૨૪-૪-૬૨

સાધુસાધ્વી શિબિર વ્યવસ્થાપક સમિતિ, મુંબઈ.

પ્રસ્તાવના

જગત ભારતને ધર્મપ્રધાનદેશ કહે છે અથવા આધ્યાત્મિક ભૂમિ તરીકે વર્ણવે છે. આથી કેટલાંય આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજ અગ્રણીઓ ઇચ્છે છે કે એકવાર ભારતમાં જન્મ મળે તો કેવું સારું! દુનિયાનાં કોઈપણ રાષ્ટ્રમાં પેદા થઈ શકે, એના કરતાં વધુમાં વધુ સંતો અને ભક્તો ભારતમાં પેદા થાય છે, થયા છે અને થાય એવી પરિસ્થિતિ છે. છેલ્લે છેલ્લે મહાત્મા ગાંધીજીએ દુનિયાભરતું ભારત તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું. ગાંધીજીએ સાફ સાફ કહેલું:—‘હું ભારતીય પ્રયોગદ્વારા જગતની સેવા કરવા માગું છું.’ અને એથી જ એમણે ખીજા સંદર્ભમાં આ વાક્ય વાપર્યું છે:—“હું હિંદી છું તેના કરતાં પહેલાં હું હિંદુ છું.” હિંદુ શબ્દ કોઈ એક દેશનો કે કોમનો વાચક નથી. હિંદુ શબ્દ સાચા અર્થમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. મુસ્લિમ લાઈઓએ મુસલમાન શબ્દને કોમી ઝૂનૂનના અર્થમાં વાપર્યો, તેની પ્રતિક્રિયારૂપે કેટલાક હિંદુઓએ આવેશમાં આવી જઈ વળતા ઝૂનૂનના રૂપમાં હિંદુ શબ્દને વિકૃત બનાવી દીધો. તે વળી જુદી વાત છે. જગતના બધાય ધર્મો હિંદમાં આદરસ્થાન પામી શક્યા છે. તે ઇતિહાસ સિદ્ધ વાત છે. આતું મૂળ કારણ આ દેશમાં વિકસેલી સંસ્કૃતિ છે, અને તેનું નામ છે ભારતીય સંસ્કૃતિ.

સંસ્કૃતિ અને ધર્મ

સંસ્કૃતિ અને ધર્મ બન્ને શબ્દોને કાકા કાલેલકરે સોતું અને ધરેણું’ એ ઉપમા આપી છે. વાત સાચી છે. જો આપણે ધર્મને સોતું કહીએ, તો સંસ્કૃતિ એ ધર્મના ઘાટે ઘડાયેલું ધરેણું છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ધર્મનો વ્યક્તિગત અને સમાજગત એવા વિશ્વવ્યાપી જીવનનિર્માણમાં જે નક્કરપુટ લાગી જાય છે, તે જ છે સંસ્કૃતિ. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એક એવી અજબ પ્રાણશક્તિ રહેલી છે કે જે દુનિયાની ગુરુ અથવા માર્ગદર્શક બની શકે તેમ છે. આથી જ આજનું

માનવજગત ભારતીય સંસ્કૃતિ પાસે વિશ્વશાન્તિની મોટામાં મોટી આશા રાખે છે.

‘વિજ્ઞાન, સાહિત્ય અને રાજકારણ સાથે સાચા ધર્મનો સાથ ન રહ્યો એથી એ બધાં અર્થસાધકને બદલે અનર્થસાધક બની રહ્યાં.’ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની આ ફરિયાદ તથ્યપૂર્ણ છે. અને એથી જ ભારતીય સંસ્કૃતિમાંના કોઈ એકાદ ધર્મના અનુયાયીએ જગતનાં એકેએક ક્ષેત્રે ધર્મનો પુટ લગાડવા માટેના ભગીરથ કામમાં પહેલ કરવી પડશે.

સદ્ભાગ્યે આની પૂર્વભૂમિકા મહાત્મા ગાંધીજીએ રચી કાઢી છે. દુનિયાની બે જૂથમાં વહેંચાયેલી અગાધ સત્તાઓને હૈયે અહિંસક ક્રાન્તિના આગ્રહની ભૂખ ઉઘડી છે. આ લખાય છે તે પહેલાં એટમના પ્રાણુધાતક અખતરા પર આંશિક અંકુશ પર એમની સહીઓ થઈ ચૂકી છે. સામ્યવાદે હવે અહિંસક ક્રાન્તિ તરફનો વળાંક લેવાનું શરૂ કરી દીધું છે. સંસ્થાનવાદી દેશો જાણ્યે અજાણ્યે સંસ્થાનવાદ સ્વેચ્છાએ છોડવાની તૈયારી કરી રહેલાં જણાય છે. વિશ્વની માનવજગત રોટીખેટી વ્યવહારથી એક થવા લાગી છે. વિશ્વ સરકારનું સ્વપ્ન સાકાર બનવા લાગ્યું છે. સર્વધર્મસમન્વયની વ્યાસપીઠ રચાઈ રહી છે. ત્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તાણાવાણાની જેમ વણાયેલાં તરવો જે જગચોગાનમાં ખુલ્લાં મૂકાય તેા ચમત્કાર સર્જાય તેમાં કશી નવાઈ નથી.

આજની દશા

એવે ટાંકણે ‘સાધુસાધ્વી શિબિર’માં છણાયેલા ‘ભારતીય સંસ્કૃતિ’ વિષયનાં પ્રવચનો અને ચર્ચાઓ આ પુસ્તકમાં પ્રગટ થાય છે તે અંગેની રસિક વાતો વાંચકોને આ પહેલાં જણાઈ ચૂકી છે. આ પુસ્તકમાં મૂળે આઠ અજોડ ગુણોનું વર્ણન છે. અલખત આજના ભારતમાં ગાંધીજી ગયા બાદ ફરી પાછી રાખ વળી ગયેલી દેખાશે. છતાં એ રાખને ફૂંક મારીને દૂર કરી શકાય તેમ છે. આજથી જ કહેવાયું છે : “ઝૂકાનેવાલા યા જગાને વાલા આહિયે” જગતને આજે જગાડનારાની જરૂર છે. હા; એ સાચું છે કે એ જગાડનારાએ ‘અનુબંધ વિચારધારા’માં કહેવાયું છે તેમ; જગતભરની આજની

સુસંસ્થાઓ તથા વિરલ વિભૂતિઓનો અસરકારક સંબંધ જોડવાનું કામ ખાસ કરવું પડશે. એટલું જ નહીં કે બલકે કેટલીક પાયાની સંસ્થાઓ નવેસરથી ઊભી કરીને એમને વિશ્વવ્યાપક બનાવવાનું કાર્ય પણ સાથોસાથ કરવું પડશે. અલબત્ત આ ભગીરથ કાર્ય કોઈ એકલદોકલનું નથી. પણ દુનિયાનાં સદ્ભાગ્યે ભારતમાં વિશ્વને જોડતી એક શુદ્ધ રાજકીય સંસ્થા ઊભી થઈ ગઈ છે અને તેને ગાંધીજીએ ભારતીય સંસ્કૃતિ ને અનુરૂપ વ્યાપક ધર્મનો પુટ પણ આપ્યો છે. ઈન્દુક જેવી પાછળ રહી ગયેલા વર્ગના શ્રમજીવી જનતાની સંસ્થાએ પણ ભારતના મજૂરોનું અનેાપું વ્યક્તિત્વ જગતના યોગાન આગળ અમુક અંશે બતાવી આપ્યું છે. આવી જ રીતે ભારતનાં ગામડાંનું પ્રતિનિધિત્વ ખેડૂતો જગતમાં વ્યક્ત કરી શકે એવો પ્રયાસ જરૂરી રહ્યો છે. જ્યારથી ભારત પર ચીનનું આક્રમણ થયું ત્યારથી ભારતના લોકસેવકોમાંથી તથા સાધુઓ કે સંતોમાંથી પણ અહિંસક ક્રાન્તિના પ્રયોગો તરફની રુચિ સારી પેઠે વધી છે. ત્યારે હમણાં એક માસિકે લખ્યું છે, તેમ શુદ્ધિ પ્રયોગના અનુભવેલા સામુદાયિક અહિંસક પ્રયોગોમાંથી અહિંસક ક્રાન્તિનો મસાલો જગતને સારી પેઠે મળી રહેશે. ટૂંકમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ પર ચઢી ગયેલી રાખ ઊડી જઈ એની બીતરમાં રહેલી ઝગમગ જ્યોતને વિશ્વના માનવ જગતમાં ફેલાવાનો આજે સવોત્તમ મોકો છે.

દરેક પુસ્તકની જેમ આ પુસ્તકમાં સાધુસાધ્વી શિબિર વ્યવસ્થાપક સમિતિ, પ્રકાશક, સંપાદક ભાઈશ્રી ગુલાબચંદભાઈ તેમ જ પ્રિય નેમિમુનિએ જે હાર્દિક મહેનત લીધી છે, તેની વાચકો કદર ભૂલશે નહીં, એની મને ખાતરી છે.

તા. ૨૩-૮-૬૩

અહિંસા મંદિર,
દિલ્હી - ૬.

‘સંતબાલ’

અ નુ ઠ મ ણિ કા

૧	ભારતીય સંસ્કૃતિનો સળંગ પ્રવાહ	૧
૨	ભારતીય સંસ્કૃતિના અંગો	૧૫
૩	ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અનાયાસ-આયાસ	૩૦
૪	અનાયાસ-આયાસનું વિવેચન	૪૦
૫	ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માતૃજાતિની પૂજા	૫૫
૬	ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માતૃપ્રતિષ્ઠા	૭૦
૭	ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શીલનું સ્થાન	૮૧
૮	ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શીલનિષ્ઠા	૯૩
૯	ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સત્યનું સ્થાન	૧૦૬
૧૦	ભારતની સંસ્કૃતિમાં સત્યનાં પાસાંઓ	૧૧૮
૧૧	સત્ય માટે સાધન શુદ્ધિનો આગ્રહ	૧૩૨
૧૨	ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રામાણિક જીવન વહેવાર	૧૪૫
૧૩	આજના યુગે ભારતીય સંસ્કૃતિના અવશેષો	૧૬૦
૧૪	ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અનાકમણના અવશેષો	૧૭૦
૧૫	આજના યુગે તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યનો વિચાર	૧૮૩
૧૬	અનાયાસ-આયાસ ક્યાં અને કેવી રીતે ?	૧૯૩
૧૭	ભારતીય સંસ્કૃતિના ચાર ગુણોનું સંકલન	૨૦૭

ભારતીય સંસ્કૃતિનો સળંગ પ્રવાહ... !

જુદા જુદા લોકોનું ધડતર, જે સંસ્કારોથી થાય છે; તેને આપણે સંસ્કૃતિ કહેશું ! ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે ભારતના લોકોના જીવનનું ધડતર કેવી રીતે થયું, તે અંગે વિચારવાનું છે. અલગ અલગ દેશોના લોકોના સંસ્કારો જુદા હોય છે. આ સંસ્કારો ધડવા પાછળનો એક જ હેતુ હોય છે કે તે લોકો પોતાની રીતે સારા કહેવડાવે. એ એક જુદી જ વસ્તુ છે કે જે ભારતીય લોકોની નજરે સાફ હોય તે જાપાનીઝોની નજરે સાફ ન લાગે; જે જાપાનીઝોને સાફ લાગે તે અમેરિકનોને સાફ ન લાગે કે જે તેમને સાફ લાગે તે યુરોપિયનોને ન લાગે. પણ દરેક સમાજ પોતાની રીતે સારી રીતે રહેવા માટે ચોક્કસ પ્રકારની વિચાર-સરણીને અપનાવી તે મુજબ પોતાનું ધડતર કરે છે. આ ધડતરની ચાલતી પ્રક્રિયા સંસ્કૃતિ છે.

જે સંસ્કારો માનવના જીવનમાં ઉતરે છે તેના ઉપર પણ જુદી જુદી અને જુદા જુદા કાળની અસર જણાય છે. જેમકે એક બાળક હોય છે; તે જન્મે છે ત્યારે કેટલાક સંસ્કારો એના પૂર્વજન્મના એનામાં હોય છે. ત્યાર પછી તેનામાં મા-બાપના વંશ પરંપરાગતના સંસ્કારો મળે છે; અને છેલ્લે તેને સમાજના સંસ્કારો મળે છે. આ સંસ્કારો પ્રમાણે તે ટેવાય છે; પછી તેનો સ્વભાવ ધડાય છે અને ધીમે ધીમે ચોક્કસ પ્રકારનાં ધડતરનો ક્રમ, ચોક્કસ માનવ સમુદાયમાં આવે છે, તેને સંસ્કૃતિ કહેવામાં આવે છે. આમ સંસ્કાર, ટેવ અને સ્વભાવ પછી સંસ્કૃતિ ધડાય છે. જ્યારે બાળકનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે એક વાત યાદ આવી. હમણાં નાનાભાઈ ભટ્ટનું એક પુસ્તક વાંચવા મળ્યું. તેમાં એક પ્રસંગ છે કે શિક્ષકો નાનાભાઈ પાસે જાય છે અને કહે છે કે અમે તમારી પાસેથી જ્ઞાન શીખવા આવ્યા છીએ. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે શીખવા માટે બાળક જેવા થાવ. તેના સંદર્ભમાં નાનાભાઈએ દાખલો

આખો : “પુલ્લયદ્ભાઈ છેલ્લી પયારીએ હતા. ત્યારે અમે કહ્યું કે હવે તમારી ઓથ તૂટી જશે. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે હું ફરી બાળક થઈને તમારી પાસે આવીશ ત્યારે તમારી ઓથ લઈશ. “આમ સંસ્કારનો ક્રમ ચાલ્યા કરે છે. બાળકો ધણું લઈને આવે છે. મોંઠેસરી અને શ્રી ગિજુભાઈએ એ વાત શોધી. પણ એ વાત નવી નથી. કારણ કે પૂર્વ જન્મના સંસ્કારો બાળકમાં અમુક અંશે હોય જ છે. પછી તેના ઉપર મા-બાપ, કુટુંબ, સમાજ અને વિશ્વના સંસ્કારો પડે છે અને તે ધડાતો જાય છે.

સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા : એટલે સંસ્કૃતિની ચોક્કસ વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી શકાય કે જેનાથી માનવજીવન સુસંસ્કૃત થતું જાય-શુદ્ધ થાય. ઉર્ધ્વગામી બને તે સંસ્કૃતિ છે. જ્યારે જીવનની ‘ઉચ્ચતાને સંસ્કૃતિ સાથે બેળતીએ છીએ ત્યારે એ પણ ન વિસરી શકાય કે માનવજીવનને ઉન્નત કરતી કોઈ પણ સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાના પાયામાં ધર્મનો પવિત્ર પાયો હોવો જોઈએ. સામાન્ય રીતે એમ પણ કહી શકાય કે ધર્મનું આચરણ સમાજવ્યાપી થઈ જાય તેનું નામ સંસ્કૃતિ છે. સંસ્કાર શબ્દ ઉપરથી સંસ્કૃતિ શબ્દ બન્યો છે. એટલે ધર્મ જ્યારે સંસ્કારનું રૂપ લે અને તે પણ સમાજનું સહજ રૂપ લે ત્યારે તે સંસ્કૃતિ બની જાય છે. જેમ સોનું અને ઘરેણું છે તેમ ધર્મ સોનું છે; તેનું ઘડતર સંસ્કૃતિ (આચાર) છે, એ બંને એકત્રિત નહીં થાય ત્યાં સુધી ધર્મ ધર્મસ્થાનકો સુધી જ રહેશે. તે અંગત કે સમાજ જીવનમાં નહીં આવે, સંસ્કૃતિ દ્વારા જ ધર્મ સમાજવ્યાપી બની શકશે.

સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનું અંતર

સંસ્કૃતિમાં પણ પૌર્વાત્ય અને પશ્ચિમાત્ય એ સંસ્કૃતિઓ છે. આપણે ત્યાં પૂર્વમાં સંસ્કૃતિ-સંસ્કાર (Culture) ને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે, જ્યારે પશ્ચિમમાં (Civilization)-સભ્યતાને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. એટલે સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા એમ અલગ અલગ બાબતો સંસ્કૃતિના નામે ધડાતી ગઈ છે. અહીં પૂર્વમાં

સભ્યતાને વિસારી દેવામાં આવી ન હતી પણ, તેના કરતાં સંસ્કારને વધારે મહત્ત્વ આપ્યું હતું. અહીં સંસ્કારોને સામે રાખીને સંસ્કૃતિનું ધડતર થયેલું. ત્યારે પશ્ચિમમાં સભ્યતાને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. એટલે ત્યાં સમાજ કે દેશમાં સભ્યપણા અને સભ્ય વધારાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે; પરિણામે સંસ્કૃતિ - વિરૂદ્ધ અનિષ્ટો ચાલતાં હોય તો તેના પ્રતિ દુર્લક્ષ સેવવામાં આવ્યું. પરિણામે આજે પશ્ચિમનો સમાજ સભ્ય ખરો—નાગરિક ભાવનાથી સભર ખરો; પણ ત્યાં દારુ પીવો; સમાજમાં પાવો એ સભ્યતા મનાય છે તેમ જ ચારિત્ર્ય તરફ તો હદ બહારનું દુર્લક્ષ સેવવામાં આવે છે. સભ્યતાના નામે જે સૌંદર્ય—પ્રતિયોગિતાઓ ચાલે છે તેમાં હદબહારનાં નારી દેહનાં અર્ધ—નગ્ન પ્રદર્શનો જ થાય છે. આમ થવાનું મૂળ કારણ તો ત્યાં સભ્યતા એટલે મોટા માણસોની વિદ્યાસી રહેણી—કરણી અને તેનું અનુકરણ, એમ થયું. જ્યારે માણસોની રીતભાત આદર્શ અને તો એ બદ્ધ સમાજની સભ્યતાનો કેવો વિકાસ થઈ શકે ?

આ સભ્યતા કે જેને આપણે બદ્ધ સંસ્કૃતિ કહીશું તેનાથી ભારતની સંસ્કૃતિ કે જેને સંત સંસ્કૃતિ કહીએ છીએ તે ઘણી દૂર છે. અહીં પણ સભ્યતાને વિસારવામાં આવી નથી. પણ સભ્ય (civilized) કોણ ? એને સર્વ પ્રથમ રૂપેટ કરવામાં આવ્યું છે :—

‘ સમાયાં સાધુઃ સમ્યઃ ’

—સમા—સમાજની વચ્ચે જે સાધુ-સંત-સન્નગ્ન છે તેજ સભ્ય છે. આવો સન્નગ્ન એટલે તે કાળે છતી રિદ્ધિ-સિદ્ધિએ તેને ત્યાગનારો; અથવા તો તેની મર્યાદા કરનારો એમ મનાવું. આવો સાધુ કે સન્નગ્ન પુરુષ ધાર્મિક મનાતો. એટલે અહીં સંસ્કારનો આદર્શ સંત-જીવન બન્યું. પરિણામે અહીં જીવનને ઉચ્ચ બનાવવાનું ધડતર સંસ્કારો મારફત થયું—તે સંત સંસ્કૃતિ બની.

ભારતીય સંસ્કૃતિની સ્થાપિતા શાથી ?

ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતા એટલા માટે છે કે તેણે વિશ્વને

સામે રાખીને માનવજીવનના ઘડતરનો આદેશ આપ્યો છે. એટલે જ આજે તેના ઉપર વિચાર કરવા આપણે સહુ મળ્યા છીએ. એટલું જ નહીં; પણ આ સંસ્કૃતિની એક એવી અખંડ સળંગતા છે જેને યુગે યુગે ટકાવી રાખવા માટે સંતોએ પ્રયત્ન પુરુષાર્થ કર્યો છે. ઇતિહાસના પાના ઉપર નજર નાખશું તો પ્રાચીન કાળમાં ત્રણ સંસ્કૃતિઓ નજરે ચડે છે :— (૧) ગ્રીક-રોમન સંસ્કૃતિ, (૨) મિસ્ર-દેશની સંસ્કૃતિ, અને (૩) ભારતની સંસ્કૃતિ. આ ત્રણે સંસ્કૃતિઓ પૈકી જે કોઈ ટકી રહી હોય તો તે ભારતીય સંસ્કૃતિ છે. આ સંસ્કૃતિ શા કારણે ટકી શકી છે અને આજે પણ માણસને સુખ શાંતિમય જીવનનો પણ અમર-સદેશો આપી શકે છે; એવું એનામાં કયું પ્રબળ તત્વ છે? તે અંગે ધણા સંશોધનકારોએ શોધખોળ કરી તેને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પિત કરી છે.

સંસ્કૃતિની શુદ્ધિ :

પં. જવાહરલાલ નેહરુએ કહ્યું છે સંસ્કૃતિને શુદ્ધ અને ટકાવી રાખવા માટે તેના સાતત્યની રક્ષા હોવી જોઈએ. તેમજ તેનામાં પરિવર્તનશીલતા પણ હોવી જોઈએ. એક પરંપરા કાયમ રહે તે સાતત્ય છે. સામાન્ય રીતે એ સંસ્કૃતિ જીવિત રહે છે જેની પરંપરા ચાલુ રહે છે. યોગાનુયોગે બીજી સંસ્કૃતિઓ નષ્ટ થઈ છે ત્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિ ટકી શકી છે. એનું એક કારણ તો એ છે કે તે ટકી તો છે; સાથે સાથે તે એક તરફ જ્યારે લોકસમાજને ઘડવા માટે સમય પ્રમાણે નિયમોમાં પરિવર્તન આણતી ગઈ છે; જૂની રીતોના મૂલ્યોને બદલે નવાં મૂલ્યો તેણે સ્થાપ્યાં છે, ત્યારે તેના આરંભથી આજ સુધી કોઈ ને કોઈ સંત મહાત્મા તેને શુદ્ધ કરતાં રહ્યાં છે. પરિવર્તનશીલતા એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો બીજો મહત્વનો ગુણ છે-જેના કારણે તે ટકી શકી છે અને શુદ્ધ થતી રહી છે. પરિવર્તનશીલતા એ કાળનો ક્રમ છે. તે પ્રમાણે જૂના અનુભવો જ્ઞાન રૂપે સ્થિર થાય છે અને નવાં સંશોધનો વિજ્ઞાન રૂપે આગળ આવે છે. તે પણ પાછાં જૂનાં થાય છે અને નવી વાતો આગળ આવે છે, આ જ ક્રમ છે તેને પચાવવાની શક્તિ પણ સંસ્કૃતિમાં જોઈએ, જેને

પરિવર્તન શીક્ષતા આપણે કહેશું. પિતા પુત્રને બોધ આપે છે, એ વાત સાચી છે કે, પિતાનો અનુભવ વધારે પણ યુગ પ્રમાણે પુત્ર પણ પિતાને બોધ આપી શકે છે. એટલે જ કહ્યું છે—“ The Child is a Father of a man.” બાળક માણસનો પિતા છે. દા. ત. પિતા કહે છે કે સૂર્ય ફરે છે; છોકરો કહે છે સૂર્ય નહીં પણ પૃથ્વી ફરે છે. આમ તેનો તાબો મેળવવો પડશે. કોઈ કહેશે જૂની શાળા સારી, કોઈ કહેશે આજનું શિક્ષણ સારું ! આ બન્નેનો તાબો મેળવીને આગળ વધવાનું છે. જે સંસ્કૃતિ ટકે છે તે જીવનધડતરના જૂના અનુભવો અને નવાં વિજ્ઞાનોનો મેળ સાધીને આગળ વધે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉદ્દગમ :

ભારતીય સંસ્કૃતિ તરીકે આપણે જે સંસ્કૃતિને ઝોળખીએ છીએ તેનો ઉદ્દગમ મૂળે આર્યપ્રજાથી થયો; એમ કહી શકાય ! આર્યપ્રજા મધ્ય એશિયામાંથી ત્રણ શાખાઓમાં ફટાઈને વહેંચાઈ ગઈ. એક શાખા યુરોપમાં ગઈ. યુરોપ નામ પણ “આર્યપ” શબ્દનો અપભ્રંશ છે. બીજી શાખા ભારતમાં આવી. ભારતનું મૂળ નામ આર્યાવર્ત ગણાતું. ત્રીજી શાખા ઈરાનમાં ગઈ. ઈરાનનું પ્રાચીન નામ ‘આર્યાયન’ હતું. જે બદલાતાં ઈરાન થયું. ત્યાંથી એક શાખા આરબ પ્રદેશમાં ગઈ. આ આરબ શબ્દ પ્રાચીન ‘આર્યપ’ શબ્દનો અપભ્રંશ છે. તે ઉપરાંત પણ તે આર્ય પ્રજા જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વહેંચાઈ ગઈ.

આર્ય પ્રજાએ પોતાની સંસ્કૃતિનો ખાસ આગવી ઢબે વિકાસ કર્યો હોય તો ભારતમાં આવીને; તે ભારતીય સંસ્કૃતિ કહેવાઈ. અહીંના પ્રાચીન લોકો તેમ જ વર્ષો વહેવા સાથે ભારતીય પ્રજા અનેક લોકોના સંસર્ગમાં આવી. તેણે જેવા નર્મએ તો અનેક ધર્મના લોકોના સંસ્કારોને પોતાનામાં ભેળવ્યા. એટલું જ નહીં; ધણી અશુદ્ધિઓને પણ સાફ કરી. જેમ ગંગા નદી ન્યાં ન્યાંથી વહી ત્યાં ત્યાંની આસપાસની બીજી નદીઓના પાણીને સ્થાવરી આગળ વધતી ગઈ છે; તેમ

ભારતીય સંસ્કૃતિનું છે. ગંગા નદીમાં આપણે જોશું કે જેટલાં વસેલાં શહેરો છે તેનો કચરો પણ ઠલવાય છે. ઘણી ઠેકાણે તો મડદાં પણ તરતાં મૂકાય છે. તે છતાં એવું પાણી તે બધાને સાફ કરીને આગળ વધતું જ રહે છે અને સાગર પાસે અનેક ધારાઓમાં તે મળે છે. એવી જ રીતે આ ભારતીય સંસ્કૃતિનું સંશોધન અહીંના સમર્થ પુરૂષોએ તો કર્યું જ તેમાં વૈદિક, જૈન, બૌદ્ધ સંસ્કૃતિનું મિલન થયું પણ તે એવી રીતે થયું કે ત્યારબાદ તેનો સળંગ પ્રવાહ; અહીં આવેલ ગ્રીક, શક, હૂણ, મંગોલ, કિરાત, યવન, કૃષાણુ, દ્રાવિડ, મુસલમાન, ઇસાઈ વગેરે બધા પ્રકારના લોકોની સંસ્કૃતિને પણ પચાવી; તેમને પણ પોતાના કરીને આગળ વધી રહ્યો છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતા :

આજ એક એવું તત્ત્વ છે જે ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતા રજૂ કરે છે; તે ટકી શકે છે; પરિવર્તનને અપનાવી શકે છે તેમ જ અન્ય વિચારોને પચાવીને સાર ગ્રહણ કરી શકે છે. આ અંગે વધારે વિસ્તારથી વિચારીએ.

ભારતીય ઇતિહાસને સાચા રૂપે જાણનારા સંશોધનકારો જાણે છે કે જેમ તેના એક ભાગમાં રાજ્યોની ચડતી-પડતી રહેલી છે; તેમ તેના બીજા ભાગમાં માનવ-ઐક્યની લબ્ય લાવનાનો કડીબદ્ધ ઇતિહાસ પણ રહ્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં કોઈ પણ સદી ખાલી નથી ગઈ જ્યારે અહીંના સાધુ-સંતોએ પ્રજા-ઐક્ય અને ધર્મ-સહિષ્ણુતાના પાઠ ન બણાવ્યા હોય.

એટલું જ નહીં ભારતના લોકો બહાર ગયા છે તેમાં આજે ભલે કદાચ પૈસા કમાવાની દૃષ્ટિ આવી ગઈ હોય પણ તેમનું અંતર તો પોતાના ધર્મમય આચરણ દ્વારા સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર આપવાનું જ કામ કરે છે. તેમનો એ પણ એક હેતુ હોય છે. રામ રાવણ સામે લડ્યા અને જીત્યા પણ, રાજ્યના માલિક ન થયા. લંકા ગામમાં પણ ન

ગયા અને રાજ્ય વિભિષણને સોંપી દીધું. વાલીનું રાજ્ય જીત્યું પણ સુગ્રીવને આપી દીધું. ગાંધીજી આફ્રિકા ગયા વકીલાત કરવા પણ કેસ લડતા લડતા બીજો જ કેસ લડવા મંડી પડ્યા. અસીલે પૂછ્યું : “અમારો કેસ મૂકીને આ બીજું શું લીધું છે ?”

તો તેમણે કહ્યું : “હવે મારે ભારત માટે લડવું છે. આ જમાનામાં કાળા ધોળાના ભેદ આટલી હદ સુધી ?”

‘ગાંધીજીએ આત્મનિરીક્ષણ કર્યું. તેમને લાગ્યું કે હરિજનો સાથે જે આમડછેડ કરવામાં આવે છે. તેમને દૂર રાખવામાં આવે છે તેનો જ પડઘો અહીં પડે છે. એટલે તેમણે વિચાર કર્યો કે માનવ-માનવભેદ બંને બાજુએથી કાઢવો જોઈએ. રંગભેદ પણ નહીં અને જ્ઞાતિભેદ પણ નહીં. તેમણે તો લોકોને કહ્યું કે જે દેશમાં રહો તે દેશના થઈને રહો. તો એ દેશવાળા કાઠી શકવાના નથી. સુશીલા ગાંધીને આફ્રિકાના લોકો કાઢતા નથી કારણ કે એ તેમના થઈને રહ્યા છે. એવું જ હિંદીઓનું છે—તેઓ જ્યાં કમાતા હોય ત્યાંના થઈને રહી શકે છે. પ્રાશ્નત્ય પ્રજા જેવું નથી કે કમાવા ઉપજા અને દગોફટકો કરી, બાઈઓને લગાવીને શાસન કરવા લાગ્યા, એવું કારણ ભારતની સંસ્કૃતિ છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિની ઘણી વિશેષતાઓ છે. પણ મુખ્યત્વે બે વિશેષતાઓ આપણે તારવી શકીએ છીએ :—

(૧) ધર્મ-સહિષ્ણુતાનો પ્રચાર : ભારતીય સંસ્કૃતિએ બધાથે ધર્મોને પરસ્પરની શુભેચ્છા અને વિશ્વાસ વડે રહેવાનો પાઠ ભણાવ્યો છે. એના તો અનેક પ્રમાણો મળી આવે છે. એક ઉપનિષદકારે કહ્યું છે :—

गवामनेक वर्णानां क्षीरस्या सत्येकवर्णता ।

क्षीरवत् पश्यत ज्ञानं लिंगिनस्तु गवां यथा ॥

—એટલે જેમ ગાયો જુદા જુદા રંગની હોય છે; પણ બધાનું દૂધ સફેદ રંગનું હોય છે તેમ જુદા જુદા મહાપુરુષોએ સ્થાપેલ ધર્મો જુદા જુદા હોવા છતાં બધાનું જ્ઞાન એકસરખા દૂધ જેવું છે.

જૈનાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ કહે છે :—

यस्मादेते महात्मानो भव व्याधि मिषग् वरा:.....

જેમ વૈદ્ય જુદા જુદા દરદીઓ અને રોગો માટે જુદી જુદી ચિકિત્સા કરે છે તેમ આ ભવરોગ નિવારક શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય સમા આ મહાત્માઓએ જુદા જુદા ધર્મો, દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ અને પાત્રતા જોઈને સ્થાપ્યા છે; એટલે સહિષ્ણુ અને જોઈએ.

योगી આનંદધનજી કહે છે :—

षड्दर्शन जिन अंग भणौ जे
न्यास षडंग जे साधे रे...

અને

राम कहो, रहमान कहो, कोई कहान कहो महादेव रे
पारसनाथ कहो कोउ ब्रह्मा, सकल ब्रह्म स्वयमेव रे

—એટલે રામ, રહેમાન, કૃષ્ણ, મહાદેવ કે પારસનાથ-અથવા અહો પોતાનામાં સંપૂર્ણ છે. એજ પરંપરામાં કપીરજીએ “ભજ મન રામ-રહીમ” ગાયું અને મહાત્મા ગાંધીજીએ “ધર્મર અલ્લાહ તેરે નામ”ની ધૂન ગાઇ. આ પ્રમાણે ભારતના લગભગ અથવા મહાત્માઓએ ધર્મ-સહિષ્ણુતાનું ખમીર દેખાડ્યું; તે ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતા છે. તેથી જ કરીને આપણે ભારતમાં દુનિયાના અથવા ધર્મોનું પ્રચલન જોઈ શકીએ છીએ. અહીંના હિંદુધર્મો, વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ તો હતા જ, તેમાં પારસી જરથોસ્તી ધર્મ, ઇસ્લામ ધર્મ અને ઈસાઈ ધર્મ આવ્યા અને તેમને પણ સ્થાન મળી ગયું.

(૨) માનવ એકત્વ : ભારતીય સંસ્કૃતિની બીજી વિશેષતા છે માનવએકત્વની. તેણે જે કંઈ ઘડતર કર્યું છે તેમાં તેણે આખા વિશ્વને નજર સામે રાખીને કાર્ય કર્યું છે. ‘વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્’ની આવના

અહીં પહેલાથી જ ભરવામાં આવી છે. એટલે જ અહીંના સંસ્કૃતિઓએ કેવળ પૃથ્વીને જ નહીં પણ ત્રણે લોકને સ્વદેશ કહીને બિરદાવ્યો છે :—

‘સ્વદેશો ભુવનત્રયમ્’

ત્રિ-ભુવન-ત્રણે લોક સ્વદેશ છે. તે સાથે જ ભારતીય સંસ્કૃતિના અમર ગાયકે ગાયું છે :—

માતા ભૂમિ: પુત્રોઽહં પૃથિવ્યા:

—એટલે કે સમગ્ર વસુધરા અમારી માતા છે અને અમે એ ધરતીમાતાના પુત્રો છીએ. આ નાદ જોને આખું વિશ્વ પોતાનું લાગે તેજ ગળવી શકે; અને તેજ જોઈ શકે કે :—

‘યત્ર વિશ્વં ભવત્યેકનિઽમ્’

—જ્યાં આખું વિશ્વ એક માળા રૂપે બને છે. આ કેવળ શ્લોકોમાં કે સાહિત્યમાં રહેલી વાતો નથી પણ ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતા ભરેલી ઉજ્જવળ પરંપરા છે.

પ્રારંભમાં આર્ય લોકો જ્યારે હિંદમાં આવ્યા ત્યારે અહીં વસતી નાગ-અસુર તેમજ દક્ષિણની દ્રાવિડ વ. અનાર્ય જાતિ સાથે પરસ્પરના વહેવારમાં અંતર જોઈને અસહિષ્ણુતાના કારણે અથડામણો થઈ હશે; પણ બાદમાં તો આર્ય જાતિના લોકોએ અહીં વસતી પ્રગ્નઓ સાથે એવો સમન્વય કર્યો કે આજે આર્ય અને અનાર્ય જેવા ભેદો રહ્યા નથી. તેમણે પરસ્પર એમ અને મૈત્રી સંબંધ સ્થાપ્યો અને એક બીજાની સાથે સંપત્તી રહેવાનું તેમને શીખવ્યું; તેમજ રહેણી-કરણીમાં પણ સુધારો કર્યો. આમ આર્ય-અનાર્યનો સમન્વય એ ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રથમ ચરણે થયો. આર્યોએ પણ અનાર્યના દેવ મહાદેવ વ. ને પણ પૂજનીય માની તેમના પ્રતિ આદર રાખવાનું સૂચવ્યું.

પ્રાચીન આર્યોએ જ્યારે સિંધુ અને ગંગા નદીની ખીણોમાં વસવાટનો પ્રારંભ કર્યો અને રાજ્યોએ ચક્રવર્તીપણું મનાવવા આટલે પ્રયાસ કર્યો.

તે બધાની પાછળ પણ માનવ ઐક્યની પ્રચુર ભાવના હતી. ‘એતે સૈષ્ઠ આઠાણુ’માં કહ્યું છે કે ભારતના પ્રાચીન રાજ્યો ન્યારે તમામ રાજ્યો ઉપર પોતાનું ચક્રવર્તીપણું કે શ્રેષ્ઠતા સાબિત કરવા દ્વિગ્વિન્ય કરતા, ત્યારે તેમાં તેમની માત્ર રાજ્યાભિલાષા જ નહોતી રહેતી પણ ધર્મ અને સંસ્કૃતિની વૃદ્ધિનો આદર્શ પણ રહેતો હતો. રાજસ્ય યજ્ઞો પણ પોતે શક્તિશાળી છે એમ બતાવવા માટે નહીં; પણ નિર્બળ પ્રજા ઉપર સખજોના અત્યાચારો અને અન્યાયો દુર કરવા માટે તેમજ પ્રજાકીય ઐક્ય સાધવા માટે થતા હતા.

આર્યોની પરંપરાએ મળેલી સંસ્કૃતિને ભારતે પોતાની દેશરૂપી વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગ શાળામાં અનેક જાતિઓનું ઉદારતાપૂર્વક સંમિશ્રણ કરી પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ ધડી છે; તેમજ સમસ્ત દુનિયાને એક યા ખીજી રીતે પોતાની આગવી સંસ્કૃતિનો પાઠ શીખવ્યો છે. સમસ્ત જગત ઉપર આજે જે વિચારોનો પ્રવાહ વહી રહ્યો છે તેના મૂળમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની અસર જરૂર હશે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનો વહેતો પ્રવાહ

જુદી જુદી પ્રજાઓ ઉપર; તેમની સંસ્કૃતિ કે ધાર્મિક વિચારણાના ઘડતરમાં ભારતે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ધણે ભાગ ભજવ્યો છે. એનાથી જ હિંદના તક્ષશિલા અને નાલંદા જેવી વિજ્ઞાન વિદ્યાપીઠોમાં સુદૂર દેશના વિદ્યાર્થીઓ માત્ર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે જ નહીં, ભારતીય સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરવા માટે આવતા હતા. અહીંથી જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિનો ખંડાર લઈ જઈને પોતાના દેશમાં ઠાલવતા.

એશિયા એ વખતે જંબુદ્વીપ ગણાતો અને ભારત તેના દરેક પ્રકારના વિકાસનું ઉદ્દગમ સ્થાન ગણાતું. અહીં શોણ નદી અને ગંગા નદીના તટે પાટલીપુત્રમાં વહાણો લાંગરતા. અહીંના વહાણો સુદૂર પૂર્વના દ્વીપો સુધી જતાં ચંપા નગરીના પાલિત, અહર્નક જેવા ધણા આવકોનું વર્ણન જૈન શાસ્ત્રોમાં મળે છે કે તેઓ વિદેશમાં પોતાને

વેપાર ખેડતા હતા. પણ સાથે સાથે ભારતના ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો અચૂક પ્રચાર પણ પોતાના આચરણ દ્વારા વિદેશના લોકોમાં કરતા હતા. પૂર્વના દ્વીપો જાવા (યવદ્વીપ) સુમાત્રા, લંકા, ખાલિ. હિંદી ચીન, સિયામ વ. ઉપર આજે પણ સ્પષ્ટપણે ભારતીય સંસ્કૃતિની છાપ છે; એટલું જ નહીં તેમના ધર્મસંસ્કારો ઉપર પણ હિંદુનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ છે.

હિમાલયમાં પણ ઉત્તર પશ્ચિમ દિશાથી ખેખર અને બોલન ધાટી પસાર કરીને વણઝારાની ટોળીઓ આવતી. ફક્ત ફારસ નહીં, ગ્રીક, રોમ અને મિસરના દેશોનો પણ સાંસ્કૃતિક સંબંધ અહીં સુધી હતો. દરિયાવાટે ફારસ અને અરબના સાગરો પાર કરી હિંદી વહાણો જતા. અશોકના સમયમાં તો જે ધાર્મિક-પ્રચારસંધો ગયા તેણે ઉત્તર ભારતમાંથી કાશ્મીર, અફઘાનિસ્તાન, મંગોલિયા અને ચીનમાં જઈને તેનો પ્રચાર કર્યો.

જૈન શાસ્ત્રોમાં હિંદની દક્ષિણ-પશ્ચિમ આવેલા ટાપુઓના રાજકુમાર આદ્રકુમારના હિંદ આવાગમનની વાત આવે છે. આ બધો પ્રદેશ માડાગાસ્કર કે ત્યાંની આસપાસનો છે. આ બધા કારણોસર ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રવાહો જગત ઉપર એક યા બીજી રીતે ફરી વળેલા.

ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રારંભ

ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રારંભ આપણે ભ. ઋષભદેવથી કરી શકીએ છીએ. ઋષભદેવને ભારતના બધા ધર્મો માન્યતા આપે છે. તેમણે સર્વપ્રથમ સંસ્કૃતિનું શ્રી ગણેશ કયું હતું. પણ આજે જે વિકસિત સંસ્કૃતિનો આપણને પરિચય મળે છે તેનો કાળ શ્રી રામચંદ્રજીથી ગણી શકાય. આ કાળ સાથે ઇતિહાસની કડીઓ પણ મળે છે. એટલે ભારતીય સંસ્કૃતિના બે વિભાગ પ્રાગ્-ઐતિહાસિક અને ઐતિહાસિક કરી શકાય છે. ખાસ તો સમન્વયની દૃષ્ટિએ જોવા જઈએ તો ભગવાન રામચંદ્રજીએ આર્ય-અનાર્યનો સમન્વય કર્યો હતો અને ભારતની જે આગવી સંસ્કૃતિ છે તેના તેઓ ધડવૈયા હતા, એમ માની શકાય.

ભારતીય સંસ્કૃતિના યુગો :

પ્રાગ ઐતિહાસિક કાળ તરીકે ભારતીય સંસ્કૃતિના કાળને ઋષભ યુગ તરીકે ઓળખાવીએ તો વર્તમાનમાં જે ભારતીય સંસ્કૃતિ આપણી પાસે છે; તેને આપણે ચાર ભાગોમાં વહેંચી શકશું. સંસ્કૃતિના ગાળાનો કાળ પાંચ હજાર વર્ષનો માનીએ તો નીચે મુજબ વહેંચણી થઈ શકશે:—

(૧) રામયુગ	૧૨૫૦ વર્ષ
(૨) કૃષ્ણયુગ	૧૨૫૧ થી ૨૫૦૦ વર્ષ
(૩) બુદ્ધ-મહાવીર યુગ	૨૫૦૦ થી ૩૭૫૦ વર્ષ
(૪) ગાંધીયુગ	૩૭૫૦ થી ૫૦૦૦ વર્ષ

રામયુગે રામાયણ આપ્યું છે; કૃષ્ણયુગે ગીતા અને મહાભારત આપ્યાં છે. બુદ્ધ મહાવીરના યુગે આગમે અને પિટકો આપ્યાં છે, તેમજ ગાંધીયુગે ગાંધી-સાહિત્ય આપ્યું છે. હવે દરેક યુગની સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ રૂપે આ સાહિત્યને ગણાવી શકાય. આમ દરેક યુગનો સમય ગણીએ તો ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રવાહને વહેતા ૫૦૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના આઠ અંગો :

ઉપર કહ્યા તે ચાર યુગોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો સળંગ પ્રવાહ કેવા સૂત્રો કે તરવોના આધારે વહેતો રહ્યો કે તે હજી વહીજ રહ્યો છે તે ખાસ જોવાનું છે. આ એવી આધારશિક્ષાઓ છે કે જેના ઉપર ભારતીય સંસ્કૃતિની ભવ્ય ઇમારતનું એવું ચણતર થયું છે જે પાંચ-હજાર વર્ષ સુધી ટકી રહ્યું છે.

આ આઠ અંગો આ પ્રમાણે છે:—

(૧) વિશ્વકુટુંબિતપ્તની ચતુરગિણી : માતૃદેવોભવ, પિતૃદેવો-ભવ, આચાર્યદેવોભવ, અતિથિદેવોભવ. ભારતના લોકજીવનમાં આ ચારે ભાવનાઓ આજે પણ ધબકે છે.

(૨) અનાકમણુ : આ સંસ્કૃતિની વિશેષતા એ છે કે તેણે કદી કોઈના ઉપર આક્રમણ કર્યું નથી, ઊલટું આક્રમણકારીઓને પોતાનામાં સમાર્પિ જાય એ રીતની ઉદારતા પ્રગટાવી છે.

(૩) તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય

(૪) અનાયાસ - આયાસ

(૫) માતૃપૂજા

(૬) શીલ નિષ્ઠા

(૭) સત્ય નિષ્ઠા

(૮) પ્રામાણિક જીવન વહેવાર

આ આઠ અંગો ઉપર હવે પછી એક એક અંગની શું શું વિશેષતા છે અને તેણે દરેક યુગમાં કેવો ભાગ ભજવ્યો છે તે ઉપર ક્રમશઃ વિચારણા કરશું.

ચર્ચા - વિચારણા

આજની ચર્ચા - વિચારણામાં વર્ગ સભ્યોએ ઘણી છણાવટ પછી એ વાત ઉપર જોર આપ્યું કે આ દેશમાં ભદ્ર સંસ્કૃતિ કરતાં સંત સંસ્કૃતિનો અખંડ પ્રવાહ જળવાઈ રહ્યો છે. એટલે જ અનાકમણુ ગુણ પણ જળવાઈ રહ્યો છે. જો કે પુરોહિતોનું જોર વધ્યું અને તેઓ રાજ્યાશ્રિત થયા અને રાજાનું પ્રભુ ઉપર શાસન જામી ગયું; છતાંયે સંત સંસ્કૃતિ મોખરે રહી છે. તેનું છેલ્લું પ્રમાણ ગાંધીજી છે. અલખત સંત ઉપરથી સન્યાસી અર્થ કાઢીએ; તો તેઓ અનિષ્ટા સામે ઝોછું

જાડયા છે, એમ દેખાય છે; પણ બુદ્ધ અને મહાવીરના યુગ બાદ સન્યાસીઓનો પ્રભાવ રાજ્ય ઉપર અને રાજ્યનો પ્રભાવ પ્રજા ઉપર ઘણો ઊંડો પડ્યો છે.

રામયુગમાં રામ શબરીને ત્યાં ગયા; કૃષ્ણ વિદુરને ત્યાં ગયા; એ ગરીબી અને સાધુતાની પ્રતિષ્ઠા બતાવે છે. મહાવીર-બુદ્ધના કાળમાં અણિક રાજા પુણિયાને ત્યાં આધ્યાત્મિક ભાવનાના બિશુક તરીકે ગયા હતા. આ બધા દાખલા સંત સંસ્કૃતિનું પ્રાધાન્ય બતાવે છે. સંત સંસ્કૃતિ હમેશાં ગરીબ, દલિત અને પતિતની પડખે જઈ તેને શુદ્ધતા અર્પી પ્રતિષ્ઠિત કરાવે છે. તેથી જ અહીં અહલ્યા જેવી પતિત સ્ત્રીનો ઉદ્ધાર થઈ શકે છે. અને તે સતી કહાવે છે. આ તાકાત રાજ્ય કે બીજામાં ન હોઈ શકે તેથી જનતા રાજાઓને નથી નમતી પણ સંતોને નમે છે.

(૧૭-૭-૬૧)

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં અંગો

આ દેશની સંસ્કૃતિ જોવા માટે રામયુગથી લઈને ગાંધી-યુગ સુધીનો સળંગ ઇતિહાસ આપણે જોવો પડશે. સાતત્ય-રક્ષાનો જોખ્યાલ આવી જાય તો તે પ્રમાણે પરિવર્તન થઈ શકે. એ પણ ખ્યાલ આવે કે બધાની સાથે સુમેળ રાખવો હોય તો ક્યાં અને કેવું તેમજ કેટલું પરિવર્તન વિવેકસર કરવું જોઈએ! આને વધુ વિસ્તારથી સમજવા માટે આપણે સંસ્કૃતિના આઠ અંગો મૂક્યાં હતાં. એ અંગો ઉપર વિશેષ વિવેચન કરવાનું છે.

[૧] વિશ્વકુટુંબિતાની ચતુરંગિણી :

ભારતીય સંસ્કૃતિનો મુખ્ય આધાર અને કૌટુંબિક જીવનનો પાયો જોવા જઈએ તો આ વિશ્વકુટુંબિતાની ચતુરંગિણી છે. જેના કારણે માણસ ન કેવળ પોતાના કુટુંબ સાથે, પાડોશ સાથે અને અજ્ઞાણ મહેમાન સાથે પણ ઓતપ્રોત થઈને રહી શકે. સંસ્કૃતિની આ ભાવના ભારતમાં જોવા મળે છે ત્યારે પશ્ચિમમાં એ ભાવના જોવા મળતી નથી. પ્રાશ્નાત્મક દેશોમાં મોટા ભાગે એવા ઘણા મા-બાપો મળશે કે તેમને છતાં દીકરા-દીકરીએ પરિવારની હૂંફ વગરનું હોટલોમાં કે તેમના માટેની વૃદ્ધ સંસ્થાઓમાં જીવન ગાળવું પડે છે. સામ્યવાદી પ્રદેશોમાં તો તે મા-બાપ કામે જતા હોઈને કુટુંબ જીવનનો જે પ્રેમ બાળકને મળવો જોઈએ તે મળતો નથી અને બાળકો એક સામાન્ય-નિરીક્ષિકાની દેખરેખમાં ઉછરતા હોય છે. સંસ્કૃતિનું પહેલું ચરણ ધરથી મંડાય છે. પણ ધરની ભાવના-સંયુક્ત કુટુંબજીવનની ભાવનાનો જે હાસ થઈ રહ્યો છે તે વિશ્વના માનવ સમાજ વચ્ચે વિશ્વાસ અને સૌહાર્દ તોડી રહ્યો છે. ભારતે આ ભાવના ટકાવી રાખવા માટે પહેલું સૂત્ર આપ્યું :—

(૧) માતૃદેવોભવ : બાળક જન્મે એટલે સહુથી પહેલાં માને

નમવાનું મન તેને થાય; કારણ કે તેણે નવ મહિના ગર્ભમાં રાખ્યો, તેણે એને પ્રસવ્યો અને ત્યાર બાદ પણ તે જ્યાં સુધી ચાલતો-ફરતો અને સંસારમાં પગ માંડતા ન થયો ત્યાં સુધી તેની કાળજી રાખનાર મા હોય છે. માનું હૃદય હમેશાં વાત્સલ્ય-અમૃતથી ભરેલું હોય છે. એટલે તેને 'દેવ' કહીને પૂજવાનું કહેવામાં આવ્યું.

(૨) પિતૃદેવો ભવ : પણ મા સાથે બાપને પણ પોતાના કુટુંબનો છોડ ફેલેફેલે તે માટે ચિંતા કરનાર અણુવામાં આવ્યો છે. પોતાના પુત્ર-પુત્રીઓના ઉછેર માટે કુટુંબ માટે દરેક બાપ તનતોડ મહેનત કરે છે. ઉપરાંત બાળક તેના બાપનું નામ ચલાવનાર હોય છે. આમ પિતાને પૂજનીય કહી, તેને 'દેવ' ગણીને નમન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

(૩) આચાર્ય દેવો ભવ : જીવનનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ કેવળ ધર અને આંગણું જ માણસને સ્પર્શતા નથી. તે બહાર પણ પગલાં માંડે છે. પોતાના જ્ઞાન માટે તે ગુરુને શોધે છે. આવું જ્ઞાન ન મળે તો તેનો વિકાસ ન થઈ શકે એટલા માટે એ ગુરુને માણસે પૂજનીય માનવો જોઈએ. તેને નમન કરવું જોઈએ. ભારતમાં ગુરુઓને પગે પડવાની પ્રથા આ સૂત્રના કારણે આવી છે.

(૪) અતિથિદેવો ભવ : ગુરુ પાસે જ્ઞાન મળતાં, અને જીવનમાં આવતાં માણસને ખ્યાલ આવે છે કે મારા વિકાસમાં સમાજનો મોટો ફાળો છે. તેણે ધણું આપ્યું છે. એટલે મારા આંગણે કોઈ પણ અતિથિ આવે તે મારા માટે દેવ સમાન છે અને મારે એ રીતે એનો સત્કાર કરવો જોઈએ. કહેવત છે કે ઘરે આવ્યો તે માંડીને જાયો ! જૈન ગૃહસ્થો માટે તો 'અતિથિ સંવિભાગ' નામનું વ્રત મૂક્યું છે. 'અતિથિયં સ્મ ભગ્નાશો ગેહાત્ પ્રતિનિવર્તતે; સતસ્મૈ દુષ્કૃતં દત્વા પુણ્યમાદાય ગચ્છતિ।' આ નીતિશ્લોકમાં એ જ બતાવ્યું કે અતિથિ

જેના ધરેથી નિરાશ થઈને ચાલ્યો જાય તો સમજો કે તે, તે ગૃહસ્થનું પુણ્ય લઈને અને પાપ આપીને જાય છે. ગૃહસ્થના ભોજનના પ્રારંભમાં અતિથિનો ગ્રાસ પહેલાં મૂકાતો. જૂના વખતમાં તો ભારતમાં કેટલાક લોકો તો એક અતિથિને જમાડ્યા વગર પોતે જમતા જ નહોતા. કોઈ વખત અતિથિ ન આવ્યો હોય તો તેને ગોતવા માટે લોકો જતા. આમ અતિથિ સત્કાર એક નિયમ તરીકે ભારતના લોકોમાં પ્રચલિત હતો.

આજે જોકે અતિથિદેવોની ભાવનામાં સંદેહ ઓટ આવી છે. તે છતાં ભારતનું એ ખમીર છે તેને ભારતે છોડ્યું નથી. હમણાં એક અમેરિકન બાઈ મળવા આવેલા મેં તેમને પૂછ્યું: “તમને ભારતમાં શું ગમ્યું?”

તો તેમણે જવાબ આપ્યો: “અતિથિ સત્કાર અને નિઃસ્વાર્થ સેવા!”

ભારત પોતાના અતિથિ સત્કાર માટે ઇતિહાસના પાને પાને પ્રસિદ્ધ છે. અહીં કોઈ અતિથિને કદિ ધૂત્કારવામાં આવ્યો નથી. એટલું જ નહીં, જે વિદેશના લોકો અહીં વ્યાપાર કરવા, ધર્મપ્રચાર કરવા, ધર્મનો અભ્યાસ કરવા કે યાત્રા કરવા આવેલા તેમને પણ ભારતે સ્થાન આપ્યું છે અને તેમને વસવાટ માટે ના પાડી નથી. આ અતિથિ સન્માનની ભાવનાનું જ કારણ હતું. એટલું જ નહીં, માણસ ઉપરાત કુતરો, કાગડો, ગાય વગેરેનો ભાગ પણ જમણમાંથી કાઢવામાં આવે છે એ વિશ્વકુટુંબિતાના પાયાના સંસ્કારના કારણે જ છે.

આ ચારેય સૂત્રો માનવ-ઐક્યને સ્થાપિત કરવાના પાયા સમાન છે. તેને ‘વિશ્વ એક કુટુંબ છે’ એવી વૃત્તિ કેળવવાનાં સૂત્રો ગણાવી શકાય. આ સંસ્કારો ભારતના જીવનમાં એવા વણાયા છે કે તેના વગરનું ભારતીય જીવન કદપી ન શકાય.

માને છોકરો કદાચ નમન ન કરે પણ તેના મનમાં મા રમતી

હોય છે. ખાવાનું જુએ છતાં કહેશે “ખા મને ખાવાનું આપ !” આ માતૃદેવોભવનો સંસ્કાર છે. એવી જ રીતે જે વસ્તુ જોઈતી હોય તે માટે તે પિતાને પૂછશે; એટલું જ નહીં પિતા તેને પાળે છે એ રીતે ધડપણમાં હું તેમની સેવા કરી શકું એ ભાવ પણ પિતૃદેવોભવનો સંસ્કાર છે. એવી જ રીતે કોઈ સાધુ-સેવક આવે તો તેને તરત વંદન કરવું; એ આચાર્યદેવોભવનો સંસ્કાર છે. કારણ કે તે જાણે છે કે એ લોકો સંસ્કૃતિની રક્ષા કરે છે. એ સિવાય પણ એવું છે કે કેટલીક વખત માતાપિતા મોહ કે સ્વાર્થવશ થઈ સંતાનનું હિત ખોટી રીતે સાધવા માગે છે ત્યારે આચાર્યનું શરણ માંગવામાં આવે છે.

કેકેયીએ ભરત માટે રાજ્ય માગ્યું. એ તેનું માનું હૃદય હતું. એટલે વાતસલ્યની સાથે મોહનો અંશ વધારે હતો. પણ ભરતને લાગ્યું કે એ અધર્મ છે. માતા મોહમાં તણાઈ ગઈ છે. એટલે તેણે રાજ્યનો સ્વીકાર ન કર્યો પણ તે વશિષ્ઠ વગેરે મુનિઓની સલાહ લેવા ગયો; એટલું જ નહીં રામે જ્યારે રાજ્ય તેના વતી કરવાનું કહ્યું ત્યારે પણ તેણે સાધુસંતોની સલાહ પૂછી. આમ ‘આચાર્યદેવોભવ’નું ધણું મહત્ત્વ છે.

આચાર્યની અંદર વિદ્યાગુરુ, ધર્મગુરુ, બ્રાહ્મણ, સાધુ, સન્યાસી-સંત કહીને બધાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. થોડા વખત પહેલાં સંત વિનોબાજી દિલ્હી ગયેલા. તે વખતે મોટા મોટા નેતાઓ અને પ્રધાનો અને રાષ્ટ્રપતિ સુદ્ધાં તેમને સામે લેવા ગયેલા. ત્યારે પરદેશી પત્રકારો વિચારમાં પડી ગયા કે આ ડોસો આવા ફાટેલા તૂટેલા કપડાં પહેરે છે છતાં રાષ્ટ્રપતિ તેને સામા લેવા જાય છે ? આ છે ભારતની સંસ્કૃતિની વિશેષતા જે વિશ્વકુટુંબિતાની ચતુર ગિણીમાંથી મળે છે.

‘અતિથિદેવોભવ’ તો ભારતના ખમીરમાં જ છે. તેના તો એટલા બધા સુંદર દાખલાઓ મળે છે કે ભારતના એ પ્રજાકીય ખમીરને નમન કર્યા સિવાય રહેવાનું નથી.

[૧] અનાક્રમણ વૃત્તિ :

ભારતીય સંસ્કૃતિનું બીજું મહત્વનું અંગ છે અનાક્રમણ વૃત્તિ. આપણે જગતનો ઇતિહાસ ઉપાડીને જોઈશું તો એમ જણાયા વગર નહીં રહે કે ભારતે કદિ કોઈની સામે આક્રમણ કર્યું હોય ! અહીં આર્યો આવીને વસ્યા પણ તેઓ અહીંની પ્રજા સાથે ભળી ગયા. એટલું જ નહીં આજે જે અન્ય જાતિઓ અને ધર્મના લોકો પણ વિકાસ સાધી શક્યા છે તે આ વૃત્તિને જ આભારી છે.

અનાક્રમણ શબ્દ રાજકારણનો છે. એનો અર્થ કેવળ લડાઈ કરવી એટલો જ થતો નથી; સાથે કોઈ પણ પ્રજાને કારણ વગર નિર્મૂળ ન કરવી એ પણ થાય છે, અને શોષણ ન કરવું એ પણ થાય છે. એટલે જ આફ્રિકાના લોકો જેમ ગોરાઓને ચાલ્યા જવાનું કહે છે તેમ હિંદીઓને પણ ચાલ્યા જવાનું કહે છે. તે છતાં હિંદીઓ અગે તેમને માન છે, કારણ કે હિંદીઓએ સર્વપ્રથમ તેમને ખતાવ્યું કે અંગ્રેજો કઈ રીતે તેમનું શોષણ કરે છે. અને આફ્રિકાની સ્વતંત્રતાની લડતમાં હિંદીઓનો મોટો ફાળો છે.

અનાક્રમણની એક બીજી એ પણ વિશેષતા છે કે જ્યારે આક્રમણ થાય, અન્યાય થાય ત્યારે તેનો પ્રતિકાર કરવો જોઈએ. ગાંધીજી આફ્રિકામાં પૈસા કમાવા ગયા; પણ ત્યાં અન્યાય જોયો એટલે તેનો પ્રતિકાર કરવા તૈયાર થયા. આનું કારણ ભારતની સંસ્કૃતિ હતી. મણિલાલ ગાંધી જીવ્યા ત્યાં સુધી અન્યાયો સામે લડતા રહ્યા. તેમના ગયા પછી સુશીલાબેન ગાંધી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કરી રહ્યાં છે અને ગાંધીજીનો વારસો જાળવી રાખ્યો છે. આક્રમણ બીજા ઉપર કરવું નહીં તેમ બીજા ઉપરનું આક્રમણ સહેવું પણ નહીં; આ અનાક્રમણવૃત્તિનો સ્પષ્ટાર્થ છે.

[૩] તાદાત્મ્ય અને તટસ્થતા :

ભારતીય સંસ્કૃતિનું આ ત્રીજું અંગ છે. તાદાત્મ્ય એટલે કે

ખીજની સાથે આત્મીયતાનો અનુભવ કરવો. આ એક એવો સંસ્કાર છે જે વિરોધીને પણ પોતાના કરી મૂકે છે. ટુંકમાં એને ‘ઝોતપ્રોત રહેવું’ એમ કહી શકાય. તે છતાં તેની સાથે તટસ્થતાને જોડેલ છે. એટલે કે નિરાળા રહેવું. ટુંકમાં એનો અર્થ એમ કહી શકાય કે ખીજના સુખ માટે બધું ધર્મ નીતિ સંગત કરી છૂટવું છતાં એના દોષો દેખાય ત્યાં તટસ્થતા જાળવવી; પોતે એના દોષ પોષણમાં ટેકો ન આપવો. પોતામાં સ્વાર્થ, અહંભાવ, આસક્તિ કે મોહ ન પેસી જાય, એનાથી સાવધ રહેવું.’ આ સુસંસ્કૃત વ્યક્તિનું કામ છે. બહુલો લઈને સહુ કોઈ કામ કરે છે પણ પોતાના જાણીને કરવું અને તે પણ કોઈ-પણ કામના વગર એજ વિશેષતા છે. તટ એટલે કિનારો! ધણા લોકો તટસ્થતાનો અર્થ એવો કરે છે કે કિનારે ઊભા રહીને તમાશો જોવો, પરંતુ તે તટસ્થ નથી. ખરો તટસ્થ તો અંદર પડીને ખીજને બચાવીને બહાર કાઢે અને કિનારે ચાલ્યો જાય તેજ તટસ્થ છે.

ભરતનો પ્રસંગ :

આ અંજે ભરતનો દાખલો લેવા જવો છે. ભરત જ્યારે મોસાળથી પાછા ફર્યા ત્યારે માએ એવારણાં લઈ તેની આરતી ઉતારવાની તૈયારી કરી. પણ, ભરતે શોકનું વાતાવરણ જોયું અને માને પૂછ્યું : “આમ કેમ ? પિતાશ્રી ક્યાં છે ?”

માએ ઠંડે કલેજે કહ્યું : “એ ગુજરી ગયા ! જન્મે એ તો મરે જ ! એ તો વિધિનો નિયમ છે !”

ભરતે કહ્યું : “અરે મા ! તું આ ઠંડે કલેજે શું બોલે છે ? પિતાજી શાથી મૃત્યુ પામ્યા ! મારા રામ ક્યાં છે ?”

ત્યારે ફરી કેકેયીએ ઠંડા ચિત્તે કહ્યું : “એ તો વનમાં ગયો !”

આ સાંભળી ભરતનો ચહેરો ફરી ગયો. આરતી એક બાજુ રાખી દીધી. કહ્યું છે કે—

નારાયણનું નામ જ લેતાં વારે તેને તજીએ રે...

—પછી એ મા હોય કે પિતા હોય, કુટુંબ હોય કે દેશ હોય ! કેકેયી કહે : “ મેં એ વચન માગી લીધાં છે. ભરતને ગાદી અને રામને વનવાસ ! ”

ભરતે પહેલાં માને વંદન કર્યાં હતાં, પણ આ સાંભળીને કહે : “ હું તારો વિરોધી ! સિદ્ધાંત મહાન છે. હે મા ! તારી આવી કુપ્તુદ્ધિ હતી તો મને જન્મતાં જ મારી નાખ્યો હોત તો સારું હતું ! ”

આમાં તાદાત્મ્ય અને તટસ્થતા બંને આવી જાય છે.

હવે આપણે આ વિષયને જરા વિશેષ ખુલાસાપૂર્વક જોઈએ...! ભરત માતાને વફાદાર હતા. મા બાળકને ચાહે અને બાળક માને ચાહે એ સ્વાભાવિક છે. પણ ભરતે જોયું કે માતા કર્તવ્યથી નીચે ઊતરી ગઈ છે; એટલે વિરોધ કર્યો. એના મોહના દોષને ટેકો ન આપ્યો. આ વાત સમજવા જેવી છે. એક બાજુ પગ પૂજવા; આત્મીયતા રાખવી અને બીજી બાજુ એ જ વ્યક્તિ સાથે અસહકાર કરવો એ સહેલું નથી. એ ભરત જેવા જ કરી શકે !

ગાંધીજીનો પ્રસંગ :

ગાંધીજી અને રણિયાત બહેનનો પણ એવો પ્રસંગ છે. તેમને બહેન બહુ ગમતાં પણ બહેનને ગાંધીજી હરિજનોને અપનાવે એ ન મને “ તમે આ હરિજનો ભેગા રહો તો હું અહીં રહી શકીશ નહિ. ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું : “ બહેન ! હું તો હરિજનોને આશ્રમમાં પહેલાં રાખવાનો છું. તમે ભલે ખુશીથી જર્મ શકો છો, તમારી સાથે પ્રેમ જરૂર રહેશે ! ” આ છે સત્ પુરુષોની વિચારવાની રીત !

મહાદેવભાઈ ગુજરી ગયા ત્યારે ગાંધીજીની મુલાકાત ધર્મ ન હતી, પણ તેમની સમાધિ આગળ જતા ત્યારે ફક્ત અડાવતા એટલો ખ્યાર હતો. મહાદેવભાઈને ગાંધીજી અને ગાંધીજીને મહાદેવભાઈ, બંને એકરસ હોય તેમ દેખાય ! તેમ છતાં ગાંધીજી એક વખત તેમને એટલો બધો ઠપકો આપે છે કે મહાદેવભાઈને થયું કે હવે હું આમની સાથે નહીં રહી

જીકું. પોટલાં ખિસ્તરાં બાંધીને તૈયાર થાય છે. ગાંધીજી કહે છે કે જઈ જઈને ક્યાં જશો ? ખેસો ખેસો ક્યાંયે જવાનું નથી.” આમ ઠપકો આપતા અને પ્રેમ પણ બતાવતા. તાદાત્મ્ય અને તટસ્થતા બન્ને તેમનામાં હતાં.

કસ્તુરબા ખિમાર હતા. તે ગાંધીજીના પરમ સંગિની. માત્ર જીવન-સાથી જ નહીં સામાજિક કામોનાં પણ સાથી. એવા સાથી ગંભીર ખિમાર હોય અને પતિને યાદ કરે ત્યારે કેટલું લાગી આવે. પણ સિદ્ધાંતનું પાલન કરીને ત્યાં જઈ શકાતું ન હતું. સત્તાવાળાઓ કહે કે માફી માગી લો ! ગાંધીજી કહે કે ભૂલ કરી નથી; અન્યાય સામે હું લડવાનો, લડવાનો ને લડવાનો જ એ મારો ધર્મ છે. આમાં કસ્તુરબા સાથે તાદાત્મ્ય હોવા છતાં સિદ્ધાંતભંગ માટે ગાંધીજી તટસ્થ રહ્યા. વજ્ર જેવા કઠોર પણ ખરા અને ફૂલ જેવા કોમળ પણ ખરા !

ગાંધીજી કહેતા હતા કે હે ભગવાન ! હવે મને લઈ લે તો સાચું ! ખીજી બાજુ એમ પણ કહેતા કે ‘હું’ સવાસો વરસ જીવવાનો છું.’ આવા ઉદ્દગારો કેમ નીકળ્યા હશે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. જ્યારે ગાંધીજીએ જોયું કે હવે તો મારા ગણાતા લોકો પણ સિદ્ધાંતવિહીન થતા જાય છે ત્યારે આ દુઃખના ઉદ્દગારો કાઢ્યા. તાદાત્મ્યની સાથે તટસ્થતા આવે ત્યારે આ ભાવ આવે છે.

જનકરાજનો પ્રસંગ :

જનક રાજ ગળાદુખ નહીં, પણ માથાદુખ સુધી સંસારમાં પડેલા હતા; છતાં નિર્લેપ રહેતા. એક બાજુ રાજ્યનો કારભાર સંભાળવો અને ખીજી બાજુ યોગ સાધવો કેટલું કઠણ કામ છે ? એટલે જ જનક વિદેહી કહેવાયા.

યાગવાલ્ક્ય મુનિ બેઠા છે. સભા ભરાઈ છે; પ્રવચનનો સમય થયો છે પણ જનક આવ્યા નથી. એટલે મુનિ પ્રવચન શરૂ નથી કરતા. ધણી શિષ્યો અને સન્યાસીઓ અકળાઈ ઉઠે છે. ગુરુ તરફ ગમે તેટલો પૂજ્ય ભાવ હોય પણ અમૂક વખતે પોતાનું ધાયું ન આવે તો આક્ષેપ

કરવા લાગી જાય છે. ગુરુ શિષ્યોના અને સન્યાસીઓના મનની અકળામણુ સમજી જાય છે. એવામાં જનક આવે છે અને મુનિ પ્રવચન શરૂ કરે છે. વિષયનો રસ જામ્યો છે કે ખૂમ પડે છે:—“દોડો, દોડો ! આગ અંત:પુરમાં લાગી છે !”

સભામાં ભંગાણુ પડ્યું.

કોઈ એ વિચાર્યું કે ઝૂપડીમાં મારો લગોટ પડ્યો છે, કોઈનું કમંડળ હતું, બધું બળી જશે, એમ ધારીને એક ઊઠ્યો, બીજો ઊઠ્યો, અને એમ આખી સભા ઊઠી ગઈ. એકમાત્ર શ્રોતા જનક રહ્યા. પ્રવચન ચાલતું હતું. ગુરુએ પૂછ્યું, “જનક ખબર છે ! અંત:પુરમાં આગ લાગી છે.”

જનકે કહ્યું : “ભલે લાગે ! અત્યારે હું શ્રોતા છું. મને જે તત્ત્વ મળી રહ્યું છે તે ફરીથી નહીં મળે !”

મિથિલાયાં દહ્યમાનાયાં ન મે દહતિ કિંચન

—મિથિલા ભલે આખી બળે—એમાં મારું કંઈ બળતું નથી. આનો અર્થ એ થયો કે પહેલાં તાદાત્મ્ય હતું અત્યારે તટસ્થતા છે. રાજ્યની ફરજ ઊભી થાય તે વખતે પ્રજા મારી છે. તેના કલ્યાણમાં સમય જવો જોઈએ. તે વખતે તાદાત્મ્ય હોય છે. પણ આત્મકલ્યાણ માટે સમય નક્કી કર્યો છે ત્યારે તટસ્થતા આવી જાય છે. પ્રસંગ પૂરો થયો. બધા શિષ્યો અને સન્યાસીઓ આવીને બેસી ગયા. યાજ્ઞવલ્કય મુનિએ કહ્યું : કેમ ? તમારાં દંડ-કમંડળ અને લગોટ બધું સલામત છે ને ?”

શિષ્યોએ કહ્યું : “હા !”

મુનિ કહે : “આ જનક રાજાનું તમારા કરતાં વધુ જતું હતું છતાં તે ન ઊઠ્યા કારણ કે તે જિજ્ઞાસુ ભક્ત છે. હવે તમને ખ્યાલ આવી ગયો હશે કે હું પ્રવચન શ્રા માટે શરૂ કરતો ન હતો !”

રામનો પ્રસંગ :

રામ વનવાસ જાય છે. પિતા મૃત્યુ પામ્યા છે. હજુ શ્રાદ્ધ કરવાનું પણ બાકી છે. તેવા વખતે ભરત આવે છે. બધા સંમત થઈને રામને પાછા ખેલાવવા જાય છે. રામ માતાની અને પિતાની આજ્ઞા માટે વનમાં જતા હતા. એ જ માતા અને પિતાની આજ્ઞા અયોધ્યામાં પાછા આવવાની થતી હતી. ગુરુએ પણ કહ્યું કે તમારું વચન પૂરું થાય છે. હવે પાછા ફરો. પણ, રામ માનતા હતા કે જે સમાજ અવ્યક્ત રીતે મને જોઈ રહ્યો છે; જે વચનપાલનથી સંસ્કૃતિનો વિકાસ થતો હોય તે બૌતિક સુખસગવડ માટે પાછા જવાય નહીં.

સ્વરાજ્ય વખતે ગાંધીજી જેલમાંથી છૂટ્યા કે ડો. હરિપ્રસાદે યાદી આપી કે બાપુ આપનું વચન છે કે સ્વરાજ્ય મળશે ત્યારે હું આશ્રમમાં પાછો આવીશ. તો, હવે પધારો ! આપનું વચન પૂરું થયું. પણ, ગાંધીજીએ કહ્યું કે સાચું સ્વરાજ્ય આવ્યું નથી એટલે મારે માટે આશ્રમ દૂર છે. નોઆખલી નજીક છે; ત્યાં જવાની પહેલી ફરજ છે.

માતા, પિતા, ગુરુ અને પ્રજા એ બધા સાથે આટલી બધી તદાત્મતા હોવા છતાં રામ ગયા નહીં, પિતાના શ્રાદ્ધ માટે પણ ગયા નહીં; પણ, પેલા જટાયુ જેવા પક્ષીના શ્રાદ્ધ માટે રોકાયા. યોગીએને પણ દુર્લભ એવું પેલા ગીધ પક્ષીનું પિંડ તપાંચુ કર્યું.

એવોજ એમનો પ્રસંગ કૈકેયી સાથેનો છે. જેણે તેમને વનની વિદાય આપી એ જ કૈકેયી ભરત સાથે આવીને રામને પાછા લાવે છે ત્યારે રામ સર્વપ્રથમ વંદન કૈકેયીને કરે છે. પુત્ર સૌથી પહેલું વંદન માને કરે. મોટાને કરે; પણ તેમાં સગીમાને પહેલાં કરે અહીં તો રામ કૈકેયીને ઓરમાન માને; જેણે વનવાસ આપ્યો હતો તેને વંદન કરે છે. કારણ કે, તેનો કુટિલભાવ ચાલ્યો ગયો હતો; સરળભાવ આવી ગયો હતો. વળી તેને સંકોચ પણ રહેતો હતો કે રામનું હૃદય ઋણ-નરમ થઈ ગયું હતું ત્યારે મારું હૃદય પથર થઈ ગયું હતું. હવે હું

ક્યું મોઢું લઈને રામ પાસે જઈ ? રામ તો ઉદાર છે તેમને કંઈ નહીં લાગે ? પણ, મને સાહે છે. રામ આ બધું જાણી ગયા હતા. કારણ કે તે માનસશાસ્ત્રી હતા. તેમણે વિચાર્યું કે જે થાય છે તે સારા માટે. જે તેમણે નિમિત્ત આપ્યું હોત તો ઋષિમુનિઓનો સંગ ન થાત. તે ઉપરાંત રામે વલ્કલ પહેર્યા હતાં. વનવાસી થયા હતા, છતાં તેઓ વહેવાર ચૂકતા ન હતા. તાદાત્મ્યતા અને તટસ્થતાને તેઓ ખરાખર સમજતા હતા.

રામને એટલા માટે જ મર્યાદા પુરષોત્તમ શ્રી રામ કહેવામાં આવે છે અને તેમનાં જીવનમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના આદર્શો એ રીતે વણાયેલા આવે છે કે તેમણે જાતે જે પ્રભાવ ને કાળે પાડ્યો હશે તેના કરતાં, રામનામનો મહિમા વધારે પ્રભાવ પાડે છે. કવિ દુલા કાગ એક ભજનમાં કહે છે કે “રામને થાય છે કે મારો પ્રભાવ આટલો હોય તો મારા નામનો પ્રભાવ કેટલો હોય ? એટલે એક પથર લઈને પાણીમાં ફેંકે છે પણ તે ડૂબી જાય છે. રામ શરમાઈ જાય છે. સાથીઓ કહે છે કે મહારાજ બૂલ તમારી નથી. તમારા શરીરવ્યાપી અહંની છે. વળી આપ જાતે જેને હડસેલો છો તેને બચવાનો વારો ક્યાંથી હોય !”

મોટા માણસો પણ બૂલ કરી બેસે છે. વ્યક્તિગત અહંના શિકાર બની બેસે છે. રામ કરતાં રામનું નામ વધી જાય છે. આજે પણ રામાયણ વાંચીને લાખો માણસો પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરી શકે છે. આનો અર્થ એ થયો કે તાદાત્મ્ય અને તટસ્થતાને સમજો. જ્યાં એકરૂપતા કરવાની હોય ત્યાં તેમ કરો પણ, જ્યાં દોષો પેસતા જુઓ અને છૂટી જવાનું હોય ત્યાં તરત છૂટી જવું—તટસ્થ થઈ જવું !

તટસ્થતા એટલે ?

કેટલાક લોકો તટસ્થતાનો અર્થ એવો કરે છે કે તીરે બિમા જોતા રહેવું કે તમાશો કેમ ચાલે છે ? તેઓ એમ કહે છે કે સંસારના

રગઝઝગઝમાં કોણ પડે ? પણ ખરેખર તો જે જોડું અંદર ઝંપલાવે નહીં તેને સાચાં મોતી મળતાં નથી. જેણે તાદાત્મ્ય ન સાધ્યું હોય તે ખરી રીતે તાટસ્થ ન સાધી શકે.

કારણ કે જેણે તદાત્મતા (આત્મીયતા) સાધી હોતી નથી તેને તે લોકોને કંઈ કહેવાનો અધિકાર રહેતો નથી.

પહેલી ચૂંટણી વખતે મારું ચોમાસું નડિયાદમાં હતું. ત્યારે શ્રી. રવિશંકર મહારાજ મળવા આવેલા. તેમણે કહ્યું કે “હું આ ચૂંટણીના દલગત રાજકારણમાં ભાગ લેવાનો નથી.” મેં કહ્યું : “તમારા જેવા તટસ્થ માણસો ચૂંટણીમાં રસ નહીં લે તો મારું નરસું પ્રજા કેવી રીતે પારખી શકશે ? અને આપને વળી ક્યાં પદ-પ્રતિષ્ઠા વ. લેવા છે, આપને તો પ્રજાને સાચું માર્ગદર્શન કરવું છે. એમાં દલમત રાજકારણ આપને ચોંટતું નથી.

તેમણે પણ સામેથી કહ્યું : “ તમારી વાત સાચી છે. જે લોકો રાજ્ય રચનામાં ભાગ લેતા નથી તે લોકોને રાજ્યનો વિરોધ કરવાનો અધિકાર રહેતો નથી ! એટલે મારે ચૂંટણીમાં રસ લઈ, પ્રજાને સારા માણસને ચૂંટવા માટે વિવેક બતાવવો જોઈએ.”

રાજકારણમાં રસ લેવો તેનો અર્થ એ નથી કે રાજ્યમાં જવું; પણ બહાર રહીનેય લોકોને ધડી શકાય છે. ગાંધીજી આજ રીતે કામ કરતા હતા. સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે તેમણે પળે પળ ખરચી; સ્વરાજ્ય આવ્યું એટલે ખસી ગયા. સ્વરાજ્ય અપાવવા સુધી તેમની તદાત્મતા હતી પણ શાસન સંભાળવા કે હોદ્દા ઉપર જવા અંગે તટસ્થ રહ્યા. કેટલાક તટસ્થ લોકો હતા તેઓ ફરજ માટે અંદર ગયા. આ વાતોનો બરાબર વિચાર કરવો જોઈએ.

અપ્રમાણિક માણસોને સાધુઓ પ્રતિષ્ઠા આપે ત્યારે ગુણી પાછળ રહી જાય છે. સત્તાધારીઓની પ્રતિષ્ઠા થયે તો લોક-સેવકોની પ્રતિષ્ઠા

બાજુએ રહી જશે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ જ્યારે એકતરફ એતપ્રોત થઈને રહેવાનું કહ્યું છે, ત્યારે બીજી તરફ એના સુપરિણામની સ્વખિલ આશા-એથી તટસ્થ રહેવાનું સૂચવ્યું છે. એટલે જ આપણે ભારતીય જન-જીવનમાં પણ એ વિનમ્રતા ધણા અંશે જોઈએ છીએ.

આપણે અત્યાર સુધી ત્રણ અંગો—(૧) વિશ્વકુટુંબિતા, (૨) અનાક્રમણવૃત્તિ અને (૩) તાદાત્મ્ય અને તટસ્થતા એ ઉપર વિચાર કરી ચૂક્યા છીએ. બાકીના અંગો ઉપર હવે પછી વિચાર કરીશું.

ચર્ચા - વિચારણા

તાદાત્મ્યતા અને તટસ્થતા બંને જોઈએ.

શ્રી. પૂંજભાઈ : હેમચંદ્રાચાર્ય તદાત્મતા સેવવા છતાં રાજ-કારણથી તટસ્થ રહી શક્યા. ગાંધીજી જેવા પણ રહ્યા. આજે પં. જવાહરલાલ જેવા ગૃહસ્થી છતાં રહી શકે છે.”

પૂ. નેમિમુનિ : “પછી આજે શી ખામી રહે છે? પંડિત જવાહરલાલ જેવા હોવા છતાં દેશમાં ગડબડ વધતી જાય છે?”

પૂ. ઠંડીસ્વામી : “જનક પણ જોઈએ તેમ યાજ્ઞવાલ્કય પણ જોઈએ. એક પ્રત્યક્ષ પ્રવૃત્તિમાં હતા, બીજા પ્રત્યક્ષ નિવૃત્તિમાં હતા. છતાં બંનેના અનુસંધાને તે યુગની સર્વાંગી ક્રાંતિ થઈ. આમ બંને પ્રકારે તાદાત્મ્ય અને તટસ્થતા સાધુઓમાં પણ જોઈએ; સાધકોમાં પણ જોઈએ. આજે તો પોતપોતાના નાના વર્તુળમાં તાદાત્મ્ય હોય છે પણ મોટા વર્તુળ પ્રત્યે તટસ્થતાનો દાવો કરીને ખસી જવાય છે.”

શ્રી. માર્ટલિયા : “બંને ન હોય તો અનર્થ થવાનો મોટો સંભવ છે. ઇસ્લામના આરંભમાં નિરંજન નિરાકારના તાદાત્મ્ય ઉપર

એટલું બધું જોર અપાઈ ગયું કે તટસ્થતા ગાણુ થતાં, ખૂત-પરસ્તી (મૂર્તિ પૂજા) ઉપર તૂટી પડવાનું થયું. પરિણામે તે સમાજ ઝનૂનના માર્ગે દોરાયો. ત્યાં તાદાત્મ્ય અને તટસ્થતાની સમતુલ્લા તૂટી પડી.

ત્યારે શંકરાચાર્યજીએ બધા દેવો વચ્ચે એક દેવ-દેવી શંકર-પાર્વતીને મૂક્યા. અનેક દેવદેવીઓની પૂજા પાછળ તેા મૂળે મઠાનો વાંધો હતો. તેમણે કહ્યું વધારાના દેવને કાં પાલખીમાં રાખો, કાં પીપળા નીચે રાખો. એક દેવથી સંતોષ ન થાય તેા પાંચને પૂજો ! તેમના એ પ્રયત્નથી બે કાર્યો થયાં—(૧) વિકેન્દ્રીકરણ (૨) ક્રમિક પૂજાની ભૂમિકા. પહેલાં પાંચ દેવોની ઉપાસના, પછી એક દેવની ઉપાસના અને છેવટે અવ્યક્ત બ્રહ્મમાં લીન થઈ જવાનું. આ તેા સમજવા જેવી વાત છે. પણ તે વાત લોકોને ગળે જીતરી કારણ કે અહીંની પ્રજા તાદાત્મ્ય અને તટસ્થતા અગે ધડાયેલી હતી.”

કેટલાક પ્રસંગો :

શ્રી. દેવજીભાઈએ બેએક પ્રસંગો વર્ણવ્યાં. એક તેા એ કે — “એક ખેડૂત મંડળના આગેવાન ખેડૂતને એક માલધારી સામે પૂર્વગ્રહ હતો. એક વાર એના એરંડાના છાડનું ભેખાણુ તે ખોડિંગની ગાયોએ કરેલું; પણ તેમાં પેલાનાં ઢોર આવતાં કેસ કર્યો. શરમાશરમીએ બે ખેડૂતોએ ઘર બેઠા પંચકયાસ કર્યો; અને સાઠ રૂપિયા દંડ નાખ્યો.

ખેડૂત મંડળ આગળ કેસ આવ્યો. પણ તેણે પંચકયાસ કરનારનું સાચ લીધું. ગામના ચોક્કિયાતનું સાચું કઢાવીને માત્ર નામના નુકસાન બદલ પાંચ રૂપિયા આપવાનું નક્કી કર્યું. વકીલે પેલા ખેડૂતને બહેર્યો કે “આ ખેડૂત મંડળ તમારું ઉધું જ મારશે. તમારો કેસ લાવો મારી પાસે!”

અદાલતમાં કેસ ગયો, પંચનામાવાળા બે ખેડૂત પૈકી એક તેા સચ્ચાઈની વફાદારીના બદલે ખેડૂતની શરમે દોરાર્ધ કોટમાં જૂઠું બોલ્યો. વકીલના કહેવાથી ખેડૂતે ખોટો મુદ્દામાલ હાજર કર્યો; એ ૪૭૫ એરંડાના મૂળિયાં હતાં.

અદાલતને તો પૂરાવો જોઈએ. તેણે કહ્યું: “બાઈ તારે આની સામે શું કહેવું છે?”

એણે કહ્યું: “દીકરાના સોગન બાઈને સાચું કહે તો બધું જે સાચું માની લઉં. બાકી મારા દીકરાના સમ બાઈને કહું છું કે આ બધું તરખટ છે.”

તરત પેલા ખેડૂને સાચું કબૂલી લીધું.

એવો જ એક બાડુઆતનો કિસ્સો હતો. માલિકણ મારા ફોર્મના પુત્રી હતા પણ સગાવાદ ન કરતાં, હું જાણતો હતો કે પેલો બાડુઆત સાચો હતો. એટલે એની વાતને ટેકો આપ્યો. પ્રથમ તો બહેનને ખોટું લાગ્યું. પછી તેમનો મારા ઉપર સારો ભાવ થઈ ગયો.

એવી જ રીતે એક બાડુઆતે પોતાના મકાનમાં રહેતી મુસલમાન બહેનોને અન્યાય કર્યો હતો અને મને ફેસલા વિષે પૂછ્યું. બાઈ સાચી હોઈને મારે તેના પક્ષે જિમા રહેવું પડ્યું. પહેલાં તો મુસ્કેલી પડી પણ અંતે તો સત્ય અને ન્યાયને જ જગત જુએ છે. દુર્भाग्यે એક કિસ્સામાં જૈન સાધુ પણ સગાવાદમાં તણાયેલા પણ અંતે તો તેમને પણ સમજાયું.

મેં કહ્યું: “જો આવા વ્યક્તિગત કિસ્સામાં આપ રસ લો છો; તો સામુદાયિક પ્રશ્નોમાં સત્ય-ન્યાય જાળવવાના રસમાં પ્રેરણા આપતા આપની સાધુતાને ક્યાં બાધ આવે છે?”

એકદમ નહીં, પણ ધીમે ધીમે તો ગળે વાત ઊતરે જ છે. સાચે તો ક્યાં તાદાત્મ્ય કેળવવું અને ક્યાં તટસ્થ રહેવું એના વિવેક એ જ આ અંગેનો પાયો છે.

(૨૪-૭-૬૧)

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અનાયાસ-આયાસ

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ત્રણ અંગો ઉપર વિવેચન અત્યાર અગાઉ ચર્ચ ચૂક્યું છે. આજે તેના ચોથા અંગ અનાયાસ-આયાસ એ ઉપર વિવેચન કરવાનું છે. સામાન્ય વહેવારમાં અનાયાસ શબ્દ ધણે પ્રચલિત છે. “ મને અનાયાસે આ લાભ મળ્યો ! ” એટલે કે કંઈ પણ પુરુષાર્થ વગર કે એાછી નજીવી મહેનતે તે લાભ થયો. ત્યારે આયાસનો અર્થ તો પુરુષાર્થ જ થાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતાઓમાં સહજ ભાવે પુરુષાર્થ કરવો. પરાણે, ખેંચાઈને કે જોહુકમીયા ન કરવો. એ ઉપર ધણું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. તાદાત્મ્ય અને તટસ્થતા કેળવવા માટે અનાયાસ-આયાસ એટલું જ જરૂરી છે. જેને આપણે નિષ્કામ કર્મયોગ કહીએ છીએ તેની આ વહેવારિક ભૂમિકા અગર તો વિકર્મની ભૂમિકા ગણાવી શકાય. આને સમજવા માટે રામચંદ્રજીનું જીવન ધણું ઉપયોગી થશે.

રામ-પ્રસંગો :

રામ વનવાસ જવા તૈયાર થયા ત્યારે સગા સંબંધીઓમાંથી કોઈ તેમને ભાથું-પોથું સાથે લઈ જવા આપતા નથી. દશરથ મહારાજાએ રથ આપ્યો અને સુમંત સારથીને તેમણે કહ્યું કે “ મને રામ જહુ વહાલા છે. તું એને રથમાં બેસાડીને લઈ જજે. પ્રજા પણ સાથે છે. પ્રજા પ્રેમથી રામ મુંઝાઈ જાય છે. પણ ભ. રામે છેવટે રથને અને સુમંત સારથીને પાછા મોકલ્યા. અને પ્રજાને પણ પ્રેમથી સમજાવીને પાછી મોકલી. ધણીવાર અતિપ્રેમ માણસને ઘેલો બનાવી મૂકે છે. પણ રામ વિદાય થાય છે.

હવે વિચારવાનું એ છે કે જો રામે બે ત્રણ દિવસનું ભોજન સાથે લીધું હોત તો વાંધો હતો ? કંઈ નહીં તો ફળાહાર સાથે બેવો

હતો ! પણ અહીં અનાયાસ-આયાસનો સિદ્ધાંત શરૂ થાય છે. કુદરત ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તેઓ ચાલે છે. અને જંગલમાં મયા પછી જરૂર પડી તે પ્રમાણે અનાયાસે જે વનફળો કે કંદ મળ્યા તેનો આહાર કરે છે.

આપણે ત્યાં જૈન શાસ્ત્રોમાં, સંતો માટે માધુકરીનો ઉલ્લેખ છે. માધુકરી એટલે ભ્રમરવૃત્તિ. ભ્રમરો અનેક ફૂલો ઉપર બેસી પોતાનું જીવનપોષણ કરે છે; સાથે ફૂલને પણ આંચ આવવા દેતો નથી ! સાધુઓ માટે પણ બિક્ષાચરીના નિયમમાં તેને ગોચરી કે માધુકરી કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. જેમ ગાય ધાસ ચરે પણ તેનાં મૂળને ઈગ્ન ન પહોંચે. ભ્રમરો રસ ચૂસે પણ ફૂલને ઈગ્ન ન થાય. તેમ સાધુ દરેક ધરતી થોડું થોડું લે ! દશવૈકાલિક સૂત્રમાં કહ્યું છે—
 ब्रह्म दुष्मत्स पुष्पेसु भ्रमरो आविमइ रसं, णय पुष्पंकिलाइ सोइ पिणेइ अपाणो । ए मेय समणा मुत्ता जे भवंति अणिसिया नांणापिंड रया दंतां तेज चुंच्यंति साहुणो ।” આમ શરીરને પોષણ આપવું એ ધર્મ અને છતાંયે કોઈને ભારરૂપ ન થવું એ પણ ધર્મ; એ છે અનાયાસ-આયાસનો અર્થ. સાધુ પુરૂષ તો આવું જીવન જીવી શકે પણ રામનું શું ?

રામ તો રાજાના કુંવર, સુવાળું જીવન છતાં તેમણે સહેજે મળ્યું તે જ લીધું. ઘેરથી કંઈ જ ન લીધું. આ આહારનો પ્રશ્ન તેમણે અનાયાસ આયાસ વડે ઉકેલી લીધો. એ સિવાય પણ શ્રીરામે ઘણા પ્રશ્નો, આ સિદ્ધાંતો વડે જ ઉકેલ્યા છે.

રાવણ સામે યુદ્ધ થયું. રઘુવંશમાં-માધમાં કહ્યું છે કે આનો આ રાવણ પૂર્વજન્મમાં અનેકવાર રામ સાથે લડે છે; અને ભગવાનના હાથે મરણ પામે છે. તુસિંહ સામે હિરણ્યકશ્યપુ રૂપે; એવી જ રીતે રામ સામે રાવણ રૂપે આવે છે. એટલું જ નહીં ત્યાર પછીના અવતારોમાં કૃષ્ણ સામે કંસ રૂપે આવ્યો, એવી પણ માન્યતા છે. અહીં પણ રાવણને મારે છે ત્યારે તેને મારવાનો પ્રયત્ન અનાયાસ-આયાસ રૂપે જ છે.

કોઈ એમ કહેશે કે પોતાની પત્નીને રાવણ ઉપાડી ગયો એટલે તેમણે રાવણ સામે યુદ્ધ કર્યું. એમાં શું મોટી વાત થઈ? આવો જ એક સંવાદ શિવ-પાર્વતી વચ્ચે પણ ચાલે છે. સતી કહે છે : “તમે રામને ગુરૂ માનો, પ્રણામ કરો, એ કેવું? સામાન્ય પુરૂષની સ્ત્રીને કોઈ લઈ મર્યાદા હોય તો તેનો પતિ વિલાપ કરે તેમ આનો પતિ પણ વિલાપ કરે છે! એ તો સામાન્ય માણસ છે તેને તમે પૂજ્ય કેમ ગણો છો?”

એના જવાબમાં શંકર તેને મહત્વની વાતો કહે છે.

યાજ્ઞવલ્કય ઋષિને બારદાજ જેવા કહે છે : “મારે આપની પાસે રામકથા સાંભળવી છે!”

યાજ્ઞવલ્કય કહે છે : “તમારો ભાવ હું સમજી ગયો છું. મન, વાણી અને કર્મથી તમારો ભાવ રામ ઉપર છે હું એ જાણું છું. પણ લોકોને આ બધો ખ્યાલ આપવા ખાતર મારી પાસે કથા કહેવડાવો છો!” આ વાત અનાયાસ-આયાસ સૂચક છે.

કેટલાક લોકો કહે છે રામ સીતાને લઈને દુઃખી થઈ ગયા? એમણે રાવણ ને ઘણા રાક્ષસોને માર્યા? તે કઈ રીતે પૂજ્ય બની શકે! તેનો તાળો મળતો લાગતો નથી. પણ, રામને સીતાનો વિરહ થયો એનું જહુ દુઃખ ન હતું. પણ દુઃખ એ હતું કે એક માણસ સાધુનો વેશ પહેરીને આવું ખરાબ કૃત્ય કરશે તો લોકો સાધુઓ પ્રતિ નફરત કરતા થઈ જશે. નફરત થશે એટલે નાસ્તિક થઈ જશે; અને જીવન ચૂંથાઈ જશે, એટલે તેમને સીતાને પાછી લાવવા માટે યુદ્ધ કરવું પડ્યું-રાવણને નાશ કરવો પડ્યો ને અનાયાસ-આયાસે અર્ધાંગના પ્રતિ આવી પડેલું તેમનું કર્તવ્ય હતું.

રામચંદ્રજીને લોકો મર્યાદા-પુરૂષોત્તમ કહે છે. તેમના દરેક કામનું અનુકરણ કરીએ તો પણ વાંધો ન આવે. તેમને સીતાના વિયોગની વેદના છે ત્યારે તેમને એમ ન થયું કે “મહું થયું ભાંગી જંગળ.”

સીતા ગઈ તો જવા દો, આપણે વનમાં આરામથી ફરશું । તેઓ પત્નીને ખરાં સ્વરૂપે અર્ધાંગિના માનતા હતા એટલે તેઓ શોધતા શોધતા લંકા સુધી પહોંચ્યા.

સીતાએ પણ એકવાર હનુમાન પાસે ઉચ્ચારેલું : “ મારા માટે રામના હૃદયમાં સ્થાન છે ? તેઓ મારી ચિંતા કરે છે ? ”

હનુમાને દિશાસો આપતાં કહ્યું : “ એટલે જ તો મને મોકલ્યો છે ? ” સ્ત્રીપુરુષની અર્ધાંગિના છે. બંને મળીને એક થાય છે. એટલે બંને સહભાગી છે. સીતા વગર રામને ક્યાંથી સુખ મળે !

રામને પણ કાંઈ નાની મોટાઈ ન હતી. જે કોઈ મળે તેને વાત્સલ્યથી પંપાળે. શબ્દો મળે છે તો તેનાં અણકાં ખેંચી આવે છે. શબ્દો પણ કેવી ? ભૂગોળનું તેને કેટલું જ્ઞાન છે ? પ્રવર્ણુ પર્વત, પંપા સરોવર તથા આગળ લંકા સુધીનો કેવો રસ્તો ખતાવે છે.

રામે વાલીનો વધ કર્યો. ત્યારે તે કહે છે : “ આપ તો સમભાવી છો । તો હું તમારો દુશ્મન કેવો અને વાલી તમારો મિત્ર કેવો ? ”

રામ કહે છે : “ ભાઈ ! તેં જે કામ કર્યું છે તે ખોટું કર્યું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને ધાત કરનાર છે. સમાજમાં ચાર અગ્રો પવિત્ર રહેવાં જોઈએ—કુમારી કન્યા, નાનાભાઈની વહુ, પુત્ર વધૂ અને ભગિની. સુગ્રીવ મને મદદ કરશે એ માટે તને માર્યો નથી પણ સંસ્કૃતિની રક્ષા માટે આમ કર્યું છે તારે જીવવાની ઇચ્છા છે ? જે હોય તો મારી પાસે એવી કળા છે કે હું તને જીવાડી શકીશ । ”

ત્યારે વાલી કહે છે : “ ના ! આપના જેવા પવિત્ર પુરુષના હાથે મારું મૃત્યુ ક્યારે મળે ? ”

આજે જૈન શ્રાવકો જો કે આક્ષેપ કરે છે. ખરી રીતે તો ભગવાનનું

નામ લેતાં પંડિત મરણ્યુ આવે તેવું ઇચ્છે છે. ત્યારે રામને મુક્તિમામી મહાપુરુષ સ્ત્રીકે લેખ્યા છે; ટાળી શક્યા નથી ! આવું રામ નામનું છે.

વાલીના મરણ્યુ બાદ સુગ્રીવને ગાદી સોંપી. સુગ્રીવ અને તેની પત્ની મળ્યાં. પ્રસંગે બધા પતી ગયા. તે વખતે પ્રવર્ષણ પર્વત ઉપર રામ-લક્ષ્મણ વિચાર કરે છે કે સુગ્રીવે વિસરાવી દીધું ! હવે શું કરશું ? એ કામ કેવળ રામનું ન હતું. આખી નારી જાતિના સળંગ પ્રશ્નોની હારમાળ હતી. શંખરીનો ઉદ્ધાર, સુગ્રીવ પત્નીનો ઉદ્ધાર અને હવે સીતાનો ઉદ્ધાર !

લક્ષ્મણ કહે : “ સુગ્રીવ તો કૃતદ્ધન થઈ ગયો લાગે છે. ભોગ-વિલાસમાં પડી ગયો લાગે છે.” તેને ખૂબ જ ક્રોધ થઈ છે.

રામ કહે : “ ચિંતા ન કર ! બધું સારું થશે ! ”

સુગ્રીવને આની ખબર મડી જાય છે. અનાયાસ-આયાસ શરૂ થાય છે. લક્ષ્મણ પાસે તે આવે છે અને ક્ષમા માગે છે. રામને પગે પડે છે અને કહે છે કે વિષયવાસના એવી છે કે માણસને મદમાં ડૂબાડી દે છે.” તે વખતે રામ, લક્ષ્મણ, હનુમાન અને સુગ્રીવના વિચારોનો અનાયાસે યોગ થઈ જાય છે.

સખ્યુપાર્થ દળતાં દળતાં ભગવાનને યાદ કરતા અને ભગવાન મદદે આવતા. ભગવાન મહાવીરનો અંબિગ્રહ અને યોગાનુયોગે અંદન-બાળાની એવી સ્થિતિ પશુ અનાયાસ-આયાસના યોગોત્તું પ્રતિજિજ્ઞ પાડે છે.

માંધ્રીજનો મસંગ :

ક્યારેક ક્યારેક વિશ્વનો અનુબંધ એવો હોય છે કે બન્ને ચાહતી વ્યક્તિઓની ભાવનાઓ એક જ રૂપે પરિણમે છે. કસ્તુરબાને મરતી વખતે ઇચ્છા થાય છે કે મારું માથું ગાંધીજીના બોળામાં હોય તો સારું ! ખીજ બાજુ ગાંધીજીને ફરવા જવાની ઇચ્છા થઈ, પણ પાછો વિચાર આવે છે કે “ બા ગિમાર છે ! આજે ના ફરવા જઈ તો ! ” બાની પણ ઇચ્છા હતી. આમ બન્નેનો યોગ થઈ મયો. અનાયાસ

આયાસનો તાળો મળી ગયો. બાપુના ખોળામાં બાતું પ્રાણપંખેરં બિડી ગયું ! બાપુને તે વખતે બહુ અસર ન થઈ પણ ન્યારે તેમની જિતા બળે છે ત્યારે ગાંધીજી એકીટસે જોઈ રહ્યા છે. ત્યારે દેવદાસ વગેરે કહે છે “ બાપુજી ! હવે તમે જીવ ! ”

તે વખતે આંખમાંથી અશ્રુબિંદુઓ સરી પડે છે. આનો અર્થ સાથીનો વિરહ કહીએ તો ખોટું નથી. ગાંધીજી બોલ્યા : “ આટલાં વરસ સાથે રહ્યાં એ સાથી પણ ચાલ્યાં ગયાં ! ”

અનાયાસ-આયાસ નવી પ્રજ્ઞાલિકા માટે :

બદલાતા સમય પ્રમાણે જૂની રીતોનાં બંધનો તોડી નવી પ્રજ્ઞા દાખલ કરવા માટે આ અનાયાસ-આયાસ ધણું મહત્ત્વનું છે. માત્રમ ઋષિ પાસે જાગરી નામની યુવાન બીલકન્યા આવે છે અને મામણી કરે છે કે “ મારે આપની પાસે અભ્યાસ કરવો છે ! અહીં આશ્રમમાં રાખશો ? ”

ઋષિને વિચાર થયો કે “ શિષ્યો વિરોધ કરશે. તેનાં બે કારણો છે. એક તો પછાત કોમની છે. અને વળી યુવાન સ્ત્રી છે. તે ઉપરાંત લોકોનો પણ વિરોધ થશે.”

ત્યારે ઋષિના મનમાં બીજો વિચાર એ પણ આવ્યો : “ એ એક શુરુ પાસે આવી છે. તેને કોઈ પણ બોલાવવા નથી ગયું. અનાયાસે આવી છે તો શું કામ કાઠી મૂકવી ! બે કાઠી મૂકે તો આયાસ થઈ જાય ! ”

એટલે કહ્યું : દીકરી ! બસે તું અહીં રહે, પણ કાળજી રાખજે કારણ કે તું કુમારિકા છે. યુવાન છે ! એટલે એ રીતે રહેજે કે કોઈને મોહ ન થાય ! ”

શિષ્યોને આ ગમતું ન હતું ! આવી પછાત બીલ કોમની કન્યાને રાખે, તેમાં આપણું હીણું દેખાય ! પણ, શુરુને બે બાજુની જવાબદારી

હતી. શિષ્યોને સાચવવા, તેમને શિક્ષણ આપવું; ખીજી બાજુ શખરીને ખોટું ન લાગે, તેનું સહેજ પણ સ્વમાન ન હણાય તે પણ જોવાનું હતું !

શખરી પણ સમજી ગઈ કે જો મારે અહીં રહેવાનું છે તો માતંગ ઋષિને બધી રીતે અનુકૂળ થવું ! બલે મારે સહન કરવું પડે ! જ્ઞાન લેવું છે તો સુખેદુઃખે રહેવું અને સમન્વય કરતા જવું. ગુરુએ પણ વિવેક વાપરી બધું જોઈતી આપ્યું. આમ અનાયાસ-આયાસે બધું જોઈવાઈ ગયું.

પરસ્પરની સમાન ઇચ્છાનો સુયોગ અનાયાસ-આયાસથી થાય છે. અમારા ગુરુ પૂ. નાનચંદ્રજી મ. સા. ગાંધીજીને મળવા જતા - જિજ્ઞાસુ ભાવે મળવા જતા. કારણ કે એમનામાંથી કંઈક જાણવા મળે એ ઇચ્છાએ જતા, પણ ગાંધીજી કાયમ મહારાજને વંદન કરતા. સાધ્વી ઉજ્જવલકુમારીજીને પણ વંદન કરતા. એટલે તેમની જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો આશય જળવાતો. સાથે ગાંધીજી પણ તેમને નમન કરે છે એમ લોકો માનતા. ખરેખર તો ગાંધીજી માનતા કે સાધુ-સંતો પૂજનીય છે.

ઉપરના જે બધા પ્રસંગો રજૂ કરવામાં આવ્યા; તે રામ-વાલીનો પ્રસંગ, ગાંધી-કસ્તુરબાનો પ્રસંગ, રામ અને રાવણનો પ્રસંગ અનાયાસ-આયાસનો સિદ્ધાંત સૂચવી જાય છે.

અનાયાસ - આયાસ પાછળ સ્વાર્થ ન હોવો જોઈએ :

ધણી વાર આ અનાયાસ - આયાસનો ઉપયોગ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા, સત્તા જમાવવા કે બદલો લેવાની ભાવનાએ, પ્રસંગો ગોતતા ફરવામાં થાય છે. એને તકવાદ કહેવાશે ! સમાજનો હું પણ એક અંગ છું; અને તે સ્વસ્થ-શુદ્ધ ન રહે તો હું પણ સ્વસ્થ શુદ્ધ ન રહી શકું; તે માટે/મને પ્રસંગો મળે, મારે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ એજ ખરો અનાયાસ ન આયાસ ગણાશે.

જેમ એક કુટુંબમાં કોઈ વડા છે-તેની પણ ફરજ છે અને નાનો છે તેની પણ ફરજ છે. તેઓ પરસ્પરની ફરજ સમજી એક બીજાનું કાર્ય કરે છે; તેવી જ રીતે આ વિશાળ મહાન સમાજના મૂળભૂત પ્રશ્નો સામે આવતાં તેનો નિકાલ કરવો પડે તે અનાયાસ-આયાસમાં ગણાશે.

સાધુસંતો માટે પણ આ અંગ વિચારણીય છે. આજે ધણી સંતો “એકાંત આત્મવાદ”ના બહાના હેઠળ તેનાથી દૂર ભાગવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે જોડું છે. સાચો સંત કદિ આવા અનાયાસ-આયાસના પ્રસંગોથી પાછો ન ફરી શકે. તે માટે પોતાની પરિવ્રજ્યા દરમિયાન પ્રસંગો ઉપસ્થિત થતાં કાર્યકર્તા, નેતા કે સમાજને લખવા યોગ્ય લખીને અને બોલવા યોગ્ય બોલીને ઘટતું કરવું જોઈએ. ખાદીનો, હરિજનોદ્ધારનો તેમજ સ્વદેશીનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે પૂ. જવાહરલાલજી મ. સા.એ છડેચોક એવા સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાનો આપ્યા કે તે વખતની અંગ્રેજ સરકારને તેમની પાછળ છૂપી પોલિસ રાખવી પડતી. સ્વામી વિવેકાનંદે ગુલામ ભારતીયોને જાગૃતિની જે હાકલ સંભળાવી છે- તે આજના વેદાંતી સન્યાસીઓએ વિચારવા જેવું છે.

આની વિરૂદ્ધ ધણીવાર એવું સાંભળવા મળે છે : “આપણે શું ? પ્રશ્નો ઉઠેલવા શા માટે ? એ તો લોકસેવકોની અક્ષલ ઉપર છોડી દેવા જોઈએ ! લોકસેવકો પણ પોતાના શ્રદ્ધેયનું એવું અનુકરણ કરે તો પછી પ્રશ્નો ઉઠેલાય જ નહીં, અને લોકઘડતર થાય નહીં. એટલે સામાજિક કાર્યકરે, સંતોએ, નેતાઓએ જ્યારે પ્રસંગો ઊભા થાય ત્યારે તેને ઉઠેલવા માટે લોકસંગઠનો ઊભાં કરવાં જોઈએ અને તે અનાયાસ-આયાસ જ ગણાશે. તે વખત સંસ્કૃતિની સુરક્ષા અને સળંગતા નહીં આવે.

ચર્ચા-વિચારણા

લોકસંગઠનો પણ અનાયાસ-આયાસ જ છે :

પૂ. નેમિષુનિએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું :
“ સર્વોદયી કાર્યકરો કહે છે કે, “ તમે પ્રશ્નો સામે જઈને લો છો તે અનાયાસ-આયાસ નથી, અથવા સંગઠનો બનાવવાની વાત કરો છો તે અનાયાસ-આયાસ નથી. તો આપણે પ્રશ્નો લેવા કે નહીં ? સંગઠનો બનાવવાં કે નહીં ? ”

આના ઉપર વિચારણા કરતાં શ્રી. પૂંજભાઈએ પાલનપુરના ડોક્ટરનો દાખલો ટાંકી કહ્યું કે તે અનાયાસ-આયાસ કહેવાય. પણ આપણે અહીં છીએ અને કલકત્તામાં કંઈક થાય તો તે અનાયાસ-આયાસ ન કહેવાય. પાલનપુરમાં મુનિશ્રી હતા અને ખાસેંટ કન્યાનો પ્રશ્ન આવ્યો, અને લેવાયો, તેમ જ એ પ્રશ્ન છેવટે તો સામાજિક સંગઠન ઉપર છોડી દેવાયો હતો. સંત-સાધુઓ તો જગતના છે એટલે મર્યાદા અનુસાર તેમણે બધાં પ્રશ્નો લેવા જોઈએ. સમાજ સંગઠનો બનાવી તે દ્વારા તેમણે તેને ઉકેલવા જોઈએ. ખરે વખતે પ્રશ્નોથી કંટાળે કે નાસભાગ કરે તે ન ચાલે ! ”

શ્રી. માર્ટિનિયા : “ વિનોબાજીની વિચારસરણી એવી છે કે પોતે માત્ર વિચારો આપે છે. ધર્મને આજના વિજ્ઞાન યુગની ભાષામાં મૂકી દે પણ, કામ તો ખીજા કાર્યકરોએ જ કરવું જોઈએ. વિનોબાજી પરિવ્રાજક બ્રહ્મચારી કે સંત બલે હોય. પણ કાર્યકરો પૈકી ધણા કાર્યક્ષેત્ર લઈને બેઠા છે; બાલ્યવ્યાવાળા પણ છે. તેમણે તો ઐત-પોતાની મર્યાદાનુસાર પ્રશ્નો લઈને પ્રજાસંગઠનો દ્વારા ઉકેલવા જ જોઈએ. સંત વિનોબાજીએ શ્રી. નાનાભાઈ બદ્દ જેવા વ્યાપક અસરવાળાને

વ્યાપક કામ લઈ પરિવ્રાજક બનવું જોઈએ એમ કહ્યું. પણ ધડાયેલા કાર્યકરોએ તો નાના ક્ષેત્રમાં બેસી, પ્રશ્નો લઈ વિશ્લાળ દ્રષ્ટિ સામે રાખી ઉકેલવાનું કહ્યું. બધા જ ફરફર કરે અને વાતો કર્યા કરે તો પ્રશ્નો તો ઘટે જ નહીં ! ”

આ અંગે ચર્ચા-વિચારણાનું તારણ એ નીકળ્યું કે :—

“ સંગઠનો આધ્યાત્મિકતાને ધ્યાનમાં રાખી ઊભાં કરવાં એ અનાયાસ-આયાસ જ છે. કારણ કે સંગઠનો આજે મોટાભાગે એવાં છે કે જે આર્થિક અને રાજકીય લાભો માટે થયાં છે. એટલે વ્યાપક દ્રષ્ટિવાળાં, સર્વાંગી રીતે એકમેકનાં અનુસંધાનવાળાં સંગઠનો હશે કે ઊભા થશે તો જ આયાસે ઊભાં થયેલાં કૃત્રિમ કે એકાકી સંગઠનો સામે થઈને ધણું જટિલ પ્રશ્નોનો સામો અને કાયમી ઉકેલ આવી શકશે. સ્વાર્થ કે અહંકારનાં વાહનરૂપે સંગઠનો ન બનવાં જોઈએ. અને એવાં સંગઠનો બને તો એનો વિરોધ થવો જોઈએ. એ જ રીતે એ ભૂમિકાએ જોવા જઈએ તો સર્વોદયી સંગઠનો જરૂરનાં છે તે જ રીતે રાજ્ય સંગઠનની શુદ્ધિ માટે તેની સાથે અનુસંધાન પણ તે સૌનું કાયમી રહે તે જરૂરી બતાવાયું હતું. ”

(૩૧-૭-૬૧)

અનાયાસ-આયાસનું વિવેચન

ગયા વખતે આપણે અનાયાસ-આયાસ ઉપર વિચાર કરી ગયા છીએ. ભારતીય સંસ્કૃતિના આ અંગનો શબ્દ જરા સમજવો કઠણ પડે છે. એટલે એનો સરળ અર્થ અને વધુ વિવેચન જરૂરી છે. પુરુષાર્થ તો કરવો પણ તે સહજ હોવો જોઈએ. હવે સહજ પુરુષાર્થ કોને કહેવો એ સવાલ ઊભો થશે.

ધણીવાર સહજ પુરુષાર્થનો નિર્ણય કરવો અઘરો થઈ જાય છે. ધણા એમ પણ કહેશે કે સહજ પુરુષાર્થની વાત કરો છો તો આ સંગઠનો ઊભાં શા માટે કરો છો? તેનો જવાબ એટલો જ છે કે જ્યાં ખરાબ કામ માટે અનિષ્ટ સંગઠનો ઊભાં થયાં હોય ત્યાં ઇષ્ટ-સારાં સંગઠનો કરવાં જ પડે. એ વગર વિશ્વવાત્સલ્યનું ધ્યેય સધાતું નથી. બંધ તૂટી પડે, ચારે બાજુ પાણી નીકળવા માંડે અને અપાર નુકશાન થાય તે વખતે બંધને જોડવાનો કે સાંધવાનો પ્રયાસ કર્યા સિવાય છૂટકો જ નથી. તે વખતે એમ કહીને ન બેસી રહેવાય કે “ધાયુ” હશે, તે પ્રમાણે કુદરત કરશે. હું તો બેઠો છું!” એ બરાબર નથી. આ તો ગોશાળકનો નિયતિવાદ છે કે “જગતમાં બનવા જોગ બને છે. એમાં કોઈ ફેરફાર કરી શકતું નથી.” આમાં પુરુષાર્થવાદનો અવકાશ રાખ્યો જ નથી. આ એકાંત નિયતિવાદને ભગવાન મહાવીરે મિથ્યા કહ્યો હતો. તેઓ એમ કહેતા : “બનવા કાળ બન્યું છે એની ખાતરી શી છે? તમે કર્મને જોઈ શકતા નથી. સંભવ છે કે તમે જે નવું કર્મ કરો છો તેથી સારું પરિણામ પણ આવે અથવા પહેલાં કરતાં માતું પરિણામ પણ આવે. એટલે સંસ્કૃતિની રક્ષા માટે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પ્રમાણે સહજ પુરુષાર્થ તો કરવો જ પડશે. “ધાયુ” ધણીનું થાશે રે!” એ વાક્ય આજસુ કોકેનું છે.

તે છતાં આપણે એકાંત પુરુષાર્થવાદને સાચો કહેતા નથી. કારણ કે તેમ કરવા જતાં ચાવકિનો વાદ આવી જાય છે કે “જે સમય મળ્યો છે, એમાં સુખભોગ કરી લો! પરલોક કોણે દીઠો છે? કાને ખબર પછી શું થશે?” આવા એકાંત પુરુષાર્થવાદનો ભગવાન મહાવીરે નિષેધ કર્યો છે. એટલે અનાયાસ-આયાસમાં એક બાજુ ગોશાકના નિયતિવાદને છોડીને પ્રવૃત્તિ કરવાનું સૂચન છે, જ્યારે બીજી બાજુ આજે જે ભૌતિકવાદી પ્રવાહ ચાલે છે તેવા અવિચારી પુરુષાર્થની નિવૃત્તિનું સૂચન પણ છે.

સંસ્કૃતિ-રક્ષા માટે અગત્યનું અંગ

આજે આધ્યાત્મિક લોકોમાં સંસ્કૃતિ-રક્ષા માટે પણ નિવૃત્તિના નામે ચોમેર નિષ્ક્રિયતા બ્યાપી છે. તેમાં સક્રિયતા લાવવાની જરૂર છે. પણ તે કઈ રીતે લાવી શકશું? એના ઉપર વિચારતા મને જૈન સૂત્ર ઉત્તરાધ્યયની ગાથા યાદ આવે છે:—

અસંખયં જીવિયં મા પમાયણ, જરોવણીયસ્સ હુ નત્થિતાણાં ।’

અહીં ખતાવવામાં આવ્યું છે કે જીવન અસંસ્કૃત છે. જરાયે-પ્રમાદ ન કરો! વૃદ્ધાવસ્થા આવ્યા પછી કોઈ રક્ષણ કે આશ્રય મળવાનો નથી.

અસંસ્કૃત એટલે શું? એનો સ્થૂળ અર્થ ત્યાં ક્ષણભંગુર કરવામાં આવ્યો છે; પણ એ અંધ એસતો નથી. અસંસ્કૃત એટલે જે સંસ્કૃતિ-સંભર ન હોય; સંસ્કાર વિહીન હોય, કે ઘડાયેલું ન હોય! તેવું જીવન. આવ્યકિત જીવન પછી સામાજિક જીવન અને ત્યાર પછી સમષ્ટિ જીવન! આમ ત્રણે જીવનના અંગે વિચાર કરવો જોઈએ કે એ સંસ્કૃતિ સંભર અગર તો ઘડાયેલાં છે કે નહીં! જ્યાં સુધી ત્રણે જીવનો સંસ્કૃતિથી પૂરી રીતે સંભર ન દેખાય ત્યાં સુધી ક્ષણ માત્ર પણ પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ.

આ ઉપરથી તારવી શકાય કે જ્યાં ક્ષણવાર પણ પ્રમાદ ન કરવાની વ્રત હોય ત્યાં નિવૃત્તિ કે નિષ્ક્રિયતાની તો વાત જ ક્યાં છે? ઊલટો અહીં

પ્રયત્ન પુરુષાર્થ કરવાનો ઈશારો મળે છે. એની સાથે આબન્યા કહેવાતા સભ્ય લોકો સંસ્કૃતિને સભ્યતામાં ખપાવી તેનો અર્થ ખખડું - પીવું, સારાં કપડાં પહેરવાં કે સારા મકાનોમાં રહેવું, ભોગ-વિલાસ કે હિંસામાં રમ્યાપમ્યા રહેવું; મીઠી વાણી ઉપચારવી કે ઉચ્ચ વિચારો મૂકવા એવો કરે છે. તેવા પુરુષાર્થથી પણ દૂર રહેવાનું સૂચવ્યું છે. તે અંગે ગાથા આ પ્રમાણે છે :—

“જે સંલયા તુલ્લ પરપ્પવાઈ તે પિજ્જ દોષાણુ ગયા પરજજ્ઞા ।

ए ए अहम्मे त्ति दुगुंछमाणो कंखे गुणे जाव सरीर भेउ ॥ ”

—જે કહેવાતા સંસ્કૃત લોકો છે, જે ખીજની નિંદા કરે છે, પોતાની સભ્યતાના અભિમાનમાં રાખ્યા ફરે છે, મોહ અને દ્રેષને અનુસરનારા છે. ઇન્દ્રિયોના વિષયોના ગુલામ છે, તેવા લોકો અધાર્મિક છે. એમ સમજ દેહ પડે ત્યાં સુધી ગુણયુક્ત સંસ્કૃતિની વાંછા કરે.

આજે સંસ્કૃતિના નામે બે શબ્દો જોવામાં આવે છે :—પૌર્વાત્ય સભ્યતા અને પશ્ચિમાત્ય સભ્યતા. પશ્ચિમમાં civilization-નાગરિકતાને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે ત્યારે આ દેશમાં culture-સંસ્કારને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. સભ્યતા કરતાં સંસ્કૃતિનો વધારે વિચાર કરવાનો અર્થ એવો નથી કે તેઓ સભ્યતા ભૂલી ગયા હતા; પણ સંસ્કૃતિને મોખરે રાખી હતી.

માણસની સામે બળ્ય આદર્શ હોય તો તે તટસ્થ પણ રહી શકે અને તદાત્મ (ઓતપ્રોત) પણ રહી શકે. એટલે જ સંસ્કૃતિના આ અંગો ઉપર વિશેષ વિચાર ફરી ફરીને કરીએ છીએ. હવે અનાયાસ-આયાસ તેમ જ તદાત્મ્ય અને તટસ્થતા સંબંધી કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

સામ યુગનાં પ્રસંગો :

ભગવાન રામના જીવન પ્રસંગોમાં એક પ્રસંગ એવો આવે છે જ્યારે હનુમાનજી સીતાજીની શોધ કરવા બધે છે ત્યારે સીતાજી ખિતામાં

બળવાની તૈયારી કરી રહ્યાં છે. તેઓ ત્રિજટાને કહે છે : “બસ હવે લાકડાં ભેગાં કરી દે અને ચિંતા (એહ) ગોઠવીને સળગાવ જેથી હું બળીને આ દેહ છોડી દઉં !”

ક્યારેક છેક નિરાશામાં ધૈર્ય ખૂટી જતું હોય ત્યારે અવ્યક્ત બળ હમેશાં મદદ માટે આવે છે. તે જ વખતે સીતાની શોધમાં આવેલા અને ઝાડમાં નાનું રૂપ કરી છુપાયેલા હનુમાનજી રામ નામાંકિત મુદ્રિકા નાખે છે. એક વિરહિણીને જ્યારે વિરહીનું પ્રતીક મળે છે ત્યારે તેના દિલમાં અનેરો આનંદ પ્રગટે છે. મુદ્રિકા ઉપર રામનામ જોઈ સીતાજી વિસ્મયમાં પડી જાય છે. આમ તેમ જુએ છે. ઝાડ ઉપર હનુમાનને જુએ છે. હનુમાન તેમના મનની વાત જણીને નીચે આવે છે; હાથ જોડીને જોભા રહે છે.

સીતાજીના મનનો આઘાત-પ્રત્યાઘાત શમી જાય છે. પછી તેઓ પૂછે છે : “રામ મને યાદ કરે છે ?”

હનુમાનજી કહે છે : “આપને યાદ ન કરે તો કોને કરે ? એટલા માટે જ તો તેમણે મને આપની ખબર કાઢવા મોકલ્યો છે. તેમની શક્તિના પ્રતાપે જ હું અહીં આવ્યો છું.”

સીતા કહે છે : “ભાઈ તારામાં આટલી તાકાત છે તો તું હવે મને રામની પાસે જલદી લઈ જા !”

હનુમાનજી કહે છે :—

अब हिं मातु, मैं जाऊं ल्खिवाइ ।

प्रभु आसु नहिं, राम दुहाइ ॥

—માતા હું આપને લઈ જવાનો છું. પણ મારે આપને વિધિસર લઈ જવા છે. અત્યારે હું આપને લઈ જઈ તો સામાન્ય નીતિનો ભંગ થશે. એ માટે પ્રભુની આજ્ઞા નથી, રામની દુહાઈ પણ છે. મર્યાદા પણ છે.”

માણસ પ્રસંગ આવે, ઊર્મિશીલ બની, મર્યાદા કે સામાન્ય નીતિનો ભંગ કરી જે પુરુષાર્થ કરે છે તે અનાયાસ-આયાસ નથી. એટલે હનુમાનજીએ સીતાને શોધવાનો આયાસ કર્યો તે અનાયાસ હતો પણ મર્યાદા ઓળંગીને સીતાને લઈ જત તો અનાયાસ ન કહેવાત. કસોટી આવે ત્યારે સંસ્કૃતિની પરંપરાના મૂળ તરવે ન ખોવાય એની કાળજી રહે અને પુરુષાર્થ કરવામાં આવે તો તે અનાયાસ-આયાસ કહેવાય.

રામના જીવનનો એક બીજો પ્રસંગ લઈએ. રામ સર્વાંગી ક્રાંતિકાર હતા. ખોવાયેલાં સર્વાંગી મૂલ્યોને સ્થાપિત કરનાર, તેમજ ખગડેલાં મૂલ્યોને સુધારનાર હતા. તેમનું એવું આકર્ષણ હતું કે નીતિપ્રિય માણસને ખેત્યાર્મ ને તેમની પાસે આવવું જ પડતું. તે પ્રમાણે વિભીષણ પણ આવ્યો. આસપાસના લોકો શકા કરે છે કે ગમે તેવો તોયે અંતે તો એ રાક્ષસી કૂળનો છે ને? અજાણ્યા ઉપર ચકાસણી કર્યા વગર વિશ્વાસ કઈ રીતે મૂકાય !

તે વખતે રામ કહે છે : “ આપણે એને તેડવા ગયા નથી. પણ, અનાયાસે એ ચાલી ચલાવીને આવે છે. તો એના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ચાલવું જોઈએ. એની સાથે આંતરો રાખવો નહીં. સાવધાન ભલે રહો પણ, શંકાશીલ ન રહો ! જ્યાં સત્ય ચોક્કસ હોય છે ત્યાં તમને છેતરનારો પોતે જ છેતરાશે. માની લો કે તે ગુપ્તચર હશે તો પણ આપણે કંઈ ગુમાવવાનું નથી.”

શ્રી રામમાં આ વસ્તુ આવી તે અનાયાસ-આયાસ વગર ન બની શકત. વિભીષણનું આકર્ષણ તો હનુમાનજીની મુલાકાતના કારણે થયું હતું. લંકામાં હનુમાનજી વિભીષણના આવાસમાં રામનામ જુએ છે અને તેમને વિભીષણને મળવાનું મન થાય છે. આમ વિભીષણ અને હનુમાનજી મળે છે—બન્ને રામપ્રિય આત્મા મળે છે અને તે સહેજે રામ તરફ ખેંચાય છે.

દરિયો પાર કરીને લંકામાં જવાનું થાય છે ત્યારે રામ કિનારા

ઉપર પડાવ નાખી દે છે. લક્ષ્મણુ દરિયા જોઈને, પાર કરવા માટે બાણુ મારે છે. દરિયાદેવ હાજર થાય છે અને કહે છે : “ શું જોઈએ છે ? ” લક્ષ્મણુને આ કામ રામે કરવા દીધું કારણ કે સહજભાવે આવતા આવેશને તે રોકતા નથી. પણ, જ્યાં ચમત્કારમય પુરૂષાર્થની વાત આવી; તે તેમને ગમતી ન હતી. એટલે તેમણે લક્ષ્મણુને કહ્યું : “ આ તે પુરૂષાર્થ તો કર્યો પણ ચમત્કારવાળો કર્યો. એ બરાબર નથી ! ”

રામે દરિયા ઉપર પુલ બાંધવાનું કામ નલ અને નીલને સોંપ્યું. તેઓ તે વખતના ખાસ ધજનેર હતા. તેમણે વસ્તુકળાનું જ્ઞાન તે વખતના ઋષિ મુનિઓ પાસે શીખ્યું હતું. તેમણે મજબૂત પુલ બાંધી આપ્યો. આમાં લક્ષ્મણુનો પુરૂષાર્થ હતો; રામની તટસ્થતા હતી. છતાં નલ-નીલનો જે પુરૂષાર્થ થયો તે અનાયાસ હતો.

ખેંચાણો ચારે બાજુ ઊભાં કરવાં, વળાંક આપવો, તટસ્થ રહીને આવા પ્રસંગોને વારંવાર ખ્યાલમાં રાખવા, એ વિશેષતા રામના જીવનમાં હતી.

કૃષ્ણ યુગના પ્રસંગો :

આ અનાયાસ - આયાસને એક નવા સ્વરૂપમાં આપણે કૃષ્ણ યુગમાં જોઈ શકીએ છીએ. તેને નિષ્કામ - કર્મયોગ એવું નામ ત્યાં આપવામાં આવ્યું છે. પુરૂષાર્થ કરવામાં ક્યાંયે ક્યાશ ન રહે, પુરૂષાર્થ કરવા છતાં ફળ ન મળે તે છતાં તટસ્થતા અને નિર્લેપતા રાખવી એ પણ અનાયાસ - આયાસ છે. કૃષ્ણ યુગના તે અંગેનાં બે ત્રણ પ્રસંગો આપણુ લઈએ.

દુર્યોધન તદ્દન નફરત બની જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ટીકાર તરીકે જાય છે. હેઢવી માંગણી રજૂ કરે છે : “ દુર્યોધન તું કોઈ પણ રીતે મ્હાન ! પ્રતીક રૂપે પણ ન્યાયપુરઃસર માંગણી તરીકે પાંડવોને પાંચ ગામ આપ ! હું તેમને સમજાવી શકીશ ! ”

તે વખતે દુર્યોધન કહે છે :—

सूत्रग्रं नैव दास्यामि विना युद्धेन केशव ।

—“ હે કૃષ્ણ ! યુદ્ધ વગર હું સોયની અણી જોડશે. પણ ભાગ નહીં આપું.” શ્રીકૃષ્ણ તેને યુદ્ધનાં બચાંકર પરિણામો સમજાવે છે અને તે ન કરવા સમજાવે છે. પણ તે માનતો નથી. કૃષ્ણ પાછો ફરે છે.

તે જ માણસ નિર્લજ્જ થઈને ભગવાન કૃષ્ણ પાસે પાછો ફરે છે અને કહે છે : “મારે લડાઈ કરવી છે. મને મદદ કરો !”

જેણે કૃષ્ણની એકેય વાત ન માની, વિષ્ટિકાર તરીકે તેમનું સ્વાગત તો બાજુએ રહ્યું; અભિમાનવશ અપમાન કર્યું, તેને બીજે કોઈ હોય તો ધસીને ના પાડી દે ! પણ આ હતા શ્રીકૃષ્ણ ! તેમણે કંડે કાળજે કહ્યું : “તું અને અર્જુન બે જણ મારી પાસે મદદની માગણી કરવા આવ્યા છો ! અર્જુન અને તું બન્ને મારા કુટુંબી અને મિત્રો છો. મારો તમારા બન્ને ઉપર સરખો ભાવ છે. તે છતાં અર્જુન પહેલો આવ્યો છે; એટલે માગવાનો એનો હક્ક પહેલો !”

દુર્યોધન વિચારે છે કે વાત તો વ્યાજબી છે અને તે હા પાડે છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે : “મારી પાસે બે વસ્તુઓ છે. એક તો હું પોતે અને બીજામાં મારી નારાયણી સેના. બન્નેમાંથી ગમે તે એક વસ્તુ અર્જુન પહેલાં માગી શકે છે !”

દુર્યોધન વિચાર કરે છે કે આ અર્જુન કયાંક સેના માગી બેસશે તો આપણે મુસ્કેલીમાં મૂકાવું પડશે. અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને માગી લે તો સારું ! કારણ કે એમણે શસ્ત્ર-સન્યાસ કર્યો છે, એટલે નિરાંત રહેશે.

અર્જુન અહીં બે દૃષ્ટિએ વિચારે છે. એક બાજુ સંન્યતા (ઉપર છેલ્લો શિષ્ટાસ્ત્ર સંખ્યા વગેરે) છે અને બીજી તરફ સંસ્કૃતિના પ્રતીક સમા શ્રીકૃષ્ણ છે. હવે કોને પસંદ કરવાં ! સંસ્કૃતિની રક્ષા, સંસ્કૃતિના રક્ષકથી જ આવે છે. તે માટે દુનિયાને જતી કરવી હોય-તો જતી કરવી. કહ્યું છે કે :—

ત્યજદેકં કુલસ્યાર્યે, ગ્રામસ્યાર્યે કુલં ત્યજેત્ ।
ગ્રામં જનપદસ્યાર્યે આત્માર્યે પૃથિવીત્યજેત્ ॥

—કુળ માટે એક વ્યક્તિને, ગામ માટે કુળને, દેશના હિત માટે ગામને અને વિશ્વાત્માઓના હિત માટે જનપદ છોડવું પડે તો છોડે । સિદ્ધાંત આવે ત્યાં તે જ મુખ્ય ગણાય; કુળ, ગામ કે દેશ ત્યાં ગૌણ ગણાય. એક બાજુ આદર્શ, એતન કે સિદ્ધાંત હોય, બીજી બાજુ વહેવાર, શરીર કે સમાંવહાલાં હોય તો ત્યાં સિદ્ધાંત, આદર્શ કે એતન ખાતર એ બધાંને તજવાં પડે તો તજવાં જોઈએ.

ગીતામાં કહ્યું છે કે :—

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્

—સ્વ એટલે આત્માના ધર્મની—ગુણોની—સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ જ પસંદગી કરવી જોઈએ. ન્યારે માણસ પહાડની અણીને છેડે આવીને ઊભો હોય, એક બાજુ દરિયો હોય, બીજી બાજુ ખાઈ હોય ત્યારે સાક્ષ્યું ખરેખર બહુ કમરૂં હોય છે. એથી યે અધરૂં તાદાત્મ્ય-તાટસ્થ્ય કે અનાયાસ-આયાસની કસોટી થાય ત્યારે સાક્ષ્યું છે.

અર્જુનને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ જ નિર્ણય કર્યો અને માંગણી કરી કે “ મને તો આપ જોઈએ છે ! ”

દુર્યોધનને તે સાંભળીને “ હાથ ! સારું થયું ! ” એમ નિરાંત વળી. પણ એને ક્યાં ખબર હતી કે એકબાજુ અચ્ચાર અક્ષૌહિણી સેના કરતાં પણ બીજી બાજુ એક કૃષ્ણની શક્તિ અનંતમણી વધારે હતી. શ્રીકૃષ્ણ હથિયાર વગર પણ જીવતાજનગતા પ્રયંડ શક્તિના પૂંજ હતા.

અર્જુનનો અહીં અનાયાસ-આયાસ સૂચિત થાય જ છે; પણ સાથે સાથે શ્રીકૃષ્ણ કેટલા જાગૃત અને તટસ્થ હતા? જો અર્જુન બૂલ્યો હોત અને શ્રીકૃષ્ણને સામે પક્ષે ઊભા રહેવાનું થાત તો ! કદાચ

મહાભારત નવો લખાતો ! પણ, નિસર્ગ-નિર્ભર માણસને અવ્યક્ત જગતનાં બળોની મદદ મળતી જ રહે છે.

કવિ કલાપી કહે છે :—

કે? લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે.

ખાલ્ય-પુરુષાર્થ કરતાં અવ્યક્ત જગતનો આંતરિક પુરુષાર્થ વિશેષ હોય છે. માત્ર એ આંતરિક પુરુષાર્થ ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ હોવો જોઈએ.

ભગવાન કૃષ્ણના જીવનનો બીજો પ્રસંગ જૈન ગ્રંથોની દૃષ્ટિએ ખુબ જ ભવ્ય છે. કદાચ વૈદિક ધર્મનાં કૃષ્ણજીવનની વિગતથી એ જુદો પડે તો પણ તેમાંથી તત્ત્વ તારવી લેવાનું છે. શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકા નગરી વસાવ્યા પછી યાદવોને એ વાત સમજાવે છે :—(૧) પ્રજા ઉપર પ્રેમ રાખો ! (૨) દારૂ, જુગાર, માંસાહાર, વિલાસ-વૈભવ વગેરે દોષો દૂર કરો. તેમણે કહ્યું કે આ એ વાતોનું પાલન કરશો તો તમારો કોઈ વાળ વાંકો નહીં કરી શકે, તેમ જ તમારા રાજ્યને ચિરકાળ સુધી ટકાવી શકશો. ”

યાદવોએ તે વખતે તો હા પાડી, પણ પાછળથી એશઆરામમાં બધું ભૂલી ગયા. તેઓ જુગારી, દારૂડિયા, માંસાહારી અને વિલાસી બની ગયા. તેમ જ અંદરે અંદર ઝગડવા લાગ્યા. એક વાર તેમણે દ્વિપાયન ઋષિને, દારૂ પીને હેરાન કર્યા. તેમણે આપ આપ્યો. આ બધા કારણોસર દ્વારિકા નગરીનો વિનાશ થવા લાગ્યો. તે વખતે શ્રી કૃષ્ણે ઘોષણા કરાવી કે “ જે કોઈ સન્યાસ માર્ગે જવા ઇચ્છે એની બધી કુટુંબ વ્યવસ્થાની જવાબદારી હું લઉં છું. ”

એમ કહી શ્રીકૃષ્ણ વનમાં જવા લાગ્યા. કોઈએ કહ્યું : “ આ દ્વારિકા નગરી તો ભડકે બળી રહી છે. યાદવો મરી રહ્યા છે. છતાં, તમારા મહેરા ઉપર કોઈ જાતની ઉદાસી નથી ! ”

શ્રી કૃષ્ણ કહે છે : “ હું એમાં શું કરું ? મેં બધી રીતનો પુરુષાર્થ કર્યો છે; એમાં મારો કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી ! ”

આ છે અનાયાસ-આયાસ.

ગાંધીજીના પ્રસંગો :

ગાંધીજીના જીવનમાં આવા અનાયાસ-આયાસના પ્રસંગો તેમજ ડગલે ને પગલે સંસ્કૃતિ રક્ષાની કાળજી જોવામાં આવે છે. સ્વરાજ્યની લડતમાં તેમણે એક બાજુથી લોકોની ઉષ્મા એટલે કે જીરુસાને નરમ પડવા ન દીધો, બીજી તરફ કોઈ પણ સાંસ્કૃતિક તત્ત્વને આંચ ન આવે એની કાળજી રાખતા હતા. પુરુષાર્થ કરવા છતાં કેટલે હદ સુધી જવું એની મર્યાદા જે જાણે છે તેને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ખીણેલો માણસ કહી શકાય.

તેને પોતાનામાં તેમજ જગતના આંતરિક અવ્યક્ત બળોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે. એને અનાયાસ—આયાસનો પાયો પણ ગણાવી શકાય ! ગાંધીજીમાં આવો દૃઢ વિશ્વાસ અજબ રીતે જોવા મળે છે.

૮મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ના રોજ જ્યારે ગાંધીજીએ ભારત છોડો (Quit India)નો ઠરાવ ચોરે ધાડે મૂક્યો ત્યારે બીજી બાજુ લોકો અનેક શંકાઓ પ્રગટ કરતા હતા; પણ ગાંધીજી અકળાતા ન હતા. તેઓ ધણા જ ઠાવકા દિલથી બધાનું સમાધાન કરતા હતા. એક બાજુ અહિંસક યુદ્ધ આપવાનું હતું; બીજી તરફ જેની સામે યુદ્ધ ચાલે છે તેની ઝીણામાં ઝીણી કાળજી રાખવી. આ ગુણ અનાયાસ—આયાસના કારણે જ આવી શકે. ગાંધીજીના જીવનમાં તાદાત્મ્ય—તટસ્થતા, તેમજ અનાયાસ—આયાસ એ બંને ગુણો ઠેર ઠેર દેખાઈ આવે છે. આ બંને ગુણો જીવનમાં હોય તો સાધક—સિદ્ધાંત સાથે તાળો મેળવી શકે છે.

ગાંધીજીએ કરતુરખાની છેલ્લી ધડીઓ વખતે પુરુષાર્થ કરવામાં કશી કચાશ રાખી ન હતી. એક જ વસ્તુ બાકી હતી—ઇજેક્શન. તે તેમના સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ હતી. એટલે અજ્ઞાત પ્રેરણાએ તેમણે કહ્યું : “ હવે ચહેરો જોતાં, બાની છેલ્લી ધડી આવી લાગી છે. હવે તો ભગવાનનું સ્મરણ કરવાનો સમય પાકી ગયો છે. બનતો પુરુષાર્થ કર્યો; છેલ્લે તો રામ—

નામનો જ આશ્રય હોવો જોઈએ !” થોડી વારમાં જ બા ગાંધીજીના ખોળામાં ચાલ્યા ગયા. અહીં ગાંધીજીની અંદર તટસ્થતા - તાદાત્મ્ય, અનાયાસ - આયાસ બધા ગુણો સૂચિત થાય છે.

અવ્યક્તબળ ઉપરનો અજબ વિશ્વાસ :

બકતોના ચરિત્રોમાં ધાંગધાના દેશલ ચોકીદારનું ચરિત્ર આવે છે. તે ચોકી કરતો; પણ કહેવાય છે કે તે ભજન કરતો કરતો પણ ચોકીદારીની ફરજ બજારી શકતો. એક વખત કોઈએ તેને પૂછ્યું : “ તમે અહીં ભજન કરો છો-પછી ચોકી કોણ કરશે ? ”

દેશલે કહ્યું : “ મારે તો બન્ને તરફની - આત્માની અને જગતની- ચોકી કરવાની છે. તે હું જ કરું છું. ”

ભાગવતની ભાષામાં કહીએ તો દેશલ ભગતની ચોકીદારીની ફરજ ભગવાને પૂરી કરી. કોઈ પણ ચોર ત્યાં ચોરી કરવા આવે ત્યાં તેને દેશલ દેખાયજ ! અવ્યક્ત જગતની ભાષામાં કહીએ તો તેને અવ્યક્ત બળની મદદ મળતી હતી.

ખરે અનાયાસ-આયાસ તેની મર્યાદા :

ભારતીય સંસ્કૃતિનો સળંગ પ્રવાહ જે વહી રહ્યો છે. તેની અંદર આ અનાયાસ - આયાસનું તત્ત્વ સતત જોવા મળશે. સંસ્કૃતિ માટે સહજ પુરુષાર્થ કરવો; તેને શુદ્ધ કરવા માટે પ્રયત્નો કરવા એ આ ભૂમિના સંતાનું અવિરતપણે કાર્ય રહ્યું છે. ખુદ કે મહાવીરને રાજ્યશાસન મૂકીને સુખોને તિલાંજલિ આપી ઠેર ઠેર ઉઘાડા પગે ફરીને સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવાનું કોઈએ કહ્યું ન હતું; પણ તે સુસંસ્કૃત આત્માનો અનાયાસ-આયાસ હતો. આવો અનાયાસ - આયાસ જે કરે છે તેને હમેશાં અવ્યક્તબળોની મદદ મળતી જ રહે છે.

રાણા પ્રતાપનું જ્યારે ધૈર્ય ખૂટવા આવે છે, ત્યારે બામાશાહ આવે છે ! આ અવ્યક્ત બળની મદદ જ છે ને ! પણ જે અનાયાસ-આયાસ થાય તે લોકકલ્યાણ માટે સહજ થવો જોઈએ !

ધણી વાર માણસ આવો સહજ પુરુષાર્થ ખોટી રીતે પણ કરતો રહે છે. જ્યાં સિદ્ધાંત, આદર્શ કે સંસ્કૃતિની રક્ષા પુરુષાર્થ વડે સચવાય એવા જ પુરુષાર્થને અનાયાસ - આયાસ મણાવી શકાય. ખાલ પુરુષાર્થ કરતાં અવ્યક્ત જગતના આંતરિક પુરુષાર્થ ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. એ જ વસ્તુ અનાયાસ - આયાસનો પાયો છે. એક માણસ દોઝો જાય છે. એને તમે પૂછો કે તે શા માટે દોડે છે? જો એનો કોઈ સરખો જવાબ ન મળે તો સમજવું કે તે વ્યર્થ શ્રમ છે.

મને નવાઈ લાગી એક માણસ અંજો. તે બાળકો માટે પૈસા ભેગા કરે છે, પણ બાળકોની કાંઈ ખેવના કરતો નથી. પછી તે રડવા બેસે છે. અને પૈસા ભેગા કરવાનું પણ ચાલુ રાખે છે. આવા માણસના પુરુષાર્થને શું કહેવું?

ધણા લોકો એક પ્રશ્ન કરે છે કે “અનાયાસ - આયાસ”ની મર્યાદા શી છે?

તે અંગે એટલું જ કહી શકાય કે જે બાબતો ઉપર વધારે ધ્યાન આપશો તો તેનો જવાબ મળી જશે:—(૧) પુરુષાર્થમાં જરાયે ક્યાશ ન રાખવી, (૨) પુરુષાર્થ થાય છે તે સાચા માર્ગનો - સંસ્કૃતિ સભરનો છે કે કેમ? આટલો ખ્યાલ રાખતા અનાયાસ - આયાસની મર્યાદા આપોઆપ સમજાઈ જશે.

અંતે, ઇશ્વારાસ્ય ઉપનિષદના પહેલા શ્લોકની એ વાત પણ ન ભૂલાવી જોઈએ કે “મનુષ્યત્વ પહેલો અને ઇશ્વર કૃપા પછી!” ‘ૐ મૈયા’ બલે “મૈયા”નો રથૂળ પ્રતીક હોય પણ સૂક્ષ્મ રીતે એને જ અવ્યક્ત જગતના—નિર્સર્ગનો કે કર્મનો મહાનિયમ માનવો જોઈએ. એમાં એ વસ્તુ સચવવામાં આવી છે કે દરેક પળે વિશ્વવાત્સલ્ય તો રાખવું જ!

હવું છતાં પ્રેમ રાખવો, યુદ્ધ જગવવું છતાં વાત્સલ્ય સિંચન કર્યા કરવું. આ ખૂબી પં. જવાહરલાલ નેહરુમાં છે. તેઓ એક વખત રસોઈયા ઉપર ખૂબ ગુસ્સે થઈ ગયા હતા. થોડી વાર પછી હસવા લાગ્યા. તે દિવસે રસોઈયાએ તેમને વધારે પ્રેમથી જમાડ્યા.

એ જ અનાયાસ - આયાસની ખૂબી છે. એક બાજુ તત્ત્વ સાચવવાનું છે અને બીજી બાજુ વાત્સલ્ય પણ રાખવાનું છે. અને સંસ્કૃતિને વહેતી રાખવાની છે.

ચર્ચા - વિચારણા

અનાયાસ - આયાસના કેટલાક અનુભવો :

શ્રી. સવિતાબેન : “ જાપામાં વાંચ્યું અને વર્ગમાં આવવાની પ્રબળ ઇચ્છા હતી પણ બાળકોની ચિંતા હતી. ત્યાં તો બાળકોના પ્રબંધ માટે એક સંસ્થા અગે વાંચ્યું અને ત્યાં મોકલવાનો નિર્ણય કર્યો પણ પછી એક કુટુંબીજન તૈયાર થયા અને હું આવી શકી. આમાં આયાસ જરૂર થયો પણ તે અનાયાસે થઈ ગયું ! ”

શ્રી. માર્કલિયા : “ અમે એક મરાસદારને અમારા તરફ ખેંચવા ધણો પ્રયત્ન કર્યો પણ ખેંચાય જ નહીં. અમને લાગ્યું કે અમારી ઉણપ હશે. એની ચિંતા પણ મનમાં રહેતી હતી. હમણાં એક ખસબ ઘટના પકડાઈ; તેમાં એ બધા સામેલ હતા. એ જાણતાં થયું નિસર્ગે અમને બચાવી લીધા; નહીંતર અમારા ઉપરના વિશ્વાસે ધણા ઇર્ગાઈ જત ! ”

શ્રીકૃષ્ણનું કર્મ કયું ?

પૂ. શ્રી. દંડીસ્વામી : ‘ વૃષ્ણીનામ ક્રિયતે કર્મ ’ એ શ્લોકમાં કહેલું કૃષ્ણનું કર્મ કયું ગણવું ? ખરેખર તો ગીતામાં કૃષ્ણ ત્રણ પ્રકારના આવે છે :—(૧) હું જ આ જગતનો કર્તા-હર્તા છું. (૨) હું જગતથી નિર્લેપ છું. (૩) જગતથી અલગ જ છું ! ” આ પરસ્પર વિરોધી મંતવ્યો નથી ? ”

શ્રી. દેવજીભાઈ એ કૃષ્ણ : શ્રીકૃષ્ણ સામાન્ય માનવીરૂપે બોલે છે ત્યારે પ્રભુને જુદા ગણે છે; પણ જ્યારે અર્જુનની પૂર્ણ શ્રદ્ધા જુએ છે ત્યારે પોતે જગતના પ્રભુ-પ્રભુ તરીકે બતાવે છે અને અર્જુનને જ્યારે દિવ્ય દષ્ટિથી એ બધું બતાવે છે ત્યારે પોતે નિરંજન-નિરાકાર પરમાત્મા અને તેનો એક નાનો ભાગ જગત છે એમ બતાવે છે.

આમ જોતાં પાંચમા, નવમા અને અગિયારમાં અધ્યાયમાં જુદાં જુદાં મંતવ્યો વ્યક્ત થાય છે. ખરી રીતે એ બધાનો તાળો મળી રહે છે.”

શ્રી. માટલીયા : “ અહંકાર હોય ત્યાં લગ્ન કર્તા બની શકાય નહીં. જ્યારે સમષ્ટિમાં વ્યક્તિ સમર્પિત થાય ત્યારે સમષ્ટિ તે વ્યક્તિના ચૈત્ત્યમેશની ચિંતા આપોઆપ કરે છે અને વ્યક્તિ તટસ્થ બને છે. તેથી કર્મ કરવા છતાં અનાશક્તિ જળવી શકવાથી તે અકર્તા સહેજે મની જાય છે.

એવું પણ ઘણીવાર બને છે કે આપણી દષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ પરિણામ ન પણ દેખાય, તેમાં કુદરતનો સંકેત હોય છે અને કેટલીકવાર સમયાંતરે તે ધારેલું પરિણામ મળી જ આવે છે.

પ્ર. દંડીસ્વામી : “ સહેજ મિલા સો દૂધ બરાબર ” એમ જે સંતોને કહેવાયું છે તેમાં અનાયાસ-આયાસ અને તાદાત્મ્ય છતો તટસ્થતાનો તેમ જ ગીતા વાક્યનો યે તાળો મળે છે. એટલે કે કુળની દષ્ટિ ન રહેતાં કર્મનો જ આનંદ મળવાથી કર્મ દીપે છે; કર્મમાં કૌશલ્ય ઉમેરાય છે અને કર્મનું સુંદર ફળ તો તેથી આપોઆપ આવી પડે છે; છતાં તેનીયે તમા રહેતી નથી.”

અનાયાસ-આયાસે વિશ્વપ્રેમ :

શ્રી. પૂજાભાઈ : “ એક ફાળદાર કુટુંબ બૂબ જતું હતું. ફાળદારનો ગાડીમાં થોડીવાર સંપર્ક રહ્યો. તેવામાં તેમણે મને સોંપણી

કરી : “ તમે જૂજ જાઓ છો, તો મારા કુટુંબને સાથે લઈ જાઓ ! ”
અને તેમણે ચાલતી પકડી.

મને થયું કે ફાજદાર છતાં કેટલો વિશ્વાસ છે. કેવો માનવ છે ?

નવલખી મુકામે ધર્મશાળામાં રહ્યા. બહેન ભાઈ-ભાઈ કરે અને
બાળકો મામા મામા કરે. છેવટે જૂજ પહોંચ્યા. તેમને ઘરે પહોંચ્યા
પણ તેમણે મને ક્યાંયે જવા ન દીધો. જૂજનું કામ એક દિવસનું હતું.
તે મેં પતાવ્યું. પણ, થોડા વખતમાં એ કુટુંબ ચિરપરિચિત બની ગયું.
ન જાણે જગતમાં આવા કેટલાયે ગાઠ સંબંધો અનાયાસે બંધાય છે;
અને પ્રયાસ કરતાં જિંદગી વહી જાય તોયે જે સંબંધ ન બંધાય તેવો
સંબંધ પળવારમાં બંધાઈ જાય છે. આમ આખું જમત આપણું
કુટુંબ હોય એમ લાગે છે અને તેની પાછળ વ્યક્તપણે ચમત્કારો રૂપે
અવ્યક્ત બળોની કાર્મ પ્રક્રિયા ચાલતી હોય છે તેમ લાગે છે અને
અનાયાસે વિશ્વને પોતાના એક મહાન કુટુંબ માનવાનું મન થઈ આવે
છે. એ જ માનવની મહાસંસ્કૃતિ નથી તો બીજું શું છે ?

અનાયાસ-આયાસે પરસ્પર પ્રેમ સંપાદન કરવા અંગેના મહાવીર
મૌતમ તેમ જ વિવેકાનંદ અને અમેરિકન બાઈર્ન પ્રસંગો રજૂ થયા
હતા. અને તારણ એ નીકળ્યું હતું કે વાતસલ્ય વધે છે તેમ તેમ
અનાયાસે સ્વ-પર કલ્યાણનાં કામો થોડા વિવેકમય પુરુષાર્થથી
થવા જ માંડે છે. (તા. ૭-૮-૬૧)

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માતૃજાતિની પૂજા

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં આઠ અંગોમાંથી ચાર ઉપર અત્યાર સુધી વિચાર થઈ ગયો છે. હવે પાંચમાં અગ્ર માતૃજાતિ : પૂજા વિષે આજે વિચારશું. આ દેશીની સંસ્કૃતિને ઘડવા અને ટકાવી રાખવા માટે સ્ત્રીઓએ ઘણો જ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. તેની મહત્તાના દાખલાઓ અને પ્રમાણુ ઠેર ઠેર જોવામાં આવે છે.

સ્ત્રીઓમાં કેટલા ગુણો છે તે અંગે રામાયણમાં રામચંદ્રજીના મુખે પ્રમાણુ આપવામાં આવ્યું છે :—

कार्येषुमंत्री, करणेषु दासी, धर्मेषु पत्नी, क्षमायाच घात्री ।
मोज्ञ्येषु माता शयनेषु रंभा, रंगेसखी लक्ष्मण । सा प्रियामे ॥

—એટલે કે કાર્યોમાં તે મંત્રી રૂપે છે; સેવા કરવામાં તે દાસી જેવી છે; ધર્મકાર્યમાં તે પત્ની છે અને ક્ષમા કરવાથી તે ઘાત્રી (દાયમા) છે. જન્માડતી વખતે માતા જેવી છે અને શયનમાં સુંદરી છે ! મારી મિત્ર હોય એવી તે પ્રિયા મારી છે. આમ સીતાજીનું વર્ણન કરતાં એક આદર્શ ભારતીય નારી કેવી હોવી જોઈએ તેનું સ્પષ્ટ ચિત્રણ આમાં કરવામાં આવ્યું છે. અને ભારતીય નારી એ આદર્શ રાખતી આવે છે એટલું જ નહીં, સીતાનો આદર્શ આજે દરેક ભારતીય નારી માટે હોય છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના આઠ ધડવૈયા મનુ મહારાજ કહેવાય છે. તેમના અંગે કહેવામાં આવ્યું છે કે :—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानाहमव्ययम्
विवस्वान् मनवे प्राह मनुस्विवाकावेऽब्रवीत्

—ગીતા

મેં (ભગવાને) સૂર્યને આ સનાતન યોગ બતાવ્યો હતો અને સૂર્યે મનુને બતાવ્યો. મનુભગવાને ઇક્ષ્વાકુને આ યોગ કહ્યો. એટલે જે મનુભગવાન કહે છે તે મેંજ કહ્યું છે. એમાં જુદું કંઈપણ નથી. પિતા રક્ષિત કૌમારે, મર્યા રક્ષિત યૌવને! પુત્રસ્તુ સ્થાવિરે ભાવે ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ॥” સ્ત્રીનું કુમારાવસ્થામાં પિતા રક્ષણ કરે છે, જુવાનીમાં પતિ અને ઘડપણમાં પુત્ર રક્ષે છે. આમ સ્ત્રી સ્વતંત્રતાને લાયક નથી. આમ મનુ કહે છે ત્યારે નારી પ્રિતઞ્ઞા કે નારી સ્વાતંત્ર્યની વાત ક્યાં રહી ? એજ મનુભગવાને મનુસ્મૃતિમાં સ્ત્રીઓ અંગે કહ્યું છે :—

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા :

યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્ત ત્રાફલાઃ ક્રિયા :

—જ્યાં સ્ત્રીઓ પૂજાય છે ત્યાં દેવો પણ રમવા આવે છે. એટલે કે ત્યાં દિવ્ય પુરુષોના વાસ હોય છે; પણ જ્યાં તેમની પૂજા થતી નથી ત્યાં બધી ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે.

મનુએ આગળ ઉપર સ્ત્રીની પ્રશંસા કરતાં એક સુંદર શ્લોક આ પ્રમાણે કહ્યો છે :—

અજા મુલ્લતો મેઘ્યા, ગાવો મેઘ્યાશ્ચ પૃષ્ઠત : ।

બ્રાહ્મણાઃ પાદત પૂજ્યાઃ સ્ત્રિયો મેઘ્યા સર્વાંગત : ॥

—બકરી મુખેથી પૂજવા લાયક છે; ગાય પૂંછડીથી પૂજવા લાયક છે, બ્રાહ્મણ ચરણથી પૂજવા લાયક છે પણ સ્ત્રીઓ બધા અંગેથી પૂજવા લાયક છે. એનું કારણ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે બકરી કાંકરા સિવાય બધું ખાઈને મીઠું દૂધ આપે છે. ગાય ગમે તેવું ખાઈને દૂધ તો આપેજ છે; સાથે તેનું છાણ પણ ઉપયોગી છે તેમજ ગોમૂત પણ શુદ્ધ માટે પવિત્ર મનાય છે. એટલે તેની પૂજા પૂંછડીથી કરવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરતો સતત કરતો જ રહે છે. એટલે એના પગ પૂજવા યોગ્ય છે. પણ સ્ત્રીઓનું દરેક અંગ પૂજવા લાયક છે. કમણ્ણુકે તેના અંગે અંગમાં પવિત્રતા ભરી છે.

હજરત મહમદ સાહેબ કહે છે કે “બાહિસ્ત વસતું હોય તો સ્ત્રીના પગમાં વસે છે.” “જૈનોના ભગવતી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે “બાળક જન્મે છે ત્યારે માતાનાં ત્રણ અંગો તેને મળે છે. એક તો માથું જે મહત્વનું અંગ છે; તેમજ ઊંચામાં ઊંચું અંગ બ્રહ્મરન્ધ્ર આત્માને રહેવાનો ભાગ તે માતાઓમાંથી મળે છે.

માતા માટે “રત્નકુક્ષધારિણી” એટલે રત્નને કુખે ધારણ કરનારી કહેવાય છે. ભગવાન મહાવીર જ્યારે ગર્ભમાં આવે છે ત્યારે માતાને દુઃખ ન થાય તે માટે હળવા બની જાય છે. માતાને ચિંતા થાય છે કે મારા ગર્ભના જીવને શું થયું? ત્યારે પાછું હલન-ચલન શરૂ કરે છે. આનો અર્થ એ છે કે નાનપણથી તેઓ માતાની ચિંતા કરે છે. વિશ્વવાત્સલ્યનું શક્તિનું કેન્દ્રધર છે અને ધર ગૃહિણીનું કહેવાય છે.

—એટલે કે “ન ગૃહં ગૃહમિત્યાહુઃ ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે...” માત્ર ઇંટ પથરનું મકાન ધર કહેવાતું નથી; ગૃહિણીને જ ધર કહેવાય વાંઢાનો નિવાસ ધર કહેવાતું નથી.

બીજું અંગ જે બાળકને મળે છે તે લોહી છે, ગર્ભમાં તેનું પોષણ મા પોતાના રક્તથી કરે છે અને જન્મ્યા બાદ પ્રબળ વાત્સલ્યના કારણે તેનું જ લોહી દૂધ રૂપે અમૃત બનીને તેનું પોષણ કરે છે.

ત્રીજું અંગ માંસ એ પણ માતામાંથી મળે છે. ત્યારે રોમ-હાડકાં પિતામાંથી મળે છે. અને બાકીનાં અંગો માતાપિતાનાં મળીને મળે છે. એટલે સ્ત્રીમાં રહેલું માતૃત્વ પ્રગટ કરે તો આખા વિશ્વમાં તે પહોંચી જાય.

માતૃખતિની પૂજના ધણાએ ઉદાહરણો ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં જોવા મળે છે. એનું એક કારણ એ છે કે અહીંની સંસ્કૃતિમાં સર્વ પ્રથમ એને દેવ તરીકે ગણવામાં આવી તે માતા છે. એટલે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે—“માતૃદેવોભવ” તે ઉપરાંત જગતના ઇશ્વરો, પયગંબરો, દીપંકરો, તીર્થંકરો અવતારો કે દિવ્યવિભૂતિને

જન્મ આપનાર હોય તો તે આ માતૃજાતિ છે. જે પોતાની જાતને કષ્ટમાં નાખીને પોતાનાં સંતાનોનો ઉછેર કરે છે.

મરદેવી આ યુગના પહેલાં કેવળી

યોગાનુયોગે એવી જ એક માતાને જૈનધર્મે પ્રથમ કેવળી તરીકે મણાવીને મુકિતનાં દ્વાર ખોલનારી પ્રથમ વ્યક્તિ જાહેર કરી છે.

ભગવાન ઋષભદેવ દીક્ષા લઈને ગયા. માતા મરદેવીને થતું હતું કે મારો ઋષભ કેવો હશે? તે ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગે છે તો તેની શું સ્થિતિ હશે! માને મન તો ઋષભ હજૂ નાનો બાળક જ! તે એના હાલ જોવા આવે છે. ત્યાં ભગવાનનું સમવસરણ જુએ છે તેનો અતિશય અને પ્રભાવ જોઈને માતા મરદેવીનો ટુંકો વાતસલ્ય-ભાવ વિશ્વ વિશાળ થાય છે....આનંદમાં ને આનંદમાં વિવેક જાગતાં સાચું જ્ઞાન થાય છે અને તે મોક્ષે સિધાવે છે.

રામ પાર્વતીને નમન કરે છે

હવે શંકર પાર્વતીના જીવન વિષે જોઈએ. શંકર રામને નમે છે એટલે સતી (પાર્વતી)ને થાય છે કે એ રામ વળી કેવો હશે? એટલે તેને જોવા માટે તે સીતાનો વેશ કરીને રામ પાસે આવે છે! રામ આ વાત કળી જાય છે એટલે સતીને બે હાથે નમે છે. તેથી આશ્ચર્ય પામી સતી શંકર પાસે આવે છે. શંકર પૂછે છે: “રામે શું કર્યું?”

પાર્વતી કહે: “ તેમણે મને વંદન કર્યા! ”

તો શંકર કહે: “ તમે મારા મુરના પથ્થુ મુરુ થયા એટલે તમે મારા પથ્થુ પૂજનીય છો! “ કેવો અદ્ભૂત ભાવ છે? માતૃત્વ કેળવવું અને વિશ્વમાં વહેંચાવવું એજ સંસ્કૃતિનું મહત્ત્વનું અંગ છે. પાર્વતીનું સતીનું માતૃત્વ વિશ્વવ્યાપી બન્યું અને શંકરના માથામાંથી નીકળેલી મંત્રા-આખા વિશ્વમાં પોતાનું મહત્ત્વ ફેલાવનારી થઈ.

કૃષ્ણ અને ગોપીનો અમર પ્રેમ

શ્રી કૃષ્ણજીવનમાં ગોપીઓની વાત આવે છે. તેનો ઉડાણથી વિચાર કરીએ તો ગોપીઓ માત્ર સ્ત્રીઓ તરીકે જ નથી; પણ તેમાં જગતનું વાત્સલ્યથી ભરેલું માતૃત્વ જોવા મળશે.

શ્રી. પૂંજભાઈ એ ગાયું કે:—

તારી મોરલીનો ભણકાર રે,

કાનમાં વાગે મોહનજી,

મોરલીએ કામણ કર્યું

મનડાં હરી લીધાં જાણે અમૃત રસવારાં,

છોડી કુંડુંબ પરિવાર,

મોહ લોભ છોડ્યાં મોહનજી...!

એમાં કેવો સુંદર ભાવ ભર્યો છે? સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ભારત આ બધું વિચારે છે અને ત્યારે તે વિશ્વને બૂલવું નથી. પ્રેમનો કોઈ પાર નથી. તેને તો આખું વિશ્વ પાત્ર પણ નાનું પડે છે; અખિલ બ્રહ્માંડ નાનું પડે છે. વિરાટ દર્શનનું રહસ્ય પણ એજ છે. એક મુખમાં આખું વિશ્વ સમાયેલું છે.

ભાગવત કહે છે કે અમારું ઘર—આ મારું કુંડુંબ એમ નહીં, તમારું ઘર આખું વિશ્વ છે. રણછોડ એટલે કે રણ+છોડ=રણછોડાવનાર લડાઈ બંધ કરાવી બધાંને પ્રેમથી વિજય અપાવનાર! તેણે મોરલીથી મુગ્ધ કરીને બધાને વશ કર્યા.

મોરલી વગાડનારા તો ઘણા છે, સૂર પણ એવા ગૂંજે કે ધડીભર મસ્ત થઈ જઈએ. પણ, પેલી મોરલીનો ગાનાર કાનૂડો—વ્રજમાંથી ગયેલ છતાં બધી ગોપીઓ હજી એજ સૂરમાં મસ્ત હતી; કામકાજ સૂઝતું નહીં; જ્યાં જાય ત્યાં તેમને કૃષ્ણની મોરલી સંભળાયા કરે. “નારાયણનું નામ જ લેતાં વારે તેને તણએ રે!” ઓધવજીએ આ જોયું અને બધાને લઈ કૃષ્ણ ભગવાન પાસે ગયા; ત્યારે કૃષ્ણ તો

માંડધેલા બની ગયા. ગોપીઓમાં જે માતૃત્વ હતું તે જગતમાં પ્રમાણ કરાવ્યું. આવું માતૃત્વ જ્યારે ધરમાં સીમિત બને છે ત્યારે આવા યુગપુરુષો તેને જગાડે છે.

ભગવાન મહાવીર અને માતૃજાતિનો ઉદ્ધાર

પણ આવી નારી જાતિ માટે જ્ઞાન અને મુક્તિના દારા લોકોએ બંધ કરી નાખ્યા. મનુને ભગવાન માનનારા જ કહેવા લાગ્યા કે સ્ત્રીઓને જ્ઞાન અને મુક્તિનો અધિકાર નથી. એટલે ભગવાન મહાવીરે મહાન અભિગ્રહ ધારણ કર્યો; તે પણ એક નારીનો !

કોઇને એવો વિચાર નથી આવતો કે મહાવીરનો બ્રહ્મચર્યવ્રતધારી, સ્ત્રીનો વિચાર તેઓ કેમ કરી શકે? સ્ત્રીનું વહેવારિક રૂપ તો ભોજનમાં માતા છે. પણ આમ તે માતા જ છે ! તે વખતે એ જ જાતિની જે વિડંબના હતી તે એમનાથી ન જોવાઇ. ગમે તેવી કન્યાને-પત્નીને-પુત્રીને-વહુને બજારમાં વેચી શકાય ! અને તે પણ કહેવાતા સુસંસ્કૃત સભ્ય સમાજની વચ્ચે ! એ પ્રભુએ જોયું અને તેમણે અભિગ્રહ કર્યો કે રાજકુમારી હોય અને વળી દાસી હોય; માથે મૂડેલી હોય અને વળી ત્રણ દિવસની ભૂખી હોય ! અડદના બાકળા ફાકતી હોય ! આંખમાં આંસુ હોય ! આ અભિગ્રહની એક એક શરત ઉપર વિચાર કરતા જશું તો ખ્યાલ આવશે કે તે વખતે માતૃજાતિનું કેટલું બધું અપમાન 'માતૃદેવોભવ' કહેનારા કરી શકતા હતા ?

ભગવાન મહાવીરે એટલે ચંદનબાળાના માધ્યમ વડે તે વખતની નારી જાતિની દુર્દશાની કલ્પનાનો ખ્યાલ આપ્યો એટલું જ નહીં, તેમણે ઇન્દ્રજીતિ ગૌતમ આવે તે પહેલાં માતાને સ્થાન આપી દીધું. તેમણે કહ્યું કે મારું માધ્યમ સ્ત્રી છે. ચતુર્વિંશ સંઘની રચનામાં સ્ત્રીનો પણ સમાન દરજ્જો રહેશે અને તે પવિત્ર સંઘ બનશે. એમાં મુખ્ય કોણ ? તો કહ્યું : કે આ ચંદનબાળા ! સાધવી સંઘની ચંદનબાળા અગ્રગણ બની. સાધુઓ માટે ૧૪ શિષ્યો અસંદ કર્યા. પણ ૬૬૦૦૦

સાધ્વીએ માટે એક જ પસંદ કરી ! તે વખતે એવી માન્યતા હતી કે સ્ત્રીઓ કુંવારી રહી શકે જ નહીં. તેમણે એ માન્યતા બદલાવી કે કુમારિકા રહેવા છતાં આખા વિશ્વ સાથે એ વાત્સલ્ય વહેવડાવી શકે છે; અને ચંદનખાળાને પ્રધાન શિષ્યાપદે સ્થાપી તેમણે એ વિધાન ઉપર મહોર મારી. ભગવાન મહાવીરને ત્રણ નિમિત્ત મહાન બનાવે છે :— ચંદનખાળા, ચંડકોશિક અને અનાયનંતિ !

સ્ત્રીઓના અંગે અંગમાંથી વાત્સલ્ય ઝરે છે. કદિ જુઓ કે મોટી બહેન, નાનાભાઈને રમાડતી હોય, બચ્ચીઓ ભરતી હોય ત્યારે તમે તેનો ભાવ જોજો ! પોતાના પતિ ઉપર, પિતા ઉપર, બાળક ઉપર, ભાઈ ઉપર અને બીજે બધે જ વાત્સલ્ય પાથરે છે. તે પત્ની તો અમુક સમયે જ હોય છે, પણ માતૃસ્વરૂપ તો તેનું સદાકાળ રહે છે. એટલે જ કહ્યું છે : “ પરધનને પત્થર માનો પર સ્ત્રીને માતા માનો અને ભગવાન ન મળે તો તુલસીદાસ જામીન છે.

માતા આગળ વિકાર ન હોય :

ભગવાન મહાવીરનો સુદર્શન નામનો એક ઉપાસક હતો. સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓને જોઈને પુરુષો લોભાય છે; પણ અહીં પુરુષને જોઈ સ્ત્રી મોહાય છે. તે નગરની રાણી અભયા સુદર્શન ઉપર મોહાય છે. પોતાની દાસી કપિલાને મોકલી તે સુદર્શનને તેડાવે છે.

સુદર્શન આવે છે અને તે રાણીના હાવભાવ જોઈને સમજી જાય છે. એટલે તે કહે છે :—“ હું ગૃહસ્થાશ્રમી છું ! ગૃહસ્થાશ્રમાં જેમ પતિ પ્રત્યે પત્નીનો એક ભાવ હોય છે તેમ પત્ની પ્રત્યે પતિનો એક જ ભાવ રહેવો જોઈએ. તેમાં વળી તમે તો રાણી છો—રાજ્યમાતા છો. માનો બાળક પ્રતિ પ્રેમ હોય—વિકાર ન હોય ! ”

રાણી ધણું સમજાવે છે; પણ, તે ડગતો નથી. ખોટું આળ પણ ચઢાવે છે, પણ પછીથી રાજાને સાચી વાતનો ખ્યાલ આવી જાય છે. તે સુદર્શન ઉપર પ્રસન્ન થઈને કંઈક માંગવાનું કહે છે ! તે કહે છે કે :

“આ અભયા રાણી મારી માતા સમાન છે. તેમની જૂલ વિકારના કારણે થઈ છે !”

ધણા લોકો કહેશે કે સ્ત્રીમાં જ્યારે માતૃત્વ આરોધ્યું તે છતાં આવું કેમ બન્યું ? ધણા લોકોએ નારીને નાગણી-રાક્ષસી-નરકની ખાણ —એમ કહ્યું છે. આપણે ઊંઠો વિચાર કર્યું તો જણાશે કે જ્યારે સ્ત્રીમાં વાસના આવે છે ત્યારે તે નાગણી બને છે. એટલે જ આચારાંગમાં જ્યાં જ્યાં એ શબ્દો આવ્યા છે, ત્યાં મેં કહ્યું છે કે : “વાસના છે તે રાક્ષસી છે.”

સ્ત્રીને માતા સમાન ગણો એ પ્રભુસ્વરૂપ છે :

સ્થુલીભદ્ર એક જૈન સાધુ છે. એ એવા પવિત્ર સાધુ છે કે ગુરુ સંભૂતિ વિજય કહે છે કે, “તારે જ્યાં ચાતુર્માસ કરવું હોય ત્યાં કર !”

ત્યારે તેઓ કહે છે કે મારે કાશા વેશ્યાને ત્યાં ચોમાસું કરવાની મારી ધ્રુષ્ટા છે !”

ગુરુ કહે છે : “સુખ કપજે એમ કરો.”

અહીં વિચારવાની વાત એ છે કે તે જૈન સાધુ છે, જેના માટે જૈનધર્મે નવવાડ વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યની વાત કરી છે. એક ધરમાં પાછળ સ્ત્રી રહેતી હોય તો પણ ત્યાં રહેવાની જૈનધર્મ મના કરે છે. કારણ કે અમુક પ્રકારની કામ ચેષ્ટા થતી હોય તેના અમુક શબ્દો કાને પડશે તો પણ મન વિકારી થશે. અપ્રતિતકારીને ધરે બિક્ષા લેવા જવાની પણ ના કહી છે. તેવા જૈનધર્મના એક મહાન સાધુ વેશ્યાના ધરમાં ચોમાસું રહેવાની દ્રષ્ટ આપે છે; એ ખૂબ સમજવા જેવી વાત છે.

સ્થુલીભદ્ર જાય છે. પ્રથમ તો કાશા રાજી થાય છે કે મારો જૂનો પ્રેમી પાડો આવ્યો ખરો ! પણ જ્યારે તે સમજી જાય છે; એટલે પૂછે છે : “આવા સૂકા કેમ થઈ ગયા ? રસ ક્યાં ઊડી ગયો ?”

સ્થુલીભદ્ર કહે છે : “હું તને સાચો ધર્મ-રસ ચખાડવા આવ્યો છું.” તે કાશાને બધી વાત કરે છે અને પોતાને રસે વાળે છે.

કોઈ પુરુષ એવો હોય કે વિકારના સ્થાનમાં નિર્વિકારી રહે, તો શ્રીમદ્ કહે છે કે મારું માથું તેને નમી જાય છે. સ્ત્રીને કાષ્ટની પૂતળી સમ ગણે તે ભગવાન છે. આનો અર્થ એમ પણ કરી શકાય કે જે સ્ત્રીને માતા સમાન ગણે છે તે ભગવાન સ્વરૂપ છે. એટલે જ જૈનધર્મ તેને ભવ્ય અંજલિ આપે છે કે :—

મંગલં સ્થૂલિમદ્રાયા:

—એમની પહેલાં ધણું સાધુઓ થઈ ગયા—મોટા મોટા થયા. મૌતમ સ્વામી, સુધર્મા સ્વામી આવ્યા પછી જન્મુ સ્વામી આવ્યા, પ્રભવ આવ્યા પણ કોઈને યાદ નહીં કરતાં આમને યાદ કર્યા તેનું કારણ એ છે કે એ સામાન્ય વાત નથી ! એક તો પોતાની પ્રિયા હતી; તેમાં વળી વેશ્યા હતી અને રૂપરૂપનો અંબાર હતી. એવા સ્થળે પણ મન અલિપ્ત ન થયું. ઉલટું તેને ધર્મ માર્ગમાં ઉતારવી એ ખરેખર કપરામાં કપરું કાર્ય છે.

સ્થુલિભદ્ર કોશાને કહે છે : “જે આનંદનો ઝરો મારામાં છે તે જ ઝરો તારામાં પણ છે. તું તો જગદ્વંદ મહાશક્તિ છે ! તું તને પોતાને ઓળખ !” અને કોશાનું પરિવર્તન થઈ જાય છે.

ચોમાસુ પૂરું કરીને—વિજય મેળવીને સ્થુલિભદ્ર ગુરુ પાસે આવે છે ગુરુ બેઠા છે. બધા શિષ્યોએ વંદન કર્યું. ગુરુએ કહ્યું : “બહુ સારું !”

પણ, સ્થુલિભદ્રે વંદન કર્યા ત્યારે કહ્યું : “બહુ સારું કર્યું—બહુ સારું કર્યું !” એમ બે વખત બોલ્યા એટલે શિષ્યોને ધર્મ્યા થઈ કે અમે વાઘ સિંહની બોડમાં રહ્યા અને આ મહેલમાં રહ્યો, તેને વધુ માન ! ગુરુ સમજી ગયા. તેમણે કહ્યું : “તમારા કરતાં આ વાઘ સિંહની બોડ જોખમી હતી !”

શિષ્યો કહે : “એમાં શું ? અમે પણ જઈને રહી શકીએ છીએ !”

ગુરુની આજ્ઞા લઈને ત્યાં જાય છે. કોશા તેમને બતાવી આપે

છે કે એ સહેલી વાત નથી; એટલું જ નહીં તેમને ચારિત્ર્યથી પડતા પણુ એજ કોશા બચાવે છે. ત્યારે તેમને ખમર પડે છે કે સ્થુલિભદ્ર જેવા વિશિષ્ટ પુરૂષો થયા છે તેઓ જ આવાં કામો કરીને પાર ઉતારે છે.

રામકૃષ્ણની માતૃદષ્ટિ

એજ રીતે રામકૃષ્ણ પરમહંસને જોઈએ. તેઓ આધુનિક યુગના દષ્ટા છે. કાલીમાતા માત્ર ચડિકા નથી; એ પ્રેમાળ હાથ પણુ ફેરવે છે. કાલીનું માતૃત્વ ખીજ સ્વરૂપે પોતાની સામે છે. તેમણે શારદામણિને કહ્યું: “હું તો આજથી તને માતા માનું છું.”

શારદામણિને કેટલા કોડ હશે પણ તેઓ સમજી ગયાં અને વિશ્વની માતાનું સ્વરૂપ માન્ય કયું. રામકૃષ્ણ ને પરમહંસ બનાવવામાં શારદામણિ માતાનો એટલો જ ફાળો છે.

ગાંધીજી અને કસ્તુરબા

ગાંધીજીને વિચાર આવ્યો કે મારે વિશ્વસેવક બનવું છે તો મારે આ વિકાર વાસના અને બાળકોની જાળમાંથી નીકળી જવું જોઈએ. કસ્તુરબાએ તે માન્ય કયું. તે દેશના બા બની ગયા. ગાંધીજીએ બા પાસેથી ધણીવાર પ્રેરણા લીધી.

માતૃજાતિનું માધ્યમ

આ વાતનો વિચાર સંસ્કૃતિના મહત્ત્વના અંગોમાં કરવો પડશે કારણ કે ક્રાંતિના કાર્યમાં આ બધી બાબતો ધણી ઉપયોગી નીવડે છે. ક્રાંતિના માર્ગમાં ખાડા ટેકરા, ખરબચડાં અને લપસણાં ધણા છે. તેમાંથી કેવી રીતે બહાર નીકળવું તે સંત-મહાત્માઓનાના જીવનમાંથી મળી આવે છે. જે યુગપુરૂષો થયા છે તેમણે માતૃત્વને માધ્યમ બનાવ્યું છે. રામે પાવંતીને, કૃષ્ણે ગોપીઓને, મહાત્માને ચંદનબાળાને, સ્થુલિભદ્રે કોશાને, રામકૃષ્ણે શારદામણિને અને ગાંધીજીએ કસ્તુરબાને માધ્યમ બનાવ્યા છે.

માતૃ-પ્રતિષ્ઠા માટે માતૃત્વ :

ખરેખર નારી એ કંઈ નરકની ખાણ નથી. પણ વાસના જ રાક્ષસી કે નરકની ખાણ છે. એટલે માતૃજાતિની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે માતાઓમાં રહેલું માતૃત્વ પ્રગટાવવું પડશે. યુરોપમાં માતૃપૂજને બદલે સૌંદર્યપૂજ તરફ વધારે લક્ષ્ય રહ્યું છે. જ્યાંસુધી સ્ત્રી ભોગ્ય જ છે એવી ભ્રમણા જે સમાજમાં રહેશે ત્યાંસુધી નારીની સાચા અર્થમાં પ્રતિષ્ઠા નહીં થાય.

એ ઉપરાંત ચીન-જાપાન વગેરે દેશોમાં પણ સ્ત્રીઓ રાષ્ટ્રહિત માટે પોતાનાં શીલતું અલિહાન આપે છે. ત્યાં માતૃપ્રતિષ્ઠા શી રીતે થઈ શકે ? એટલે માતૃપ્રતિષ્ઠાનો સવાલ કેવળ ભારત સુધી નહીં, પણ આખા વિશ્વને સ્પર્શતો છે. તે તે રીતે વિચારવો પડશે.

માતૃપ્રતિષ્ઠાને વહેવાર બનાવવા માટે એક મહત્વનો ઉપાય એ પણ છે કે પુરૂષે બહુગામીપણું કે ભ્રમરવૃત્તિ બંધ કરવી જોઈએ અને સ્ત્રી માટે જેમ એક પતિનો આદર્શ છે તેમ પુરૂષ માટે એક પત્ની વ્રતનો આદર્શ હોવો જોઈએ. આજે સ્ત્રી-સમાજ પોતાના હકકની લડાઈ માટે આગળ આવી રહ્યા છે ત્યારે ધણી સ્ત્રીઓ, જાણુવા છતાં કે તે પુરુષ પરણેલો છે છતાં સ્વછંદપણે તેની સાથે વિચરે છે. એ માતૃપ્રતિષ્ઠા માટે મોટા ફટકા સમાન છે.

માતૃપ્રતિષ્ઠા સાચા શબ્દોમાં આવી શકે તે માટે નીચેના સાચા ઉપાયો પ્રયોગમાં લાવવા જોઈએ :—

- (૧) જાતિયવૃત્તિનું સંસ્કરણ કરવું.
- (૨) સુસંગઠિત માતૃસંસ્થાઓ ઊભી કરી તે વડે આવા જ્વલંત પ્રશ્નો ઉકેલવા.
- (૩) જાહેર જીવનમાં નારી પ્રતિષ્ઠા વધારવી જોઈએ.

(૪) સામાજિક અને રાજકીય જીવનમાં વિકાર સંબંધી સંબંધો ઘટાડવા જોઈએ.

(૫) એવા નિર્વિકારી પુરુષોનાં સંગઠનો દ્વારા માતૃજાતિ ઉપર ચતા અન્યાયો-અત્યાચારોનો અહિંસક પ્રતિકાર કરવો જોઈએ.

(૬) આર્થિક દૃષ્ટિએ બહેનોને સ્વાવલંબી બનાવવી જોઈએ.

(૭) બહેનોનો સર્વાંગી વિકાસ થઈ શકે તે માટે દરેક પ્રકારની તક આપવી જોઈએ.

(૮) સારા સંસ્કારો વડે તેમનું ધૃડતર કરવું જોઈએ.

માતૃત્વની ઉપાસના અને તેની પ્રતિષ્ઠા જે વિશ્વવાત્સલ્યમાં પાયાનું અંગ છે તેનો જેટલો વિચાર કરશું તેટલું વિશ્વવાત્સલ્ય સહેલું બનશે. આ યુગમાં મુક્તિનો દરવાજો મફદેવી માતાએ એટલે કે માતૃજાતિએ પ્રથમ ઉઘાડ્યો છે. પિતાઓએ માતાના વાત્સલ્યને બહાર કાઢ્યું છે; તેમ માતાઓએ પુરૂષને બચાવી પવિત્ર પણ બનાવ્યો છે. આજે ફરી એ જ માતૃપ્રતિષ્ઠાની જરૂર છે. તે અગે ધાણું કરવાની જરૂર છે.

ચર્ચા - વિચારણા

યશ્વિમની સ્ત્રીપૂજા

શ્રી. માટલિયાએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ વિકૃતિ આવવાને કારણે યુરોપમાં જનારી શાખાએ સ્ત્રીનો આદર કર્યો. બાહ્ય રીતે તેઓ ખૂબ સ્ત્રી સન્માન કરે, સ્ત્રી આવે કે જગ્યા આપે-પોતે બેઠી બેસે; પણ એમાં દેહપૂજા રૂપ પૂજા જ મુખ્ય રહી છે. એથી સ્ત્રી ભોગમૂર્તિ છે એ ભાવનાથી ત્યાં આદર દેખાય છે.

એથેન્સમાં સુંદરમાં સુંદર સ્ત્રીઓનાં નગ્ન પૂતળાં દેખાશે. યુરોપની નારીઓ પણ એમ સમજીને બેઠી છે કે અમારું મૂલ્ય બાહ્ય સૌંદર્યથી

છે. આના પરિણામે સ્ત્રી અને પુરૂષ ત્યાં ભોગ્ય અને ભોક્તા બન્યા. એમના સંબંધો શરીરપ્રધાન બન્યા. એમાંથી કૃત્રિમ સાધનો ઊભા થયાં. સ્ત્રી-પુરૂષનો સંભોગ સ્વભાવિક જ છે એવું તત્વજ્ઞાન ઊભું થયું. તેમાંથી ઈર્ષ્યા-દ્વેષ ઊભા થયાં. છૂટાછેડાની ભાવના વ્યાપક બની. તાણી તૂંસીને સંયુક્ત ન રહેવું; તેથી ખર્ચ ખાવાની વૃત્તિ અને લગ્નજીવનની પવિત્રતા તેમજ એકાગ્રતા ન આવી. આથી જ મિજલસોમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ખરૂં, પણ લોકશાહી યુરોપ-અમેરિકાની વહેલી આવ્યા છતાં સ્ત્રીઓની પ્રધાનતા રાજ્યમાં ન આવી; નહીંતર કદાપિ આટલાં ખર્ચાં યુદ્ધો ન થાત. કારણ કે સ્ત્રી કદિ યુદ્ધપ્રિય નથી. યુદ્ધ સ્ત્રી માત્રને અળખામણું લાગે છે. આમ યુરોપની આર્થિક શાખામાં સ્ત્રીનો ઉપલક આદર રહ્યો છતાં રૂપ બજાર થઈ ગયાં.

આપણે ત્યાં વિકારને સંસ્કારવાને બદલે છેલ્લા કાળમાં સ્ત્રી પુરૂષને અલગ રાખેા, સ્ત્રીને ઘરમાં રાખેા, ધુંધટમાં રાખેા અથવા શંકા-કુંશંકા લાવી સજ્જ અને પ્રાયશ્ચિત વ. સૂત્રો આપ્યાં. તેથી વિકારનું પ્રમાણ ઘટ્યું નહીં, ઉલટું વધ્યું. એટલે હવે મનોવિજ્ઞાન અને બ્રહ્મચર્યના સુયોગનો નવેસરથી વિચાર કરવો પડે છે. દમન, નિગ્રહ, દંડ વગેરેના બદલે નવી દષ્ટિએ વ્રતો વિચારવાં પડશે. માતાઓ સમાજમાં આદરપાત્ર કેમ અને ? તે ઉંડાણથી જોવું પડશે. આપણાં શાસ્ત્રોને પણ “આર્ષસંદર્શિત”ની રીતે છર્તા, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવે કરીને આધુનિક માંગને અનુરૂપ બને આપવા પડશે. પુરૂષ લગ્નને કુવારો અને અનેક પત્નીઓ કરી શકે અથવા સ્ત્રી અને પુરૂષની બૂલમાં પુરૂષની બૂલ તરફ ફેણી નજર રહેશે ત્યાં લગી માતૃસમાજે ઉંચે આવી શકશે નહીં.

આ યુગે પણ નર્તકીઓ વ. રૂપે નારીઓને રાખી શકાય છે. અમૂક કોમોમાં બે પાંચ રખાતો રાખી શકે છે; આ બધું ધરમૂળથી, માત્ર કાયદાથી નહીં, લોકોની માન્યતા રૂપે પણ બદલવું પડશે, યુરોપમાં નારી-સૌંદર્ય પૂજા છે અને અહીં પુરૂષને પ્રધાન માની તેના અભિમાનની પૂજા પ્રતિષ્ઠા છે; તે દૂર કરવી પડશે. ગામડાંઓ અને

જાહેરોમાં બન્ને સ્થળે બે જાતના ઉપાયો કરવા પડશે :—(૧) અનૈતિક તત્ત્વોનો પ્રિતકાર, (૨) તથા જેટલી સ્ત્રીઓ પાછળ રહી છે તેટલી પુરૂષની કક્ષાએ તેમને સમાજ-પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં સતત ધ્યાન રોકવું પડશે. સ્ત્રીઓ પણ માંહોમાંહે, ઈર્ષ્યા અને પુરૂષોના હાથા રૂપ બની પોતાની સ્ત્રીજાતિને હલકી પાડે છે. તેમાંથી સ્ત્રીજાતિને ઉપર લેવી પડશે. પુરૂષ સ્વદાર સંતોષી, એક પત્ની વ્રતધારી અને સંયમી વૈજ્ઞાનિક રીતો કેમ બને, તે જોવું પડશે નહીંતર, વ્રતો અંતર્મુખી નહીં બને.

સામ્યવાદી શાખામાં તો નારી પોતાનું શીલ દેશને ખાતર વેચે તો તેને પણ રાષ્ટ્ર ખાતરની શહીદી તરીકે બિરદાવવામાં આવે છે. આમાં સ્ત્રી-પુરૂષ કોઈએ ન ભરમાવું જોઈએ, તેમજ ખાસ કરીને સ્ત્રીસમાજે પુરૂષથી ન શોસાવું જોઈએ. આ બધું કામ માતૃસમાજે રૂપી સંગઠનો બનાવી, બન્ને બાજુથી કામ લેવું પડશે. તોજ આ સંસ્કૃતિનું તે મહત્વનું અંગ આગળ વધી શકશે. જાહેર જીવનમાં સ્ત્રીઓ આગળ આવે, રાજકીય જીવનમાં આગળ આવે તેવું જગતભરમાં કરવું પડશે. ત્યારે જ સમાજમાં સાચો અનુબંધ જોડાશે. આ પાયાના કામમાં નિવહારી સ્ત્રી-પુરૂષોએ સાથે રહીને દટાવું પડશે. આથી જ મુનિશ્રી સંતબાલજી, માતૃસમાજે તથા નારી માધ્યમને બાલનજાંઠાથી શરૂ થયેલ પ્રયોગમાં ઘણું મહત્વ આપે છે.

તક મળે તો આગળ વધી શકે

પૂ. શ્રી દંડીસ્વામી : “ભંડારનાયકના પત્ની અહીં આવેલા ત્યારે માતાઓ ક્યાં ક્યાં જાહેરમાં આગળ છે તે જાતે જોવા પ્રયાસ કરેલો. ગાંધીજીએ આ યુગે સ્ત્રી જાતિને આગળ લાવવામાં અગત્યનો ઝીલો પાડ્યો છે. જેથી શ્રીમતી વિન્યાલક્ષ્મી પંડિત યુનોના ભારત

પ્રતિનિધિ રૂપે પ્રમુખ બની શક્યા હતા. આથી જો તક મળે તો જરૂર આગળ આવી રહેશે ।”

સંગ્રામ અવદશાનું કારણ :

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ મારા નામતે માતૃજાતિની અવગણનાનું મૂળ કારણ “સંગ્રામ” લાગે છે. સંગ્રામોમાં પુરૂષો આગળ રહી મરાયા એટલે વિધવાઓ વધી. યુરોપમાં એમને ફરી પરણાવી. એશિયામાં તે નોંધારી બની. સંયમ અંગત રીતે પાળવા છતાં, આર્થિક પરાધીનતાના કારણે, પુરૂષ પ્રધાનતા આવી ગઈ. શાસ્ત્રોમાં પણ એની અસર દેખાય છે.

પૂ. દંડીસ્વામી : “ છતાં એજ શાસ્ત્રોમાંથી આપણે વીણીએ તો માતૃપૂજા-પ્રતિષ્ઠાનાં અનેક ઉદાહરણો મુનિશ્રી સંતબ્રાહ્મણએ આપ્યાં, તેવાં મળી શકે છે.”

અંતમાં મુનિશ્રી સંતબ્રાહ્મણએ માટલિયાએ કરેલ માતૃપૂજનાં સૂચનોને આવકાર્યાં હતાં. નારી માધ્યમના જોખમો તરફ સજાગ રહીને પણ જોખમો ઉઠાવવાની હાકલ કરી હતી. (તા. ૧૪-૮-૬૧)

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માતૃપ્રતિષ્ઠા

આપણે આ અગાઉ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માતૃજાતિની પૂજા અંગે પાંચમા અંગના સંબંધમાં વિચાર કરી ગયા છીએ. પૂજા ત્યાં સુધી ન થઈ શકે જ્યાં સુધી કોઈ વસ્તુની પ્રતિષ્ઠા ન કરવામાં આવે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માતૃપ્રતિષ્ઠાનું અંગ અહીંની પ્રજાના ખમીરમાં વ્યાપકપણે જોવા મળશે. અહીંની માતાઓએ સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં કેટલું કામ કર્યું છે, તે અંગે વિચાર અગાઉ થઈ ચૂક્યો છે.

આવી સ્ત્રીને-નારીજાતિને તેના કરેલ ત્યાગ, બલિદાન તેમ જ સાંસ્કૃતિક કાર્ય અંગે વધાવવામાં આવી છે. જીવનમાં ઘણી સ્ત્રીઓ આવે છે પણ માનું સ્થાન અનોખું છે. ભારતના સાંસ્કૃતિક ગ્રંથ સ્મૃતિમાં પાંચ સ્ત્રીઓને માતા માનવાનું કહ્યું છે :—(૧) રાજમાતા-રાજની પત્ની (૨) ગુરુમાતા-ગુરુની પત્ની (૩) મિત્રપત્ની-માતા (૪) પત્નીની માતા (૫) પોતાની માતા.

તે અંગે સ્મૃતિકાર કહે છે :—

રાજપત્ની, ગુરુપત્ની, મિત્રપત્ની તયૈવચ, ।

પત્નીમાતા, સ્વમાતા ચ પંચૈતે માતરઃ સ્મૃતાઃ ॥

—એટલે કે ઉપર કહી તે પાંચેયની પત્ની સ્ત્રીઓ જગતમાં માતા સમાન છે. લક્ષમણજીએ પોતાની બાબી સીતાજીને માતા

સમાન જ ગણ્યા હતા. સ્ત્રીમાં જો કોઈ સાચો ગુણ હોય તો તે માતૃત્વનો છે.^૧

પુરૂષે વાળેલી નારી સંસ્કૃતિ :

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી પાસે એક સ્ત્રી આવીને કહેવા લાગી :
“ મને તમારા જેવો જ પુત્ર જોઈએ છે. હું તમારું અક્ષતેજ જોઈને ખુશ થઈ છું. એટલે મને સ્વીકારો ! ”

તેની આવી માગણીના જવાબમાં સ્વામીજીએ ધીરથી કહ્યું :
“ તમારે દીકરો જોઈએ છીએ ને ? તો હું તમારો દીકરો અને તમે મારી માતા નવા દીકરાની શી જરૂર છે ? એને ઉછેરવો પડે. મોટો કરવો પડે. તેના કરતાં વગર મહેનતે હું તમારો છોકરો ! ” પેલી બાઈ અરમાઈને ચાલી ગઈ.

અહીં વિચારવાનું એ છે કે આવા મહાપુરુષો પાસે કેવી માગણી સ્ત્રીએ કરી પણ, તેને માતા સંબોધીને કેવી સુંદર રીતે પાછી વાળી !
‘ મા ’ શબ્દ સાંભળતા સ્ત્રીનું જીવન આખું બદલાઈ જાય છે.

- ૧ સ્તનદાત્રી ગર્ભધાત્રી ભક્ષ્યદાત્રી ગુરુપ્રિયા, ।
અભીષ્ટદેવ પત્ની ચ પિતુઃ પત્ની ચ કન્યકા ॥
સગર્ભકન્યા ભગિની પુત્રપત્ની, પ્રિયાપ્રસૂ ।
માતૃર્માતા પિતૃર્માતા, સોદરસ્ય પ્રિયા તથા ॥
માતુઃ પિતૃશ્ચ ભગિની, માતૃલાની તથૈવચ ।
જનનાં વેદવિહિતામાતરઃ ષોડશ સ્મૃતાઃ ॥

—ગણપતિજંડ ૧૫/૩૮ થી ૩૪૦.

‘ સ્તનપાન કરાવનાર, ગર્ભધારણ કરનાર, ખાવાનું આપનાર, ગુરુપત્ની, ઈષ્ટદેવ (બ્રહ્મણ કે રામ)ની પત્ની, સાવકી મા, કન્યા, મોટીબહેન, પુત્રવધૂ, પત્નીની માતા, નાની મા, મોટી બા, બાલી, ફઈબા, માસીબા અને મામી, આમ પુરુષો માટે વેદમાં ૧૬ માતાઓ બતાવવામાં આવી છે.’

—સંપાદક

શિવાજી અને મુસ્લિમખાઈ :

છત્રપતિ શિવાજી દક્ષિણના પ્રાંતમાં લડાઈ ચલાવતા હતા. ત્યારે લૂંટ મચાવવાની સાથે તેમને સંપત્તિ મળતી. એકવાર એક સિપૈહસાધારે સંપત્તિ સાથે એક મુસ્લિમ ખાઈને પણ લાવીને હાજર કરી. તે ખુરખામાં હતી. શિવાજીએ તેનો ખુરખો હટાવ્યો. ખાઈ રૂપરૂપનો અખાર હતી. યુવાન હતી તેમજ દેખાવડી હતી. આવી સ્ત્રી પોતાના હાથમાં આવે તો માણસને કેવો ભાવ થાય ? પણ, શિવાજીને સમર્થ રામદાસનો રંગ લાગ્યો હતો. તેમણે કહ્યું : “ મારી માતા તારા જેવી સુંદર હોત તો તારા પેટે મેં જન્મ લીધો હોત તો હું કેવો સુંદર હોત ? ”

તેણે એ ખાઈને માતા બનાવી-માનપાન સાથે તેના ઘરે મોકલાવી દીધી. ભારતની સંસ્કૃતિની જ એ વિશેષતા હતી જેના કારણે તે ટકી છે અને ભવ્ય બની છે.

દુર્ગાદાસ અને ગુલેનાર :

ઔરંગઝેબને દુર્ગાદાસને વશ કરવો હતો. આમ તો એ જોલમાં હતો પણ રાજપુત્રીથી વશ થાય તો ઘણું કામ થઈ જાય તેમ હતું. તેની ચિંતા જોઈ તેની એક ખૂબસુરત બેગમ ગુલેનારે કહ્યું કે હું એને વશ કરીશ. બાદશાહે છૂટ આપી; એટલે તે જોલમાં ગઈ. દુર્ગાદાસ જેવો તેવો માણસ ન હતો. તે રૂપાળો અને દેખાવડો હતો.

બેગમે દુર્ગાદાસને કહ્યું ; “ દુર્ગાદાસ ! તું મને પત્ની તરીકે સ્વીકારી લે ! તારો બંધન છૂટી જશે. ઔરંગઝેબને મારી નાખવો હોય તો તે પણ સરળ બનશે.”

દુર્ગાદાસ પાસે બે પ્રલોભનો હતાં. એક તો ઔરંગઝેબ સાથે લડાઈ બંધ થાય અને રાજ્ય સાચા ક્ષત્રિયોનાં હાથમાં આવે. બીજું એ આકંઠણ હતું કે રાતનો વખત હતો, એકાંત હતું અને ખૂબસુરત સ્ત્રી સામે હતી. પણ એને વિચાર કર્યો કે મારે એક માતા છે તેમ

આ બીજી માતા છે. તેણે કહ્યું : “રાજની સ્ત્રી માતા ગણાય છે ! રાજમાતા પોતાના પુત્ર પાસે આવી માગણી કરે તે શોભે નહીં !”

ગુલેનારતું અભિમાન ઓગળી ગયું. દુર્ગાદાસમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો રંગ હતો એટલે જ તે આમ કહી શક્યો !

પુરુષને સન્માર્ગે વાળતી સ્ત્રી :

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માતૃપૂજા વણાયેલી છે; એટલે જ તેને જે પ્રતિષ્ઠા મળી છે તે અદ્ભુત છે. માતાઓમાં કેવળ સામાન્ય શક્તિ હોતી નથી. પણ તેમણે મોટા મોટા વિકારવશ થયેલા માધાંતાઓ અને સાધકો સુસ્થિર કર્યા છે—પ્રેરણા આપી છે.

સીતા અને રાવણ :

એવા પ્રસંગો આપણે વિચારશું. સર્વ પ્રથમ રામયુગમાં જોઈએ. સીતાજીનો એક પ્રસંગ છે. સીતાજી અશોક વાટિકામાં એકલા અટુલા હતા. ચારે બાજુ રાક્ષસી સ્ત્રીઓ હતી, ચારે બાજુ વિલાસની સામગ્રી હતી. રાવણ વારંવાર આવતો અને કહેતો : “જનકી ! એક વાર તો મારી સામે નજર તો માંડ ! એક વાર નજર માંડીશ તો તારું સ્થાન મેંદોદરી કરતાં ઊંચું બનાવી દઈશ.”

ત્યારે સીતા કહે છે : “પતંગિયાના પ્રકાશથી કમલિની નહીં વિકસે, એ તો સૂર્યના પ્રકાશથી જ વિકસે છે. તું એ જ પ્રકાશનો અંશ છે. કારણ કે તું શંકર ભગવાનનો ભક્ત છે અને શંકર રામના ભક્ત છે. પણ તે એ પ્રકાશને બનાવટી બનાવી દીધો છે. સોનાના ચળકાટથી સત્ય કદિ ઢંકાય છે ?”

હિરણ્ય મયેન પાત્રેણ, સત્યસ્યાપિહિતં મુલ્લમ્ ।

રાવણ વિક્કરે છે અને તલવાર લઈને આવે છે. પણ જેવી સીતા આંખ ફેરવે છે તે આડું જોઈ જાય છે. સીતાનું તેજ તે સહી શકતો

નથી. તરણું આડું ધરી દે છે. આ ખૂબી છે સતી સ્ત્રીની... ભારતીય સંસ્કૃતિનું તે ખમીર આપણે પાછું લાવવાનું છે.

રાજુલ રથનેમિ :

કૃષ્ણયુગમાં જૈન સંસ્કૃતિનું એક ભવ્ય દૃષ્ટાંત આવે છે. રાજમતી બીજી સાધ્વીઓ સાથે ભગવાન અરિષ્ટનેમિના દર્શનાર્થે ગિરનાર જાય છે. રથનેમિ નામના એક સાધુ (ભગવાન નેમનાથના ભાઈ) એક ગુફામાં તપ કરી રહ્યા હોય છે. બહાર આંધી અને વરસાદના કારણે રાજમતી સાધ્વી બીજી સાધ્વીઓથી છૂટા પડી ગયાં અને કપડાં પણ પલળી મયાં. ત્યારે તેઓ એ ગુફાને સુરક્ષિત સ્થાન સમજી પોતાના ભોંજણેલાં વસ્ત્રો કાઢીને સૂકવે છે. ગુફામાં બેઠેલ રથનેમિ આ દ્રશ્ય જુએ છે.

નવયુવતી રાજમતી સાધ્વીનું લાવણ્ય જોઈ તે વિકારી બને છે. તે બહાર આવે છે અને રાજુલને કહે છે : “ નેમિનાથ ભલે ચાલ્યા મયા ! હું તમારી સાથે આવવા તૈયાર છું.”

રાજુલ વસ્ત્ર લપેટીને બેસી જાય છે. નારીનું પ્રથમ કાર્ય શરીરની રક્ષા કરવાનું છે. પુરુષ ક્યારે આક્રમણ કરશે તે કહી શકાય નહીં, એટલે તે જલદી સાવચેત બની જાય છે. કપડાં સરખા કરે છે અને પછી કહે છે : “ રથનેમિ ! વિચારો કે તમે કોણ છો ? કેવો વૈભવ છોડીને આવ્યા છો ? હવે વમેલું ખાવા તૈયાર થયા છો ? આ મારું રૂપ કે તમારું રૂપ શેનું છે ? ચેતન ચાલી ગયા પછી શું છે ? તમે શું ચાહો છો ? ચેતન કે આ પાંચ ભૂતોનું બનેલું સકલ ગંધાતું પૂતળું ! ”

રથનેમી રાજમતી સાધ્વીની પ્રેરણાથી સંયમમાં સ્થિર થઈ જાય છે. માતાઓએ આ રીતે સંસ્કૃતિ સાચવી છે અને પુરુષોએ જ્યારે એ શક્તિ ખોઈ છે ત્યાં તેમને ચેતવીને મદદ કરી છે.

વિશાખા માતા :

બુદ્ધ ભગવાનના એક શિષ્ય ઉપાસક મિત્તર શેઠ હતા. એમની પુત્રવધુ વિશાખા હતી. જ્યારે કોઈ ગૂંચવાયેલો પ્રશ્ન રાજસભામાં આવે

ત્યારે વિશ્વાખા એનું ખરાબર સમાધાન કરી આપે છે. એથી પ્રસન્ન થઈને પ્રસેનજીત રાજા તેને કહે છે કે : “ શેઠ તમે તો મારા રાજ્યની શોભા છો ! ”

શેઠ કહે છે : “ પણ, મારી ખરી શોભા તો મારી પુત્રવધુ વિશ્વાખા છે. ”

રાજા તેની પરીક્ષા લે છે અને પ્રસન્ન થઈને રાજ-ભગિનીનું પદ આપે છે. પોતાની પુત્રવધુને સત્કાર કરવા માટે મિંગાર શેઠ ભગવાન બુદ્ધ અને રાજાની સલાહ લઈ તેને “ માતા ” તરીકે સંબોધે છે. નારીનું એ માતૃમય રૂપ જ જગતને કલ્યાણકારી છે.

મીરાંબાઈ અને સાધુ :

પણ, એવી કલ્યાણકારી નારીમાં જ્યારે વાસનાને ઉત્તેજવામાં આવે તો તે નાગણુ પણ બની શકે. વૃંદાવનમાં જીવે ગોસાંઈ પણ પવિત્ર ભકત રૂપે રહે પણ તે સ્ત્રીને સ્પર્શ ન કરે ! મીરાંબાઈ તેમના દર્શન કરવા ગયા. જીવે ગોસાંઈ કહે : “ હું તો સ્ત્રીઓને સ્પર્શું નહીં; નહીંતર મારી પૂજામાં જીણુપ આવે ! ”

મીરાંબાઈ કહે : “ ગોસાંઈ ! હું તો એમ માનતી હતી કે આ જગતમાં ગિરધર સિવાય બીજો કોઈ પુરૂષ નથી ! પણ, તમે બીજા પુરૂષ નીકળ્યા. ખરા ! પુરૂષ હોય તો એક આત્મા પુરમાં રહે ! શરીરરૂપી નગરમાં રહેનાર એતન આત્મા તે પુરૂષ ! બાકી બધી માયા સ્ત્રીઓ છે ! જ્યાં ભેદ આવ્યો ત્યાં માયા છે ! ”

ગોસાંઈને ખબર પડી કે મારા કરતાં પણ ચઢિયાતો આત્મા મીરાંબાઈનો છે. તેમણે ઉલટા એમને વંદન કર્યા કે તમે મારા ખરા ગુરુણી બન્યા.

સ્ત્રીઓએ ખરી પતિભક્તિ તો પુરૂષોના આત્માની કરવાની છે. પણ આજે પતિભક્તિ રહી છે શરીરની-વાસનાની, મીરાંબાઈ રાણાને

કહ્યું કે તમે શરીરના ધણી છો, આત્માનો ધણી તો ગિરધર છે; તમારા ધરેણાંનું શું કરું ?

આવી મીરાંને એક વિકારી સાધુ મળ્યા અને તેમણે ખોટી માંગણી કરી ત્યારે મીરાંએ કહ્યું : “ આ શરીર ઉપર હક્ક રાણાનો છે. તેની મંજૂરી લઈ આવો. આત્મા તો ગિરધરને સોંપ્યો છે ! તો તે માટે ગિરધરની આજ્ઞા લઈ આવો ! ”

કોઈ પણ સ્ત્રી આવી વાણી ક્યારે ઉચ્ચારી શકે, ન્યારે તેનામાં સાચું તત્ત્વ હોય ! પેલો સાધુ પગમાં પડી ગયો. આજ્ઞથી તું મારી યુરુ ! હું પાપી છું ! મને માફ કરો ! ”

મીરાંખાઈ કહે : “ જોગી ! માફી ભગવાનની માંગો તે પરમકૃપાળુ અને પરમદયાળુ છે; ”

રતનાવલીએ તુલસીદાસને ઘડયા :

હમણાં ગોસ્વામી તુલસીદાસની ન્યાંતિ ગઈ. તેમને પણ બોધ આપનારી તેમની પત્ની હતી. સ્ત્રીએને એમ કહી દીધું કે તમારો બધો ભાર પુરુષ ઉપર નાખી દો ! તેને પ્રભુ માનો ! પણ પુરુષ સાવધાન ન હોય તો સ્ત્રીએ તેને જગાડવો જોઈએ.

પોતાની પ્રિયતમાને પિહર મોકલ્યા બાદ તેને મળવાના પ્રેમમાં તુલસીદાસજી તેજ દિવસે ઘેર અંધારી રાતે સાસરે પહોંચી ગયા. બીજી કોઈ સ્ત્રી હોય તો રાજી રાજી ચર્ચ જાય ! પણ તે સ્ત્રીએ તરત એમને કહ્યું : “ તમે અત્યારે ! અહીં ! ! ”

બીજી સ્ત્રી હોત તો વિચારત કે મારો ધણી મારા વગર એક મિનીટ પણ રહી શકતો નથી ! પણ આ ખાઈ વિચક્ષણ હતી. તેણીએ કહ્યું તમે મારા તરફ લલચાતા નથી પણ મારા શરીર-યૌવન તરફ લલચાવ છો ! જો એવો જ પ્રેમ પરમાત્મા પ્રત્યે કર્યો હોત તો ! ”

જેસી પ્રીત હ્રામ મેં વૈસી હરમેં હોય ।

ચલા જાય બૈકુંઠમે પલ્લા ન વકહે કોય ॥

—તેજને તો ટકારો ખસ ! તુલસીદાસ જાગી ગયા. તેમણે પત્નીને કહ્યું : “ તું મારી ગુરુ ! ” એમ કહીને ચાલી નીકળ્યા ! તેઓ કવિ તો હતાજ પણ તેમણે હિંદી ભાષામાં સંસ્કૃતિનો અનન્યગ્રંથ આપ્યો રામાયણ ! નારી વડે મજેલ પ્રેરણા કેવું અમર કામ કરી ગઈ !

બિલ્વમંગળ અને ચિંતામણિ

બિલ્વમંગળ નામનો બ્રાહ્મણ ચિંતામણિ નામની વેશ્યામાં એટલો બધો આશક્ત થાય છે કે મેઘલી રાત્રે નદીમાં પૂર આવ્યું છે ત્યારે તેને પ્રિયાને મળવાનું મન થાય છે. એટલે એક શખે તરાપો માની બેસી જાય છે. નદી પાર કરે છે. વેશ્યાને ઘરે સીડી નહતી પણ એક સાપ લટકતો હતો. તે એને દોરી સમજીને ઉપર ચડી જાય છે. ચિંતામણિ ભરનિદ્રામાં સૂતી હોય છે. તેને જગાડે છે. ચિંતામણિ કહે : “ અરે, તમે ચઢી આવ્યા કઈ રીતે ? ”

બિલ્વમંગળ કહે : “ બહાર જે રાંઢવો લટકતો હતો. તેને પકડીને હું આવ્યો છું. ”

ચિંતામણિ ત્યાં જઈને જુએ છે તો એક સાપ લટકતો હતો. તેને થયું કે આવો શક્તિશાળી માણસ મારી આશક્તિમાં પડ્યો રહે તે સાઈ નહીં. એટલે તેણે કહ્યું : “ મારા વહાલા સૂર ! તું હવે ધૈર્યનો દાસ થા ! આટલી મમતા પ્રભુમાં લગાડીશ તો બેડો પાર થઈ જશે ! ”

સૂર ચેતી જાય છે અને પછી હિંદીના ભક્તિ રસના મહાન સંત કવિ સૂરદાસ રૂપે આજે પણ અમર છે. આવી છે હિંદી સ્ત્રી શક્તિ !

સ્ત્રી શક્તિ ઉપરથી જાણાં હટાવો

આજે એ સ્ત્રી શક્તિ ઉપર જાણાં બાઝી ગયાં છે. સોનાનો મોહ અને ઘરેણાં કપડાંના મોહના કારણે, એમ થવા પામ્યું છે. એ બધાને દૂર કરીને પાછો ઝળઝળાટ લાવવાનો છે. આજે તો ધણીવાર નારીને પોતે આટલી શક્તિશાળી છે, તેનું ભાન હોતું જ નથી.

એ માટે કેટલાંક ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સાધ્વીઓએ આગળ આવવું

પડશે. અમારા જૈન સમાજમાં જ્યાં સ્ત્રી-પુરૂષ સમાનાધિકાર આપી સાધ્વી દીક્ષાનો અને મુક્તિનો અધિકાર આપ્યો છે ત્યાં પણ રૂઢિગત એક વાત જોવામાં આવે છે કે સંયમે અને વયે મોટાં એવાં સાધ્વીઓને; સાધુને નમવાનું હોય. પ્રિય નેમિસુનિ સામે એવો પ્રસંગ આવ્યો. અમારા ગુરુ મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી સ્વામી સાથે દીક્ષાએ મોટા સાધ્વીને વાંદતા તેમને સંકોચ થતો હતો. તેમના ગુરુભાઈ ડુંગરસિંહજી મુનિ કહે કે હું દીક્ષાએ મોટો છું છતાં તમે ન નમો અને હું નમું તો સારું ન લાગે ! ક્રાંતિકાર્યમાં સંકોચ ન ચાલે. મારો પ્રસંગ એમનાથી જુદો છે. જેવાં મેં સાધ્વીને વંદન કર્યાં તેવા તે ભાગી ગયા. કહે કે તમે વંદન કરો તો પાપ લાગે ! આનું કારણ એ જાતનાં સંસ્કાર પડી ગયા હોય છે. આ સંસ્કારો દૂર કરવાના છે.

તે સ્ત્રીને સમજાવીને જ કરવાનું છે. આજે સ્ત્રી જાતે જ જન્મતાં સ્ત્રીજાતિને હીણી માને છે. કારણકે પાયામાં એ સંસ્કાર પડ્યા છે. છોકરી આવે તો કહેશે કે પહાણો આવ્યો છે. ઉમ્મર લાયક થાય તો કહેશે કે છાતી ઉપર સાપનો ભારો પડ્યો છે. છોકરો આવે તો કહેશે કે રતન આપ્યું ! અંદર ભલે તે દીકરીને ચાહતી હોય પણ દેખાવ કરે કે દીકરાનેજ ચાહે છે. દીકરીને દીકરો મારો તો કહે વીરો છે ને ? કોઈ વાંક આવે અને બહેન ભાઈને મારી બેસે તો ઉપરથી બે ખાવી પડે. આ હાલત બદલવી જોઈએ.

આજે નારી જાતિની ઘણી દુર્દૃશા જોવામાં આવે છે. આપઘાત, અગ્નિસ્નાન, કન્યાવિક્રય, કળેડાંલગ્ન વગેરે દુઃખો એને ભોગવવા પડે છે. આ બધામાં પણ માતૃજાતિની જે સહનશીલતા અને શક્તિ છે તેનો પરિચય મળે છે. જે લોકો વિકારી છે તેઓ ભલે શીલરક્ષા ન કરી શકતા હોય પણ, તેમનું માથું શીલવતી મા-બહેન આગળ નમી જાય છે; તેનો હૃદય પલટો તરત થઈ જાય છે. એની પાછળ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં રહેલ માતૃપૂજના સંસ્કારો જ પડ્યા છે. આજે નારી જાતિમાં જે માતૃસ્ત્રોતો પડ્યાં છે તેમને સંકલિત કરીને સ્ત્રીશક્તિને વિકસાવવાનું

કાય કરવું પડશે. આવા માતૃસંઘર્ષને દ્વારા ન્યારે માતાઓના પ્રશ્નો ઉકેલાશે ત્યારે નવી પરિસ્થિતિ સર્જાશે.

ચર્ચા - વિચારણા

માતાનો ઉપકાર

શ્રી. દેવજીભાઈએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ મેં એક વર્ષે સંજોડે બ્રહ્મચર્ય વ્રત લીધેલું તેમાં વિચારથી હું નબળો બનેલો. પણ મારા પત્ની બનેલા નહીં. એ પુત્રીઓ થયા પછી એમણે મને પ્રેરેલો. પણ હું તે વખતે પામર બન્યો હતો, પણ એ પત્નીના સંસ્કાર વારસાને કારણે જ હું તેમના અવસાન બાદ ફરી લગ્ન કરવા માટે ન લલચાયો અને આટલું કામ કરી શકું છું.”

એજ રીતે મારા બાવીશ વર્ષના ભાઈના વરસી તપના ઉત્સવ વખતે મારી પત્નીની પરીક્ષા એક માતબર બહેને લીધી. “ આ વખતે દાગીના સંઘરી રાખ અને રિસાઈ જ તો તારા થઈ જશે ! ”

મારી પત્નીએ કહ્યું : “ આ વખતે તો મારે સાથ જ આપવો જોઈએ ! ”

ટુંકમાં આજે સવારે મુનિ શ્રી સંતબાલજીએ કહ્યું તેમ મારા માટે માતાનો ઉપકાર હતો જ પણ પત્નીનો. પણ માતૃભાવરૂપી વારસો આપવામાં હિસ્સો ઓછો ન હતો.

નારીઓએ આદર્શ સ્થાપવો જોઈએ :

શ્રી. ચંચળબહેને કહ્યું : “ બાદશાહી જમાનામાં એક એવા પ્રકારનો નારીનો મેળો થતો કે જેમાં બાદશાહ માટે ત્યાં આવેલી સુંદર નારી ઉપર અત્યાચાર થતો. એવા એક મીનાબજારમાં બીકાનેરના રાજવીની પત્ની પણ મેળો જોવા ગઈ અને ફસાઈ, ત્યારે તેણે બહાદુરી બતાવી અને છેવટે એ મીનાબજારનો મેળો બંધ થયો અને અકબર બાદશાહને તેને બહેન બનાવવી પડી.

એવી જ રીતે ઉદેસિંહના પુત્ર જગદેવની પત્ની વીરમતીને પણ એક શાહજાદાના મહેલમાં એક વેશ્યા લઈ ગઈ. ત્યારે બહાદુરીથી તેણે પોતાનાં શીલની રક્ષા કરી અને તેને બળબળીએ તાબે કરવા જનાર સિપાઈને કટારથી મારી નાખેલો. આમ તેણે વીરતાપૂર્વક શીલ રક્ષા કરી હતી. એવી જ રીતે પદ્મિનીનો દાખલો પણ જગજાહેર છે. ”

રૂઢિ આગળ ન નમીએ !

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ આજે તો કન્યાને મા-આપો વેચે છે કાં વરને ખરીદે છે. મારા નાના ભાઈના લગ્ન વખતે પણ ત્રણ-ચાર હજાર રૂપિયા લેવાની નાનીબા, ભાઈઓએ સલાહ આપેલી તે તો મેં ન લીધા પણ નાતના રિવાજો અને જમણુવાર કરવા માટે નહીંવત્ પૈસા લેવા પડેલા.

આજે વિચારું છું કે નારી પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે એક વસ્તુ થવી જોઈએ કે કન્યા વિક્રય કે વરવિક્રય સદંતર બંધ થવો જોઈએ.

માતૃત્વની પૂજા

શ્રી. માટલિયા : ભારતની સંસ્કૃતિ વખણાય છે તેનું કારણ અહીં સૌંદર્યને બદલે માતાનું માતૃત્વ પૂજાય છે. આજે પરરાષ્ટ્રોની સંસ્કૃતિના કારણે વિકૃતિ ઘણી આવી છે; પણ મોટાભાગે એ શહેરોમાં આવી છે તે છતાં હજી સંસ્કૃતિના આપણાં એ તરવો સચવાઈ રહ્યાં છે; અને પૂજાય છે સદગુણોજ.

અનસુયા જેવી સતીઓ આગળ નગ્ન રૂપે ઊભા રહેવા છતાં તેણે બાળકરૂપ જોયું, તેમ નામદેવજીનાં પત્ની વિષે કહેવાય છે કે જેણે સ્તન ઉપર હાથ નાખ્યો તેને કહ્યું : “ અરે દીકરા ! તું ખોવાઈ ગયો હતો મને મળી ગયો. માઈં દુધ હજી તારામાં વાતસલ્ય પૂરવા તલસી રહ્યું છે. ”

ખરેખર એ પુરૂષ સંતપત્નીનો પુત્ર બન્યો. આ છે ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતા. બાકી સાઈ-નરસું તો દરેક દેશમાં હોય છે. જોવાનું એટલું જ કે પૂજા કેવી થાય છે ?

(તા. ૨૧-૮-૬૧)

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શીલનું સ્થાન

ભારતીય સંસ્કૃતિના મુખ્ય આઠ અંગોમાં આજે ‘શીલ’ ઉપર ચર્ચા કરવાની છે. શીલનો સીધો અર્થ કેટલાક લોકો અહમ્મય કરે છે અને એ સાચો પણ છે. જૈન ધર્મમાં શીલની વાત ઘણીવાર આવે છે. શીલ એટલે શિયળ અને શિયળ એટલે સહેજે અહમ્મયનો ખ્યાલ ઊભો થાય. પણ તે વ્યક્તિગત ખ્યાલ આવે. પણ સમાજનું શીલ લેવું હોય તો અહમ્મય તો આવે જ પણ સદાચાર મુખ્ય આવે. એક વ્યક્તિ શીલ પાળતો હોય પણ કૃત્રિમ રીતે તેનું ખંડન કરતો હોય; એવા પ્રકારના દુરાચારને પ્રોત્સાહન આપતો હોય; દારૂ પીતો હોય તો શીલ ખરાબર પળાય નહીં. એટલે સમાજનો વ્યાપક સદાચાર પણ શીલમાં આવી જાય છે. અહીં સમાજની રીતે દરેક વ્યક્તિ એમ વિચારતી થાય કે હું સામાજિક દૃષ્ટિએ આ રીતે શીલ વિરુદ્ધ જઈ જ ન શકું અને એ રીતે આખા સમાજની શીલ નિષ્ઠા કેળવાય તે સામાજિક સદાચાર પણ આમાં આવે છે. ત્રીજી વાત શીલમાં એ આવે છે કે તેના વડે સમાજને એવી નૈતિક બાંહેધરી મળે કે સ્ત્રીની શીલ-રક્ષા જળવાઈ રહે. સ્ત્રી જેને ત્યાં જાય; તોયે તેને વિશ્વાસ રહેવો જોઈએ કે મારું શિયળ સુરક્ષિત રહેશે. પુરુષનું શરીર એવું છે કે તેના ઉપર કોઈ બળાત્કાર કરી શકતું નથી; પણ સ્ત્રીનું શરીર એવું છે કે તેના ઉપર બળાત્કાર થઈ શકે છે. એટલે તેનામાં એ વિશ્વાસ પ્રગટે કે અહીં હું સુરક્ષિત છું અને જોણે વાગ્દાન આપ્યું છે તેમને જ વફાદાર રહીશ. આવી તેની શીલરક્ષાની ભાવના જળવાઈ રહેવી જોઈએ તેમ જ એ રીતે સ્ત્રી અને પુરુષનું મિલન થાય અને તેના ઉપર કોઈને શંકા ન રહે તો જ તેને સાચું શીલ કહી શકાય.

આ ત્રણ વિચારને હિંદુસ્તાનના લોકોએ રામયુગથી લઈને

ગાંધીયુગ સુધી વિકસાવ્યા છે. એ રીતે કે શીલના પાયામાં ત્રણ બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે :—(૧) અહમચર્ચ, (૨) સમાજનો વ્યાપક સદાચાર, (૩) સમાજમાં નારીને શીલ-સુરક્ષાની ખાતરી. આ ત્રણ બાબતના ખ્યાલથી આ દેશની સંસ્કૃતિનું આ અંગ ખેડાયેલું છે.

હવે આપણે ત્રણે અંગોને અલગ અલગ લઈને વિચારણા કરીએ :—

(૧) અહમચર્ચ : આ શીલનું પહેલું અંગ છે. દરેક નારીમાં એ બાબતનું મહત્વ રહેવું જોઈએ કે ભલે પોતાનો પ્રાણ જાય પણ અહમચર્ચ તો તેનું ખંડિત ન જ થવું જોઈએ. પરિણિત સ્ત્રીઓ માટે પણ પોતાના પતિ સિવાય અન્ય પુરુષનું સાહચર્ય ન થાય તેની તકેદારી રાખવી જોઈએ. ભારતના ઇતિહાસમાં એવા અનેક દાખલાઓ છે. જૈહર કરીને ભડભડતી ચિતામાં ફેદી પડનાર રાજપૂત લલનાઓ આના ભવ્ય પ્રસંગો ઊભા કરે છે. એટલું જ નહીં ભારતીય નારીના એ ગૌરવને નાદિરશાહ જેવા લૂંટારૂ બાદશાહે પણ સન્માનલ છે.

જ્યારે લૂંટ મચાવી તે મહેલમાં જાય છે ત્યારે હુકમ કરે છે કે જાવ...બધી બેગમો અને શાહજાદીઓને શણગાર સજા મારી સામે નાચવાનું કહો ! ”

નાદિરશાહનું નામ અને પ્રાણનો ભય... બધી બેગમો શણગાર સજા નાચવા માટે હાજર થાય છે. બેગમોને નાચવાનું કહી નાદિરશાહ કટાર ખુલ્લી મૂકી સૂઈ જાય છે. થોડીવાર પછી તે જાગે છે. વળી બેગમો નાંચવું શરૂ કરે છે. તે વખતે નાદિરશાહ તેમને કહે છે : “ મેં સાંભળેલું કે હિંદી નારીને પોતાના શીલ માટે મગરખી હોય છે. તમારામાંથી કોઈએ પણ વિદ્રોહ કર્યો હોત કે મારી અહીં પડેલી ખુલ્લી કટારને અડીને મને મારવા પ્રયત્ન કર્યો હોત, તો હું રાજ થાત ! પણ તૈમુર ખાનદાનની અને હિંદની કોઈ પણ ખાનદાની સ્ત્રીને તેમ કરવાનું ન સૂઝ્યું એટલે મને તો લાગે છે કે આ ખાનદાનનો સિતારો તૂટવાનો છે ! ”

એમ કહી તે બધાને ત્યાંથી રવાના કરે છે. નારીએ પોતાના શીલને અહાય્ય વડે દીપાવવું જોઈ એ તોજ તે પ્રકાશિત બને છે.

(૨) સમાજનો વ્યાપક સદાચાર : જે દેશમાં ચારિત્રનું ધોરણ ઉચું હોય; તે દેશ અને સમાજ હંમેશા ઉપર આવે છે. ભારતમાં આને પ્રારંભથી જ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. અહીં નારીને મા-બહેન રૂપે ગણવામાં આવી છે અને તેને પૂજનીય ગણવામાં આવી છે. ગયા વખતે આપણે શિવાજીનો અને દુર્ગાદાસનો દાખલો જોઈ ગયા હતા. ગમે તેવી રૂપાળી સ્ત્રીઓ ઉપર વિકારની દૃષ્ટિ ન થવી, એજ આ પાયાનો સિધ્ધાંત છે. આજે પણ ધણા સ્થળે જોવા મળે છે કે બહેનો નિર્લજ્જ પુરૂષોને એજ રીતે ફટકારે છે ” શું તમારી મા બહેનો નથી ! ”

ભારતના સામાજિક સદાચાર અંગે આ દોહામાં ધણું સુંદર કહ્યું છે :—

સમદ્રષ્ટિ અરુ તૃષ્ણા ત્યાગી, પર સ્ત્રી જિસકો માત રે
કમી મુલ્કસે જૂઠ ન બોલે, પર ધન ધૂલ લલાત રે.

—પારકી સ્ત્રીને મા સમાન ગણવી અને પારકા ધનને માટી સમાન લેખવું એ ભારતનો જીનો વારસાગત સંસ્કાર છે.

(૩) સમાજમાં નારી શીલરક્ષાની ખાતરી : જ્યારે સ્ત્રી અને પુરૂષોમાં સહેજે અહાય્ય તરફ વલણ હોય અને સમાજમાં વ્યાપક સદાચાર આવે તો સહેજે નારીમાં શીલરક્ષણની ખાતરી આવી જાય છે. સમાજમાં જેમ સાફ છે તેમ નરસું પણ તત્ત્વ હોય છે, પણ જોવાનું એ છે કે એમાં ખેડાણ કેવું થયું છે? ભારતનો ઇતિહાસ સમાજમાં નારીની શીલ રક્ષાની ખાતરીથી ભરેલો પડ્યો છે. એના અનેક પ્રસંગો છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શીલનું જે મહત્ત્વનું સ્થાન છે અને તેના જે પ્રેરક પ્રસંગ છે તે યુગ પ્રમાણે જોઈ જઈએ.

સુલોચના અને રામયુગ :

સુલોચના આ તત્વ અંગેનું સુંદર ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. તે રાવણના પુત્ર મેધનાદની પત્ની હતી. મેધનાદ જ્યારે લડાઈમાં જાય છે ત્યારે તેણે પતિને કહ્યું : “ તમને કંઈક થાય તો તેની ખબર મને મળવી જોઈએ ! ”

પણ, તેને કોઈ સમાચાર મળતાં નથી તેના કાને એવી વાત આવે છે કે તેનો પતિ મરાયો છે. એટલે તે સાસુને જઈને કહે છે : “ મારા પતિને શોધવા જાઉં ! ”

સુલોચના સતી હતી તેમ મંદોદરી પણ સતી હતી. અસુરો શક્તિશાળી હતા છતાં શક્તિ ખોટા માર્ગે વાપરે એવા કુળમાં જન્મ્યા છતાં બંનેના સંસ્કારો ઉચ્ચ હતા. પતિ તરફ વફાદારી, બ્રહ્મચર્ય ખંડિત ન થાય અને બીજા પુરૂષોનો પણ લાઈ-આપ જેવો વિશ્વાસ એ ત્રણે દષ્ટિએ સ્ત્રી સતી થાય છે.

સુલોચના સાસુને પૂછે છે કે “ હું પતિ પાસે જાઉં તો ખરી ? પણ કોઈ મારી સામે કુદ્રષ્ટિ તો નહીં કરે ને ? ”

કારણ કે, યુદ્ધ ચાલતું હતું અને વખતે સૈનિકો મગજ ગુમાવી બેસે તો ? દારૂનો નશો અને વિકારનો નશો બંને માણસમાં ગાંડપણ આણે છે. સોદજરો જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં આસપાસની સ્ત્રીઓને ખીક લાગે છે એ સ્થિતિ આજે પણ ગઈ નથી. એ લોકો દારૂનો નશો કરતા હોય છે. નશો કરે તે માંસાહાર પણ કરે અને અંતે વ્યભિચાર તરફ વળે. અમૂક પવિત્ર સૈનિકો હશે પણ વધારે પડતા બીજી પ્રકૃતિના લોકો છે. દારૂ, માંસાહાર અને વ્યભિચાર એ માનવજાતિ માટે અભિશાપ રૂપે છે અને એ જ્યારે દૂર થશે ત્યારે સંસ્કૃતિ ખરા અર્થમાં ખીલી ઊઠશે.

એટલે જ્યારે સૈનિક-યુદ્ધ પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય ત્યારે, એક સતી સ્ત્રી ઉપર મુજબનો પ્રશ્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. ત્યારે મંદોદરી કહે છે : “ તારે ફિકર કરવાની જરૂર નથી તારી રક્ષા થશે; કારણ કે

રામ ત્યાં છે ! તેમણે ચૌદ વર્ષ વનમાં ગાળ્યા, તેમની સાથે તેમની સ્ત્રી સીતા હોવા છતાં-તેમણે કદિ તેની તરફ વિકારી નજરે જોયું નથી !”

ઘણાને એમ થશે કે મંદોદરીને આની ખબર ક્યાંથી ? તો એકતો લોકવાયકા પ્રમાણે વાતો ચાલતી હતી તે; તેમજ સીતા સાથેનો પ્રસંગ પણ પછી મંદોદરી તે જાણી શકી હતી. સતી જેમ પોતાના મનનો ભાવ જાણે તેમ સામા પક્ષે વિકારભાવને પણ ઓળખી શકે.

સુલોચના પ્રશ્નાર્થે રૂપે તેને જોતી રહી ત્યારે તેણે કહ્યું: હું સીતા સાથે થોડોક સમય રહી છું એટલે રામ કેવા છે તેની મને ખબર છે. તેનો દૂત પેલો વાંદરો હનુમાન આવ્યો હતો. તેણે ભલે બધો ઉપદ્રવ કર્યો પણ તેણે કોઈ સ્ત્રીને હેરાન ન કરી ! જો એક વાનરકુળની વ્યક્તિ પણ આટલી સુશીલ બની શકે તો એ રામનો કેવો પ્રભાવ હશે ! તે તને સાચી દૃષ્ટિએ જોશે ! માટે તું ચિંતા કર્યા વગર ચાલી જા... !”

રામનો આ પ્રસંગ અને રાવણકુળની નારીઓની પણ રામ ઉપર આસ્થા એનો જો વિચાર નહીં કરીએ તો ભારતની સાચી સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપણને નહીં આવી શકે ! શીલનું-સદાચરનું કેટલું મહત્વ છે તે એના ઉપરથી સમજી શકાય છે.

દ્રૌપદીના પ્રસંગ

ત્યારબાદ કૃષ્ણ યુગમાં આવીએ !

બ્રહ્મચર્યનો પ્રભાવ કે પતિવ્રતનો પ્રભાવ એવો છે કે ગમે તેવી સ્ત્રી પણ અખળામાંથી સખળા બની જાય છે. તે વખતનો યુગ હતો; દારૂ-માંસાહાર તેમજ વ્યસનોનો ! દ્રૌપદીને તે વખતના યુગની પ્રતિનિધિ નારી તરીકે આપણે ગણાવી શકીએ. કૌરવો સત્તાની ખુમારીમાં હતા એટલે તેમણે પોતાની ખુમારી અહીં બતાવી.

દ્રૌપદીની લાચારી એ હતી કે તે પોતે વેચાઈ ગઈ હતી. ‘યંથા રાજ તથા પ્રજા’ જેમ; દુઃશાસન રજસ્વલા દ્રૌપદીને સમામાં લાવી;

પરાણે તેને દાસીના કપડાં પહેરાવવાં, રાણીના કપડાં ઉતારવા તલપપાક થતો હતો. દ્રૌપદીએ ત્યારે વિચાર્યું કે ભલે હું વેચાઈ પણ મારા શીલને તો કોઈને વેચવાનો અધિકાર નથી. તેણે સભા સામે પડકાર કર્યો ? નારી જાતિનું—સતીનું જ્યારે અપમાન થાય ત્યારે તે વંશનો નાશ થયા વગર રહેતો નથી. કૌરવોનો નાશ થયો; પણ તે વખતે તો શક્તિમાં હતા !

દ્રૌપદીના પ્રશ્ન અંગે સભામાં બેઠેલા બધા બ્રાહ્મણો, વડીલો; નીતિજ્ઞો વિચારમાં પડ્યા કે વેચાયેલી સ્ત્રીની લાજ લૂંટાતી હોય તો તેને બચાવવાનો અધિકાર ખરો કે નહીં ? તેઓ એ ચર્ચા-વિચારણામાં રહ્યા અને દુઃશાસને ઘોળે દહાડે ભરી રાજસભામાં અનાચાર આદર્યો !

દ્રૌપદીએ કૃષ્ણનું ધ્યાન ધર્યું. સભામાં કોઈ સાધુ તો હતા નહિ બ્રાહ્મણોની ઉતરતી દશા હતી એટલે કોઈ ક્ષત્રિયે જાગવું જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણ જાગ્યા. તેમણે ત્રણે બાજુની જવાબદારી અદા કરી ! નવસો નવાણું ચીર પૂર્યા અથવા એમણે પ્રશ્નો પૂછ્યા. એટલે પેલા જવાબ આપતા અટકી ગયા. શીલ, સદાચાર અને વિશ્વાસના વાતાવરણથી તેમણે નવું મોજું ફેલાવી દીધું. વિકણું અને દ્રૌણાચાર્ય તો સભા મૂકીને ભાગી ગયા સામું પણ ન જોઈ શક્યા. ભીષ્મપિતામહ અને બીજા વડીલો નીચું જોઈ ગયા. આંખ માંડે તો ટેકો મળી જાય. પણ આમ કરવાથી કામ પતતું નથી એટલે શ્રીકૃષ્ણે બોલ્યા વગર સક્રિય આચાર કરી બતાવ્યો ન ઠપકો આપ્યો કે ન હિંસા કરી.

તેમણે અનુકંપાથી ઠપકો આપ્યો. ક્ષત્રિયોને કહ્યું : “ તમે ફરજ ચૂક્યા છો. નહીંતર સ્ત્રીનું અપમાન જોઈ શકો નહીં ! ”

બ્રાહ્મણોને કહ્યું : “ તમારું બ્રહ્મતેજ શું કામનું, જે સદાચારનું રક્ષણ ન કરી શકે ? હવે શું ભોંય ખોતરો છો ? ”

વિકણુંને કહ્યું “ તમે નાશી છૂટ્યા ! તમારી ફરજ શું હતી ? ”

આખી રાજસભાના ક્ષત્રિયોને કહ્યું કે ક્ષત્રિયોનું કામ રક્ષણ કરવાનું છે. તેમાં પણ આ એક અબળા સ્ત્રી અને વળી રજસ્વલા છે.

તેનાં ચીર તમારે પૂરવાં જોઈએ અથવા રાજસભામાં આ અન્યાય ન થવા દેવો જોઈએ ! શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એટલા માટે કહેવાયા કે તેમણે આ બધું કરી બતાવ્યું.

આવા પ્રસંગમાં સ્ત્રીએ ધણીવાર અહિંસક રીતે તો ધણીવાર હિંસક રીતે પણ સામનો કરી, પોતાનું શીલ બચાવવું જોઈએ.

શુભા ભિક્ષુણી :

ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધના યુગમાં પણ શુભા ભિક્ષુણીને એક પ્રેરક પ્રસંગ છે. તે બૌદ્ધ ભિક્ષુણી એકાંત જંગલમાં જતી હતી. તે યુવાન તેમ જ સુંદર હતી. એક લંપટ માણસે તેને જતા જોઈ અને તેની પછવાડે જવા લાગ્યો.

એકલતાનો લાભ લઈ જ્યાં ઘોર જંગલ આવ્યું ત્યાં તેની આગળ આવીને ઊભો રહ્યો. શુભા ભિક્ષુણીએ વિચાર કર્યો : “ ભાગીશ તો નિર્બળતા ગણાશે ! સામનો કરીશ અને નહીં ટકું તો શીલ જશે ! ”

એટલે તેણે આચારની શક્તિ વધારી આંખનું ત્રાટકું કપ્યું. પેલો લંપટ થોડી વાર તો અંજળ્યો. પણ, પાછો નક્કર થઈને ચાળા કરવા લાગ્યો. શુભાએ તેને પૂછ્યું : “ બાઈ ! તારી શી ઇચ્છા છે ! તને શું જોઈએ છે ? ”

ત્યારે તે લંપટે કહ્યું : “ તારી આંખ બહુ મોઢક છે ! મને તે બહુ ગમે છે. હું તેનો આશક થયો છું ! ”

માણસ ન્યારે વિકારી બને છે ત્યારે તેને ધ્રુવની છૂટે છે. તે વખતે કોઈ પણ સ્ત્રી ધારે તો તેને પાડી શકે પણ શુભાએ બીજી રીતે જ વિચાર્યું. તેને થયું કે મારી આંખના કારણે જ, મારો ભિક્ષુણી વેશ થતાં આને વિકાર થાય તો એ ૩૫ શું કામનું ? તેણે પોતાના નખથી આંખનો ડોળો બહાર કાઢીને કહ્યું : “ લે બાઈ ! તને આ બહુ ગમે છે ને ? ”

જ્યાં આંખોના ડોળા વગરની લોહીલુહાણુ સ્થિતિ જોઈ કે પેલો લાંપટ ડધાઇ ગયો. તેનો વિકાર શમી ગયો અને કરુણા જાગી પડી. ચારિત્ર્યનો અમત્કાર થયો. તે સાધ્વીના પગમાં પડી ગયો. આજે બધી બહેનોમાં આવી સાધના હોવી જોઈએ ! પોતાના શિયળના રક્ષણ માટે તેમણે પોતાનું અલિદાન આપતાં શીખવું જોઈએ.

સદોખા અને સુખો :

આવો જ એક દાખલો અમદાવાદના સુખાશાહીના જમાનાનો છે. તે વખતે સુખાનું રાજ્ય હતું અને તે સુંદર સ્ત્રીઓને પોતાના ભોગ-વિલાસ માટે શોધતો હતો. તે એને પકડીને મહેલમાં મંગાવતો અને વ્યભિચાર કરતો. પણ કોઇની તેની સામે થવાની હિંમત ન ચાલતી.

તે વખતે સદોખા કરીને એક રૂપાળી ચારણબાઇ હતી. સુખાની નજર એના ઉપર પડી. તેને પકડી લઇ ગયા. પણ તે બાઇએ તીક્ષ્ણ તલવારથી પોતાના સ્તનો કાપીને સુખા આગળ ધર્યાં. આખો સમાજ જે નમાલો બની થીજી ગયો હતો તે ઉકળી ઊઠ્યો. ચારણો અને બીજા પ્રજા તૈયાર થઇ ગઇ; હાહાકાર મચી ગયો. સુખો એટલો બધો ડધાઇ ગયો કે તેણે બહાર નીકળવાની હિંમત ન કરી.

આખા શહેરમાં એક છાપ ઊઠી કે સ્ત્રીઓનું શીલ ન લૂંટાવું જોઈએ; પછી સુખો કદિ આવું અનાચરણુ ન કરી શક્યો. સમાજ માટે એ અદ્ભુત પ્રસંગ બની ગયો. આજે પણ અમદાવાદમાં સદોખા નામનો મહોલો છે.

સ્ત્રીઓએ આમ સમાજને ધણી જાગૃતિ આપી છે. તેના કેટલાક પ્રસંગો આપણે ગયા વખતે જોઇ ગયા. થોડાક હમણાં વિચારી ગયા. જો દરેક બહેનો હિંમતપૂર્વક દુરાચારીનો સામનો કરે તો કોઇ પણ પુરુષ સ્ત્રીનાં શીલને તોડવા પ્રયત્ન ન કરી શકે. પણ તે માટે ખરેખરી હિંમત જોઈએ.

મુક્તાબાઈનો પ્રસંગ :

હમણાં મુંબઈમાં એવો એક પ્રસંગ બની ગયો. પદ્મનાભનું મુક્તાબાઈ નામની એક બાઈ ટ્રેનમાં એકલી હતી. એક ગુંડો એ ડબ્બામાં ચડી ગયો. પેલો માણસ તેની લાજ લૂંટવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તે બાઈ નીચે જઈ પડી ગઈ; તેને બચકાં ભર્યાં; પણ પેલાને તાબે ન થઈ છેવટે સ્ટેશન આવતાં પેલો ઊતરવા લાગ્યો કે બાઈ જાહીને એને વળગી પડી બન્ને બચબચા કરવા લાગ્યા. સ્ટેશને ગાડી જાહી કે લોકોએ મળીને પેલા ગૂડાને પકડી લીધો.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શીલનું સ્થાન અને તેના ત્રણ પાસાઓ અંગે આપણે વિચાર કરી ચૂક્યા છીએ. શીલ એટલે સમાજનો વિશ્વાસ; શીલનું સ્વયંરક્ષણ અને બ્રહ્મચર્ય સાથે સદાચારનો ખ્યાલ રાખવો ! તેના અનુરૂપે સુલોચનાનો પ્રસંગ સમાજ ઉપર વિશ્વાસનો તેમજ શીલ સદાચારનો છે. શીલના સ્વયંરક્ષણનો દાખલો તે શુભા-ભિક્ષુણી અને સદુબાનો અને બ્રહ્મચર્ય શીલ અંગે દ્રૌપદીનો દાખલો પણ આપ્યો, આમ ત્રણે શીલનાં પાસાઓ ઉપર ગંભીર-રૂપે વિચાર કરવાનો છે.

આજના સમયમાં આ બાબત ઉપર વિશેષ ધ્યાન એટલા માટે આપવાનું છે કે એકવાર શીલનો આચાર ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વણાયેલો હતો, પણ હવે તેને ફેવળ સાધુસમાજ તેમજ વિધવાઓના આચારરૂપે ગણીને ઉપેક્ષા સેવવામાં આવે છે. એના કારણે હવે આપણે ત્યાં યુરોપનો ખોટો રૂપ-સૌંદર્ય તેમજ ભોગ વિલાસનો વા શરૂ થઈ ચૂક્યો છે. આજે આપણી નારી પણ એનો શિકાર બની પોતાનાં દેહ સૌંદર્યનું પ્રદર્શન કરતાં અચકાતી નથી. જાહેરાતો સૌંદર્ય પ્રદર્શનો તેમજ ફેશનના નામે; આજે સ્ત્રીના અંગોનું જોડણું વિકારી પ્રદર્શન ગોઠવવામાં આવે છે; અને તેમાં સુશિક્ષિત નારીઓ ભાગ લે છે એ દુઃખનો વિષય છે. અશ્લીલ પોસ્ટરો; હલકી કોટિનાં ચલચિત્રો તેમજ તકલાદી ચોપાનિયાંઓ વડે નારીના શીલ ઉપર થતાં હીન આક્રમણને અટકાવવા માટે સર્વ પ્રથમ તો નારી સમાજે જ જાગૃત થવું પડશે ! તેમના માટે કાર્યક્રમો

ગોઠવવા પડશે. આજે આ કાર્યક્રમના અભાવે કૃત્રિમ સંતતિ નિયમન, સૌંદર્ય પ્રસાધનોનો બેહદ ઉપયોગ, તેમજ ચોમેર જે અશ્લીલતાનું વાતાવરણ છવાઈ રહ્યું છે તેના કારણે ભારતીય સંસ્કૃતિની શીલ નિષ્ઠાના પાયા ડગતા જઈ રહ્યા છે !

એટલે આજે અહ્યયર્થને સર્વાંગી અને સમાજ વ્યાપી બનાવવા માટે મૂળ તત્વ સાચવીને જૂના વિધાનોમાં સુધારા વધારા કરીને નવાં મૂલ્યો ઊભાં કરવાં પડશે અને અહ્યયર્થલક્ષી માતા-બહેનોનું ધડતર કરવું પડશે.

ચર્ચા - વિચારણા

ભારતીય સંસ્કૃતિનું ગૌરવ શીલ :

પૂ. દંડીસ્વામીએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતા કહ્યું : “ ભારતીય સંસ્કૃતિએ જગતમાં મહાન પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. ભારત એ જગતનું નાક છે; કારણ કે અહીંની સંસ્કૃતિમાં શીલને હંમેશા મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ”

પૂ. નેમિમુનિ : “ સવારે શીલનાં જે ત્રણ પાસાંઓ ઉપર વિચાર કર્યો છે તે યોગ્ય છે. જૈનાચારમાં પાંચ વ્રતોની આસપાસ જેમ ગુણવ્રતો અને શિક્ષાવ્રતો મૂકાયાં છે; તેમ શીલવાન અહ્યયર્થ પાળતો હોય પણ; જો સિનેમા, કામે-તેજક પદાર્થોનો ધંધો કે મહાવ્યસનોનો વ્યવસાય કરતો હોય તો તે સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસપાત્ર નહીં બની શકે. એટલે શિયળ સાથે સદાચાર તેમજ સ્ત્રીઓના વિશ્વાસને પાત્ર અહ્યચારી હોવો જ જોઈએ.

આજે અહ્યયર્થનો અર્થ “ અમૈથુન ” એટલે સંકીર્ણ લેવાય છે તે બરાબર નથી. ભારતમાં અગાઉ આ અંગે ઝીણવટથી જોવાતું તે હવે જોવાતું નથી. સૌંદર્ય-પ્રસાધનો, અશ્લીલ ચલચિત્રો, કૃત્રિમ સંતતિ નિરોધનાં સાધનો, વગેરેએ નારીના સૌંદર્યને વિકૃત કરી નાખ્યું છે.

આજના વિજ્ઞાપનોમાં સ્ત્રીનાં વિકૃત ચિત્રો મૂકાય છે. હોટલમાં કુમારિકા-
ઓને પીરસવા માટે રોકવામાં આવે છે અને હવે તો કાપડ માલના
ઉઠાવ માટે તેમનું જાહેર પ્રદર્શન પણ ચોખ્ખું છે. આ બધા માટે
ઉંડાણથી શિબિરે વિચારવું જ રહેશે.

એક વિધવા બહેનનો દાખલો :

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ એક બહેનનો આદર્શ દાખલો મારી પાસે
છે. તે સુથાર બહેનને માળિયા પરણાવેલ પણ વિધવા થયા બાદ તેમને
તે ગામે પોતાનું શિયળ-રક્ષણ અસંભવ લાગતાં પોતાને પિયેર આવ્યાં.
તે કામમાં પુનર્જન થઈ શકે પણ તેમણે ન કર્યાં. જતે દહાડે તે
બાઈએ પોતાના આખા ઘરનો ભાર ઉપાડી લીધો. આંધળાં મા-આપને
સાચવવાં ઉપરાંત નાના ભાઈ-ભાંડુને પણ લણાવ્યા. તેમની પ્રજા
ધણાંને વટાવી જાય તેવી હતી.

એક વાર જમીનદારે તોફાન ન કરે તે માટે મિલીટરી આવી.
તેની વચ્ચે થઈને તે બાઈ પાણી ભરવા જતી હતી કે એક પોલિસે
અપમાન કર્યું. તે બાઈએ નમ્ર છતાં મક્કમ અવાજે કહ્યું : ભાઈ !
મારે ઉતાવળ હતી એટલે ટુકો રસ્તો લીધો, તે મારી ભૂલ થઈ હશે.
તે હું કબૂલ કરું છું. પણ સ્વતંત્ર ભારતનો તું પોલિસ એટલે રક્ષક
છો અને અમે પ્રજા એટલે માલિક છીએ. તારે આમ અપમાન ન કરવું
જોઈએ પણ પ્રેમ તેમજ નમ્રતાથી સમજાવવું જોઈએ ! ”

તેની વાત, પાસે ઉભેલા સાર્જન્ટે સાંભળી. તે રાજી થયો અને
પોલિસના ગેરવર્તન બદલ માફી માગી. આવા ધણાં નારીરતો હજી
ગામડાંઓમાં જોવા મળે છે. તેમને સાંકળવા જોઈએ.

બલિદાનનો દાખલો :

પૂ. દંડીસ્વામીએ સરતની એક નાગરકન્યાનો દાખલો આપ્યો.
તે ગરબી લેતી હતી કે એક મુસ્લિમ યુવાનની નજર તેના ઉપર પડી.
તે બોલી ઊઠ્યો કે ‘ ખુદાએ શું ચીજ બનાવી છે ! ’

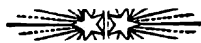
દરેકને જ્ઞાણ પડી અને ખરેખર સુખાનું તેડું આવ્યું. પણ તે બાધએ
ઝેર પીને બલિદાન આપ્યું અને આ રીતે બીજાને પણ પ્રેરણા આપી.
શીલના આધારે દુનિયા ટકી છે :

શ્રી. માટલિયા : શીલના દાખલા કેવળ ભારતમાં જ નહીં,
આખા સંસારમાં છે. શીલ જ દુનિયાને યેડી કરવાનો પાયો છે. ગ્રીસમાં
સોક્રેટીસ તો શું ? બીજા રાજ્યો પણ શીલવાન અને એકવચની થયા
છે. એક કાળે, રોમ અને ચીનમાં શીલ નિષ્ઠા હતી; પણ ભારત
બહારના દેશોમાં ધર્મસંસ્થાઓ ઢીલી થઈ. સમાજનાં વ્યવસ્થિત સંગઠનો
નહીં એટલે ફેર પડતો રહ્યો. તેમાં પણ સો-દોઢસો વર્ષનાં યંત્રયુગ
પછી એક ઠેકાણે સંપત્તિ ખડકાઈ; બીજે ખાડો—ગરીબીનો પજ્વો.
એટલે રાજકારણ અને વિજ્ઞાન આગળ વધી બળી ગયાં.

યુરોપમાં પ્રથમથી રૂપ અને શૌર્ય તરફ સંસ્કૃતિનું મોટું હતું.
હવે ભારતીય શહેરોમાં તેમ જ ભારતીય શિક્ષણનું મોટું એ તરફ
મોટા ભાગે વળી ગયું છે. ગાંધીજીએ એને માંડ રોકેલું છતાં પાછું હવે
ફરી જગવાનું ટાણું આવી ગયું છે. ભારતની સંસ્કૃતિનું મોટું ખરેખર
(૧) ત્યાગ અને (૨) તપ તરફ છે. એટલે સાચું શીલ માત્ર
સાધુવર્ગે જ નહીં; સામાન્ય જનતાએ પણ વિશાળ અર્થમાં ઉપાસવાનું
રહેશે. સાધુસંસ્થા ઉપર વિશ્વાસ હોઈ, તેમનાં સભ્ય-સભ્યાઓએ વધારે
વ્યાપક અર્થમાં વિશાળ જનતામાં શીલને પ્રતિષ્ઠિત કરવું પડશે.
નિદા - વિકથા (વિકારી વાતો) ને તળવવાં પડશે.

પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી : “એ વાત સાચી છે એ દૃષ્ટિએ
‘પ્રહ્લયર્થનાં નવાં મૂલ્યો’ નામનું પુસ્તક નેમિમુનિએ લખ્યું છે.
પ્રહ્લયર્થનો વિચાર, આ નવા યુગે પૂર્વ-પશ્ચિમની એકતાની દૃષ્ટિએ—
નવી ઢાંચે કરીને આચરવો તેમ જ આચરાવવો પડશે.

(તા. ૨૮-૮-૬૧)

૧ ‘પ્રહ્લયર્થનાં નવાં મૂલ્યો’ પુસ્તક મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર,
હડીભાઈની વાડી, અમદાવાદ-૧. તરફથી પ્રકાશિત થઈ ગયું છે. —સંપાદક

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શીલ નિષ્ઠા

આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિના આઠ અંગો પૈકી શીલ ઉપર વિચાર કરી રહ્યા છીએ. આ અગાઉ સંસ્કૃતિમાં શીલનું સ્થાન અને તેનાં વિવિધ પાસાંઓ ઉપર વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. શીલનાં ત્રણ પાસાં, અહ્યયય, સદાચાર અને સામાજિક વિશ્વાસ, એ ભારતની સંસ્કૃતિમાં ઠેર ઠેર જોવાં મળે છે. શીલ એ ભારતના લોકજીવનનું એક પવિત્ર કર્તવ્ય ગણાતું આવ્યું છે. એટલે કે એને પણ ધર્મ ગણવામાં આવ્યું છે. ધર્મ જ્યારે સંસ્કારનું રૂપ લે છે અને તે પણ સમાજમાં સહજ રૂપ લે ત્યારે તેને સંસ્કૃતિ કહેવામાં આવે છે. ભારતની સંસ્કૃતિ શીલ વગર સંપૂર્ણ નહીં ગણાય અને સામાજિક વિશ્વાસ ન આવે તો શીલ સંપૂર્ણ ન બને. માણસ સામાજિક પ્રાણી છે એટલે સમાજનો જેટલા અંશે એના ઉપર વિશ્વાસ રહેશે તેટલું સુંદર કામ ચાલશે. આજે સમાજનો વિશ્વાસ જેને બીજા શબ્દોમાં શીલ-નિષ્ઠા પણ કહી શકીએ તે અંગે વિસ્તારથી દાખલા દલીલો સાથે વિચારણા કરશું.

સમાજના વિશ્વાસ માટે પ્રથમ તો જે કુંવારા સ્ત્રી-પુરુષો હોય તો તેમણે અહ્યયય પાળીને સમાજમાં પોતાનો વિશ્વાસ બેસાડવો જરૂરી છે. એવી જ રીતે દંપતિમાં પણ પરસ્પર પતિ-પત્નીનો વિશ્વાસ જરૂરી છે. એજ રીતે મોટી ઉમ્મર થતાં પણ સ્વાભાવિક ક્રમે વિકાર શમન જરૂરી છે. કોઈ વૃદ્ધ પુરુષ કદાચ કોઈ ખરાબ નજરે જુએ તો લોકો તેને તરત જ કહેશે. “અરે! આ ઉમ્મરે તમને આ શોભે!” એટલે સમાજના વિશ્વાસ માટે દરેક અવસ્થામાં શીલ-મર્યાદા અને અહ્યયય નિતાંત જરૂરી છે.

રામ-સીતાનો પ્રસંગ :

આ અંગે આપણે રામ સીતાનો પ્રસંગ લઈએ. રાવણ સાથેના

યુદ્ધ પછી પણ રામ લંકામાં જતા નથી કારણકે પોતે ૧૪ વરસ સુધી વનવાસી છે. એટલે લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, હનુમાન વ. લંકામાં જઈ સીતાને લઈ આવે છે. તે વખતે રામ સીતાને ઇશારો કરે છે. સીતાજી કહે છે કે “હું સમજી ગઈ છું. સમાજની ખાત્રી માટે મારે અગ્નિ-પરીક્ષામાં પાસ થવું જોઈએ !”

અહીં પ્રશ્ન એ થશે કે શું સીતા ઉપર રામને અવિશ્વાસ હતો કે સીતાનું શીલ ખરાબર નહીં હોય ! છતાં શા માટે શીલની ખાત્રી માટે અગ્નિ-પરીક્ષા માગી ? એટલા માટે કે સમાજને તેની શીલ નિષ્ઠાની ખાત્રી થવી જોઈએ; વિશ્વાસ થવો જોઈએ. બ્રહ્મચર્ય-ચારિત્ર્યનાં નવાં મૂલ્યો જોવાં થવાં જોઈએ. સીતા પણ તે સમજે છે. નહીંતર કહી શકત કે રામને ખાત્રી જોઈએ છે ને ? પણ એમ ન કહેતાં તેમણે કહ્યું કે “લોકોને વિશ્વાસ આપવા માટે અગ્નિ-પરીક્ષા આપવી જોઈએ” અને તેમાંથી તે ઉત્તીર્ણ થાય છે. શીલના પ્રયંત્ર બળનું એ પ્રતીક છે કે અગ્નિ પણ તેને બાળી શકતો નથી. શીલના તેજ આગળ અગ્નિનું તેજ શીકું પડી જાય છે.

સમાજમાં લોકોને સ્ત્રીઓ તરફ જોડેલો ભાવ છે તેટલો પુરુષો તરફ નથી. એટલે જ તો સીતા-રામ, રાધા-કૃષ્ણ, મા-બાપ એ બધામાં સ્ત્રીને મોખરે મૂકી છે. કોઈપણ વ્રત કે આચરણ હોય તેમાં સ્ત્રી વગર નહીં ચાલે.

રામચંદ્રજી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે ત્યારે ગુરુ કહે છે :—

अब चाहिये मिथिलेश कुमारी

—સ્ત્રી વગર યજ્ઞ નહીં થાય. આ બતાવે છે કે સ્ત્રીનું સ્થાન પહેલું છે. ખરેખર જોવા જોઈએ તો સ્ત્રીએ પોતાનું સ્થાન જળવ્યું પણ છે. તેનું કારણ એક જ છે કે સ્ત્રી પાસેથી શીલનિષ્ઠાની અનિવાર્ય રીતે અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. એટલે જ લક્ષ્મણ રામની મદદે જાય છે. ત્યારે લક્ષ્મણ આડ કરીને (રેખા દોરીને) જાય છે.

તેને લક્ષ્મણ રખા કહેવામાં આવે છે. લક્ષ્મણ રખા એટલે શીલ રક્ષાનું પ્રતીક. એટલે જ જ્યારે સીતા રાવણ સાથે વાત કરે છે ત્યારે તરણું આડું રાખીને વાત કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શીલનિષ્ઠાની અપેક્ષા સ્ત્રીઓ પાસે કેટલે અંશે રખાય છે તેનો દાખલો તો ઘોખીની વાતો ઉપરથી સીતાને રામ વનવાસ મૂકે છે એના ઉપરથી જણાશે. આટલું કલંક લાગે તો તેની પ્રતીતિ માટે રાજ્યએ તો મોટો ભોગ આપવો જોઈએ. એ માટે રામ સીતાને વનમાં મોકલે છે.

શીલનિષ્ઠા એટલે સંપૂર્ણ સાવધાની :

પણ કેવળ શીલથી કોઈ પતિત ન થાય એનું ધ્યાન રાખવું એમાં શીલ નિષ્ઠા આવી જતી નથી. એ માટે રહેણીકરણી, વાંચન, ત્રેક્ષણ વગેરે ધણી બાબતોમાં ધ્યાન આપવું પડે છે. સ્ત્રી અને પુરુષ જ્યારે લગ્નના બંધનમાં બંધાય છે ત્યારે અગ્નિની સાક્ષી રખાય છે. આ અગ્નિદેવ એટલે કે સમાજરૂપી દેવ છે. ધણાં સૂર્યની સાક્ષી રાખે છે. એનો અર્થ એવો થાય છે કે શીલનિષ્ઠાનું પવિત્ર આચરણ આચરશું તેના એ સાક્ષી છે. પણ અગાઉ જણાવ્યું તેમ એ પવિત્ર આચરણ દરેક પ્રકારના રોજિંદા વહેવારમાં સાવધાની રાખવાથી આવે છે. જેનાથી કામ વિકાર પેદા થાય એવું પહેરવું—ઓઢવું, જોવું, વાંચન, શ્રવણ એ બધું શીલરક્ષા માટે પ્રતિબંધિત છે.

સાધુઓ-સેવકોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ :

સાધુઓ-બ્રાહ્મણો કે લોકસેવકો માટે, તેઓ શીલરક્ષાના સેવકો છે, એવો સમાજ વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. તેમની પાસે જતાં, કે તેઓ કોઈની પાસે હોય ત્યારે; કોઈપણ પ્રકારના દુરાચારની કદપના પણ ન થઈ શકે ! એ માટે યુગપુરુષોએ સમય સમય પ્રમાણે કાયદાઓ પણ બનાવ્યા છે.

બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ, ખ્રીસ્તના જમાનામાં રાત્રે ભોજન લેવા જતાં ખ્રીસ્તનું કહેવું હતું કે વહેલા જઈને કોઈના ઘરમાં ભારરૂપ ન થતાં

પછી જ ભિક્ષા લેવી. તે પ્રમાણે એકવાર કોઇ બૌદ્ધ ભિક્ષુ એક ધરમાં રાત્રે ભિક્ષા લેવા ગયા. તે ધરમાં બાઈ એકલી હતી. તેણે સાધુને ફટકારીને કહ્યું : “તમને આટલી રાત્રે ભિક્ષા લેવા માટે એકલા આવતા શરમ નથી આવતી ?”

ત્યારબાદ બૌદ્ધભિક્ષુઓમાં સુધારો થયો. ખનતાં સુધી બપોરના એક જ વંખત તેઓ ભોજન લે છે. સામાન્ય રીતે ભિક્ષુસાધુઓ રાત્રિ પહેલાં સૂર્યાસ્ત પહેલાં ભોજન પતાવી લે એવું લગભગ દરેક ભારતીય સમાજમાં અપેક્ષિત છે.

આ અંગે જૈન સાધુઓ માટે રાત્રિભોજન અનિવાર્ય રીતે બંધ છે એટલું જ નહીં રાતના પાણી સુધાં પીવાની પણ મનાઈ છે. ત્યાં સાધુ માટેનું આચરણ સમાજ માટે વિશ્વાસનીય બને એની અપેક્ષા રાખવામાં આવી છે. બ. મહાવીરે બંને પ્રકારના નિયમો જુદા જુદા પાત્રો માટે બનાવ્યા. એક બાજુ જૈન સાધુઓ માટે કહ્યું છે :—

“અચિયત્તં કુલં ન પવિસે” “ન ચરેજ્જ વેસ સામંતે, વંમચેરવસાણુ.”

અપ્રતીતિકર—અયોગ્ય કૂળમાં (ધરમાં) ન જવું જોઈએ તેમ જ લોકોને સાધુનું ચારિત્ર્ય વિશ્વાસપાત્ર રહેવું જોઈએ. બ્રહ્મચર્યવ્રતી વેશ્યાવાડામાં તેના બ્રહ્મચર્યમાં શંકા ઊભી થાય, તો નહિ જાય. કદાચ સાધુ દારૂના પીઠામાં જાય તો તેના માટે તે બરાબર હશે કારણ કે તે બીજા આશયથી ગયા હશે; પણ સમાજનો વિશ્વાસ ન તૂટે તેનો પણ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. બીજી બાજુ પુખ્ત (પાકા) અને અષ્ટગુણુધારક સાધુઓ માટે આવા નિયમો બાવથી પાળવાના હોય છે, દ્રવ્યથી અનિવાર્ય નથી હોતા.

ભગવાન મહાવીરના સમયે એક પુખ્ત અને અષ્ટગુણુધારક સાધુ હતા. જેમના અંગે કોઈને શંકા ન થાય એવા એ પાકા સાધુ હતા. તેઓ ચંપાનગરીમાં સુમદ્રા નામની એક બાઈને ત્યાં ભિક્ષા લેવા ગયા.

તે બાઈ બહુ શ્રદ્ધાળુ હતી; એકલી હતી. સાધુજીને વહોરાવતાં બાઈનું ધ્યાન ગયું કે તેમની આંખમાં કણું છે અને તેથી લોહી વહે છે. બાઈએ પોતાની જામ વતી તે કણું કાઢ્યું. એટલામાં તેની સાસુ આવી. કણું કાઢતાં, કપાળનો આંદલો સાધુજીના કપાળે લાગી ગયો. તેમને વહુ પ્રતિ પહેલેથી ધર્મદ્વેષ હતો જ. તેમાં આ નિમિત્ત મળી ગયું. સાસુએ તો તેને ઉધડી લેવી શરૂ કરી : મુનિ ઉપર તેની સાસુએ બાળ મૂક્યો. તેણે જેમ તેમ આક્ષેપો મૂક્યા. અને લોકો ભેગા થયા.

પતિએ પણ આવીને બાઈને ગમે તેમ કહ્યું. બાઈને થયું કે ભલે મારું નામ ખરાબ થાય. પણ મારા ગુરુ અને પવિત્ર સાધુ ઉપર આક્ષેપ આવે તે સારું નહીં ! એટલે તે ઉપવાસ આદરે છે અને ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે કે મને પરીક્ષામાંથી પાર ઉતારો ! તેણે ઉપવાસ એટલા માટે જાહેર કર્યા કે પ્રાર્થના એકાગ્રતાથી થઈ શકે અને લોકોનાં મન પણ સાફ થાય. સમાજના મનમાં સાધુ પ્રત્યે, સ્ત્રી પ્રત્યે એવી ભાવના ન આવી જાય કે જેના પરિણામે અવિશ્વાસ આવી જાય. ક્ષત્રિય વિશ્વાસ પાત્ર છે, એનાથી વધારે વિશ્વાસ પાત્ર બ્રાહ્મણ છે પણ સહુથી વધુ વિશ્વાસ પાત્ર તો સાધુ છે. સાધુ-સેવક-બ્રાહ્મણ જ્યાં જાય ત્યાં રોકટોક નથી; ગમે ત્યાં જઈ શકે. આનો વિશ્વાસ ભંગ થાય તો ?

સુમદ્રાએ ઉપવાસ સાચા કર્યા પણ કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી. અંતે એક પરીક્ષા આવે છે. ગામના દરવાજા બંધ થઈ જાય છે. ગેબી અવાજ થાય છે કે કોઈ સતી સ્ત્રી સૂતરનો તારની ચાલણી વડે કુવામાંથી પાણી કાઢી દરવાજે છાંટશે તો તે ઉધડશે. અદશ્ય બળો કેવું કામ કરે છે તે અહીં જોવાનું છે. સુમદ્રાએ કહ્યું કે મને તક આપો હું કરી જોઉં ! સાસુએ મોં બગાડીને કહ્યું કે મોટી સતી સાવિત્રી થવા જાય છે ને...જા જોઈ લે ! સતી હોઈને સુમદ્રા ચાલણી વડે પાણી સોંચી શકે છે અને દરવાજે ઉઘડે છે ! લોકો તેનો જયજયકાર કરે છે !

પરાક્રમ પણ શીલ નિષ્ઠાથી

આમ જાણી શકાય છે કે શીલ નિષ્ઠા કાયમ કરવા માટે સ્ત્રી તેમજ સાધુ બ્રાહ્મણ એ બન્નેએ સમાજમાં વિશ્વાસ કેળવાય તેવું આચરણ કરવું જોઈએ. આવું શીલ નિષ્ઠાનું પોતાનું બળ છે; તે નવું પરાક્રમ પેદા કરે છે.

સાધુ-બ્રાહ્મણ સંત-સતી પછી સમાજમાં શીલ-નિષ્ઠાની રક્ષા કરવાનો ભાર ક્ષત્રિયો ઉપર આવે છે. ખરા ક્ષત્રિયોની શીલ નિષ્ઠાની પણ ઘણી વાતો આવે છે. આવી શીલ નિષ્ઠા માટે જેમ સાધુ સંતોએ એકાંત અંગે ઘણી સાવધાની રાખવી પડે છે તેવું દરેક માટે છે. આપણે ત્યાં માણસે બાળકો હોય ત્યારે કેવી રીતે વર્તવું; અને નાનાએ વડીલોની હાજરીમાં કેમ રહેવું એ અંગે ઘણા નિયમો બનાવેલા છે. જે કે મર્યાદા વગેરેના નિયમોમાં અતિશયોક્તિ આવી ગઈ છે. તે છતાં શીલ નિષ્ઠામાં અને તેના અન્વયે બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં એક બાબત તો ધ્યાન રાખવી ઘણી જરૂરી છે; તે એકે મા-બાપે પોતાના બાળકની મર્યાદા પાળવી જોઈએ. તેનો એક દાખલો છે. જે કે આવા દાખલાઓમાં ઘણીવાર અતિશયોક્તિ ખૂબજ જણાય છે પણ આપણે સાર લેવાનો છે.

રાજસ્થાનના રાજપૂતોએ વિચાર કર્યો કે આપણે ત્યાં વનરાજ જેવો વીર પાકે તો? રાજસ્થાનની ઉન્નતિ થાય! તેમણે એ ખ્યાલો વિચાર કર્યો કે તેનો બાપ તે જયશિખર! આ જયશિખરને લઈ જઈને કોઈ રાજપૂત કન્યા સાથે પરણાવીએ અને તેનો જે પુત્ર થાય તેથી આપણો ઉદ્ધાર થાય.

ભાટ-ચારણો જ્યારે બોલાવા ગયા ત્યારે જયશિખરે પૂછ્યું: “તમે મને શા માટે લઈ જાવ છો?”

તેમણે બધી વાત કરી ત્યારે જયશિખરે કહ્યું: “પણ, વનરાજ પેદા કરવા માટે તેની મા જેવી રૂપસુંદરી સ્ત્રીઓ તમારે ત્યાં છે?”

જ્યશિખરે ભાટ-ચારણોને વનરાજ નાનો હતો ત્યારની વાત કહી સંભળાવી. વનરાજ નાનો હતો અને પારણામાં સૂતો હતો. પતિ-પત્નિ બંને એકલા હતા. ત્યારે જ્યશિખરે રૂપસુંદરી સાથે પ્રેમચેષ્ટા કરી. રૂપસુંદરીનો નિયમ હતો કે પરપુરૂષ હોય ત્યાં ચેષ્ટા ન કરવી. રૂપસુંદરીએ તે પ્રભાણે ના કહી અને પારણામાં સૂતેલ વનરાજને દેખાડ્યો. બંનેએ પારણા તરફ જોયું. જે વનરાજ તેમની તરફ જોતો હતો તે મોટું ફેરવી ગયો હતો. આથી રૂપસુંદરીને આઘાત લાગ્યો અને તેણે આપઘાત કર્યો.

આટલી હદ સુધી સ્ત્રી શીલ નિષ્ઠામાં આગળ હતી. પોતાનોજ છોકરો હતો, નાનો હતો છતાં મલાજો રાખવો જોઈએ એમ તે માનતી હતી. આવાં સ્ત્રીરત્નોનાં કારણેજ શીલ નિષ્ઠા ટકી શકી છે.

મલાજો એટલે સાચી મર્યાદા

મલાજો એટલે માત્ર લાજ કાઢવી કે ધુમટો તાણવો એટલુંજ નહીં; પણ વંડીલોની સાચી મર્યાદા પાળવી રાજસ્થાનમાં બહેનો લાંબો ધુમટો કાઢે છે. એક કાળે એની પાછળ હેતુ હતો હવે રૂઢિ થઈ ગઈ છે.

આયર લોકો લાજ કાઢતા નથી. એકવાર પ્રસંગ બન્યો. દીકરો અને વહુ સાથે ખેડેલા. તેવામાં સસરાજી આવ્યા. વહુએ એ જોયું અને તેણે ધુમટો કાઢી લીધો. સસરાએ વિચાર કર્યો કે મેં એનું મોટું જોયું એણે માફ જોયું, પછી ધુમટો કાઢ્યો એનો અર્થ શા? એટલે તેણે નાત ભેગી કરી અને કાયમનો ધુમટો બંધ કર્યો. ગુજરાત અને રાજસ્થાન સિવાય બીજા કયાંયે ધુમટો કઢાતો નથી. મહારાષ્ટ્રમાં સ્ત્રીઓ કદીયે ધુમટો કાઢતી નથી છતાં મલાજો ખરાખર રાખે છે. દક્ષિણમાં પણ એવું જ છે. પંજાબ અને બંગાળમાં પણ એવું છે.

મર્યાદા જાળવવાની વાતને શીલનિષ્ઠા સાથે જોડો સંબંધ છે. તેમાં વધારે જોડા ઊતરવું પડશે. આજનો પહેરવેશ, આજનાં ચલચિત્રો, ભોગ વિલાસનાં સાધનો, બીજાને આકર્ષવા માટેની ખોટી રીતો આ

અધું બદલવું જરૂરી છે; તોજ સાચો મલાજો રહી શકે. આજે શીલનો પાયો ઢીલો પડી ગયો છે. ઉપરના નિયમો પળાય છે પણ અંતરના નિયમો નીકળી ગયા છે. એટલે સમાજનો વિશ્વાસ ડગી રહ્યો છે. જે સમાજમાં નીતિ નિષાનો પાયો ના હોય તો વ્રતનિષા કદિ ટકે નહીં. તેવીજ રીતે શીલ નિષ્ઠા માટે પરસ્પર વિશ્વાસ કેળવાવો જોઈએ કે કદિ શંકા થાય જ નહીં.

ગાંધીજી અને અંગ્રેજ કુમારિકા

આવી શંકા ન થાય તે માટે માણસે જાતે જાગૃત થવું જોઈએ.

ગાંધીજીનો આ અંગેનો દાખલો જાણવા જવો છે. તેઓ લંડનમાં રહેતા હતા. તેઓ જેને ત્યાં રહેતા તેમની યુવાન કન્યા સાથે ફરવા જતા. ત્યાંની સંસ્કૃતિમાં શરીર સ્પર્શ એ સામાન્ય બાબત છે તેમજ ઘણી છૂટછાટો ત્યાં લેવાય છે. ગાંધીજીને વિચાર આવ્યો કે જે કસ્તુરબા આ અધું જુએ તો તેના મનમાં શું ભાવ જાગે ?

એટલે તેમણે ઘરે જઈને કન્યાની માને કહ્યું: માફ કરજ્યે; ભવિષ્યમાં હું તમારી કન્યા સાથે ફરવા નહીં જઈ શકું કારણકે હું પરણેલો છું.

ગાંધીજી આટલા અધા સાવચેત હતા. એવોજ એક બીજો દાખલો મળે છે. તેમના પુત્રનું વેવિશાળ-સગપણ થવાનું હતું. એટલે ભાવિ પત્નીનો મેળાપ ફરવાની વાત આવી. ગાંધીજીએ ચોકખું કહ્યું: “તેમનો પરિચય ભલે લેવાય પણ કુંવારા હોય ત્યાંસુધી એકાંતમાં મળવા દેવાય નહીં.”

સમાજમાં આવા નિયમો ખરાબર રહેવા જોઈએ; શીલનિષ્ઠા ખરાબર રહેવી જોઈએ. હમણાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના અસરના કારણે પરસ્પર પહેલાં આજના યુવાનો—યુવતીઓ એકલાં ફરવાની અને તે બહાને એકબીજાને જાણી લેવાની વાત કરે છે પણ, એવું જોવામાં આવે છે કે એનાં માઠાં પરિણામો વધારે નીકળ્યાં છે. એથી વધારે પડતાં વેવિશાળો ભાંગી પડતાં; અને ઘણીવાર યુવાનોની બ્રમરવૃત્તિ સંતોષાઈ

જતાં તેઓ એ કન્યાને પડતી મૂકવા સુધીની હલકી મનોવૃત્તિનું પણ પ્રદર્શન કરતા નગરે પડે છે.

ગૃહસ્થ જીવનનો પાયો સંયમ અને શીલ

ગૃહસ્થ જીવનનો પાયો સંયમ અને શીલ છે. પણ ઉપર જણાવી ગયો તે મુજબ હમણાં ઘણી અણુઘડતી છૂટા લેવાય છે. છોકરીને પસંદ કરવા માટે મુન્તીયાઓ ઘણાં વિચિત્ર અને હલકટ પ્રશ્નો પણ કરતા હોય છે. એવોજ એક કન્યાનો પ્રસંગ છે.

એક બહેનનું માંડું લઇને એક ભાઈ ગયા. વરપક્ષવાળાઓમાં બધાએ કન્યાને જોઈ લીધી. હવે કેવળ વર બાકી રહ્યા. તેમણે કહ્યું કે મારે કન્યાને એકાંતમાં મળવું છે અને તેને થોડાક પ્રશ્નો પૂછી તપાસ કરવી છે. કન્યાના મા-બાપને ગરબ એટલે માની ગયા. કન્યાને ન ગમ્યું પણ તે છતાં મા-બાપને રાજી કરવા અને ભાવિ ભરથાર કેવો છે તે જાણવા તેણે પણ હા પાડી.

બન્ને મળ્યા. છોકરાના હાવભાવ, પ્રશ્નો, એકાંત આંખની ચેષ્ટાઓ આ બધું કન્યાને ન ગમ્યા. પણ તેણે દરેક પ્રશ્નના સ્નાંતિથી ઉત્તર આપ્યા. અંતે તે છોકરાએ કહ્યું: “તમે મને પસંદ પડ્યા છો !”

એ વખતે કન્યાએ કહ્યું: “તમે મારી પરીક્ષા કરી અને મને પસંદ કરી એમ મારે પણ તમારી થોડી પરીક્ષા કરવી જોઈએ ને ?”

એમ કહી તે કન્યાએ તેને કહ્યું: “તમારા પ્રશ્નો અને ચેષ્ટાઓ ઉપરથી હું એવા અનુમાન ઉપર આવી છું કે આવી વાતો નારીના અપમાન જેવી છે. જો પરણ્યા પહેલાં તમે માફ માન ન જાળવી શકો તો પછી કઈ રીતે જાળવી શકશો ! એટલે હું તમને પસંદ કરતી નથી.” પેલો તો થીજી ગયો.

સમાજ વિશ્વાસનાં સ્થળો અને વ્યક્તિઓ

ગાંધીજી ઘણીવાર કહેતા કે લોકસેવક એ એક રીતે આજનો નવો બ્રાહ્મણ છે. તેનો સમાજને વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. કોઈ સ્ત્રી તેની

સાથે જાય તો તેને સંકોચ ન થવો જોઈએ. એવી જ રીતે સાધુ-સંતોનું છે. તેમજ એ લોકો જે ધર્મસ્થાનકોમાં રહેતા હોય તે પણ સમાજ-વિશ્વાસનાં સ્થળો હોવાં જોઈએ.

સેવકોની કક્ષામાં ડોક્ટરો પણ આવે છે. તેના હાથમાં સ્ત્રીનું શરીર મૂકાય છે. એટલે તેણે તો પોતાના અંગે ઘણું વિશ્વાસનીય વાતાવરણ ઊભું કરવું જોઈએ. ડોક્ટરો અને નર્સો સાથે રહે છે-બન્ને સેવક અને સેવિકા જેવાં છે પણ તેમનામાં વિશ્વાસ મૂકી શકે તેવું વાતાવરણ, તેમને ભણતરમાં મળતું નથી. આજે ડોક્ટરો અને હોસ્પીટલો લોકોના સમાજ-વિશ્વાસનાં પવિત્ર સ્થળો બનવાં જોઈએ.

ભણતર અંગે પણ કહી શકાય કે શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ જ્યાં સાથે હોય ત્યાં શાળાઓ અને વિદ્યાલયોમાં શિક્ષકોએ એવું વાતાવરણ ઊભું કરવું જોઈએ જેથી સમાજ વિશ્વાસ કેળવાય અને શીલ નિષ્ઠા વધે. આજની કોલેજોમાં ભણતો વિદ્યાર્થી સમુદાય જે રીતે બહારની ટીપટાપ, ફેશન તેમજ છૂટછાટ સાથે વધી રહ્યો છે તેના ઉપરથી કદિ સદાચાર-શીલના વહેવારની છાપ ઉપસતી નથી.

જે સ્થાનો જાહેર છે; જ્યાં ભવિષ્યના નાગરિકોનું ઘડતર થાય છે તે સ્થાનોમાં સંયમ, સાદાઈ અને પવિત્રતા પહેલાં આવવાં જોઈએ. આજની પરિચારિકાઓ (નર્સો) તેમજ શિક્ષિકાઓ જ્યારે પોતે જ સંયમ કે સાદાઈને મૂકીને બહારની ટાપટીપમાં પડી જાય તો તેની ખીજ ઉપર શું છાપ પડે ! એટલે વિદ્યાલયોમાં વિદ્યાર્થી તેમજ શિક્ષકો બન્ને માટે એવી એક આચાર સંહિતા અને પહેરવાના નિયમો હોવા જોઈએ જેમાં સંયમ અને સાદાઈને પ્રથમ સ્થાન મળવું જોઈએ.

જે સ્થાનો જાહેર હોય, જે વિશ્વાસને પાત્ર રહેવાલાયક હોય, તેજ અવિશ્વાસને પાત્ર બની જાય તો, એ સમાજ ક્યાં જઈને અટકશે ? એટલે જ ગાંધીજી ધુંધટ નહીં કાઢવા માટે કડક હતા પણ, જગૃત હતા. સાધુ હોય, શિક્ષક હોય, સેવક હોય કે ડોક્ટર હોય તેમનો એટલો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે લોકો તેમની પાસે જતાં

સંક્રાંત્ય ન પામે. એવી જ રીતે સ્ત્રી માટે સમાજમાં એવો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે તે ગમે ત્યાં જાય પણ સલામત રહે.

આપણે ત્યાં લોકો કડક નિયમો અને વ્રતો લે છે પણ ખીજી બાજુ સાવ ઢીલાશ આવી ગઈ છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ ધર કરી ગઈ છે. અમુક જાતની રહેણીકરણી, પહેરવાનું-ઝોઢવાનું એ રીતનું થઈ ગયું છે કે લોકો પોતાની તરફ કેમ આકર્ષાય? એ જ આશયથી બધી ટાપટીપ હોય છે. આમાં પુરુષો પણ હવે આગળ વધવા લાગ્યા છે.

આતો ગંભીરતાથી વિચાર કરવાનો છે. અમૂક સ્થાનો તો વિશ્વાસપાત્ર રહેવાં જ જોઈએ. શીલ રક્ષા સંસ્કૃતિનો પાયો છે અને તેના માટે બ્રહ્મચર્ય, સદાચાર અને રહેણીકરણી કેવી હોવી જોઈએ તેનો વિચાર થવો જોઈએ. એકલી સ્ત્રીઓ કે સાધુઓ માટે શીલરક્ષાની વાત કરવાની નથી; પણ પુરુષો અને સેવકોએ પણ એ બાબત ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે. શિક્ષકો, ડોક્ટરો અને સેવકોએ તો ખરેખર સમાજને ધડવાનું છે એટલે તેઓ જ્યાં રહે છે તે સ્થળો, વિદ્યાલયો, દવાખાનાઓ-ધર્મસ્થાનકો-પણ સમાજ વિશ્વાસનાં સ્થળ બનવાં જોઈએ.

આ માટે ધરથી પ્રારંભ કરવો હીક થશે. આજે ઘરમાં બાપ-દીકરી સાથે બેસશે તો તેમાં સમાજ વિશ્વાસ છે પણ એવો સમાજ વિશ્વાસ કેળવવો જોઈએ કે પુત્રની વહુ પણ તેની સાથે નિઃસંક્રાંત્ય બેસી શકે; અને એ માટે તો પુરુષોએ જ આગળ વધવાનું છે.

ચર્યા - વિચારણા

શીલનિષ્ઠા માટે વાત્સલ્ય અને વિશ્વાસ

શ્રી. માટલિયાએ આજની ચર્યાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “યુરોપમાં જઈને સમાજને પાંચદશ વર્ષ જોઈએ તો ભારતીય સંસ્કૃતિની શીલ-નિષ્ઠાનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવી શકશે. ત્યાં પુખ્ત વયનાં યૌવનો બાળકો

મા-આપથી, પણ-પંખીની દુનિયાની જેમ અળગાં પડે છે. આપણે ત્યાં દીકરા અને દીકરી માટે મા-આપ પંડ નીચેવી નાખે છે છતાં તેમને આનંદ જ લાગે છે. જે કે શહેરોમાં હવે પશ્ચિમની અસર થઈ છે. તેથી પોતાનો અને સંતાનોનો અલગ અલગ વિચાર કરી વીલ બનાવાય છે. એ જ રીતે ગામડામાં ભૂલ દીકરીની થાય તો ઉદાર રહેવાય છે, પણ તેટલું ઉદાર વહુ વિષે રહેવાતું નથી. વહુ બહાર જાય તો અવિશ્વાસના કારણે તેની પાછળ ધૂપી પોલિસની જેમ ચોકીદાર પણ મોકલાય છે. આથી અભયપણું રહેતું નથી. સંસ્કૃતિમાં શીલનો અર્થ એ છે કે વ્યાપક વહેવારમાં વાતસલ્ય અને વિશ્વાસ બન્નેય જોઈએ. મુનિશ્રી સંતબાલજીએ કહ્યું તેમ શિયળ અને દરેક બાબતોમાં પારસ્પરિક વિશ્વાસ જોડો કરવો પડશે ! ”

શ્રી. પૂંજભાઈ : પૂર્વકાળે વાતાવરણ સાફ મળતું. આજે એ નથી. માટે પવિત્ર વાતાવરણની તથા વેશભૂષા ત્યાગ, ખાનપાન, વિવેક, દૃશ્યો, વાંચન-વિવેક વ. બધું જરૂરી છે તો જ સદાચારી વાતાવરણ સર્જાય.

ગોરાકુંભારનો દાખલો સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમની પત્નીએ આગ્રહથી પોતાની નાની બહેન પરણાવી; પણ તેઓ સંયમી હતા. એટલે પોતાની અપર પત્ની સાથે સંયમ જ પાળ્યો. એકવાર હાથ, પથારી બહાર રહેતાં એમની પત્નીને અડી ગયો. તે બપોર પડતાં જ ચમકીને હાથનું છેદન કર્યું. આવો શિયળપ્રેમ ગૃહસ્થાશ્રમીમાં હોવો જોઈએ. ઉપરની ભક્તિ અને અંદર શીલનું ઠેકાણું નહીં, તેવું ન હોવું જોઈએ.

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ સવારે પ્રવચનમાં કહેવામાં આવ્યું તેમ આજે કોલેજોમાં, હાઇસ્કૂલોમાં, દવાખાનાઓમાં અને સમાજના અનેક સ્થળોમાં શીલ સાવ ઢીલું પડી ગયું છે. ઘણા દાખલાઓ તો અરેરાટી ઉંપજાવે તેવા પણ બને છે. તે છતાં આપણી સંસ્કૃતિ શીલના પાયા ઉપર હોઈને વહેલાસર બ્રહ્મચર્યાશ્રમનાં નવા ઢબના યુગાનુરૂપ વિદ્યાધામો સ્થપાવાં જોઈએ તેમ જ સમાજમાં ઇષ્ટની પ્રતિષ્ઠા અને અનિષ્ટના

પ્રતિકાર માટે અને શીલની પ્રતિષ્ઠા માટે નૈતિક સંગઠનો ઊભાં કરવાં જોઈએ.

શ્રી. દેવજીભાઈ : હમણાં એક વકીલ મળ્યા હતા. તેમણે એક કિસ્સો બતાવ્યો હતો કે એક ભાઈ એક એસવાળ ધરતી કન્યા ઉપર બળાત્કાર કરવા તૈયાર થયો હતો; ત્યારે હરિજન બહેનોએ સામે થઈ તેનું શિયળ બચાવ્યું હતું. તેમણે હરિજન બહેનોની ધણી પ્રશંસા કરી હતી. આવા પ્રસંગોને સાંકળવા જોઈએ.

શ્રી. અહ્મચારીજી : આખું જ રામાયણ શીલથી સભર જણાય છે. ત્યાં દરેક ડગલે અને પગલે એક એક વાતમાંથી સદાચાર, સમાજ-વિશ્વાસ તેમજ અહ્મચાર્યના પ્રેરક પ્રસંગો મળશે. વડીલોની સાચી આમન્યા કેમ જળવાય; વડીલનો વર્તાવ કેવો હોવો જોઈએ તે અંગે એમાં ધણું જાણવા મળે છે. એટલે મારું તો એ જ કહેવું છે કે શીલની પ્રતિષ્ઠા માટે રામાયણના સુયોગ્ય અને ઊંડા સંપાદન સાથેની આવૃત્તિ તો દરેકે ખરીદવી અને વાંચવી જોઈએ.

(તા. ૪-૯-૬૧)

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સત્યનું સ્થાન

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં મહત્ત્વનાં અંગો પૈકી સાતમા અંગ વિષે આજે વિચારણા કરવાની છે. તે છે સત્ય ! ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સત્યનું સ્થાન શું ? તે વિચારવાનું છે. સર્વ પ્રથમ તો સત્ય એટલે શું તેનો વિચાર કરીએ. સત્ય અંગે જૈન સૂત્રોમાં જે શબ્દો આવે છે તે આ પ્રમાણે છે :—

ભાવસચ્ચે, કરણસચ્ચે, જોગ સચ્ચે

ભાવ સચ્ચે એટલે કે મનમાં પડેલું સત્ય; કરણ સચ્ચે એટલે કરણમાં—સાધનમાં પડેલું સત્ય અને જોગ સચ્ચે એટલે મન, વચન, કાયા દ્વારા આચરણમાં મૂકાયેલું સત્ય. અહીં સંપૂર્ણ સત્યનું ધણું જ રૂપાંતરણ મળી રહે છે. જે સત્ય હોય; તેને સત્ય સાધનો વડે મન-વચન અને કાયાના સંપૂર્ણ આચાર; એટલે કે બધાં સત્યોનું પાલન કરવું; કરાવવું અને ટેકો આપવો—આવી જાય છે. મનમાં એક હોય; તેને કરવાનું સાધન બીજું હોય; વર્તનમાં કંઈક ઓર હોય અને વચનમાં કંઈક ઓર હોય તો તે સત્ય નથી !

હરિભાઉ ઉપાધ્યાયે સત્યની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે :—
“ તત્ત્વ, તથ્ય અને વૃત્તિ એ ત્રણનો સમન્વય કરવો એ જ સત્ય છે ! ”
તત્ત્વ એટલે ભાવ સત્ય. કેટલીકવાર સત્ય બીતરમાં પડેલું હોય પણ બહાર દેખાય નહીં તે; તથ્ય એટલે સાધન સત્ય—વાણીમાં આવે તે, વૃત્તિ એટલે આચરણમાં આવે તેવું સત્ય. મતલબ કે સત્યમાં જગત્ત્વ; સત્યને જગાડવું અને જગતના સત્યને પ્રતિષ્ઠિત કરવું ! આવું સત્ય ક્યાં ક્યાં આવ્યું તે જોવાનું છે. કેવળ ભારતમાં જ નહીં પણ પૃથ્વીના અન્ય ભાગો ઉપર પણ સત્ય છે જ. ભારતમાં સત્યને સામાજિક મૂલ્ય આપ્યું છે. ભારતે સત્યનું મૂલ્યાંકન જેટલું કર્યું છે તેટલું બીજા દેશોએ

નથી ક્યું. અહીંની સંસ્કૃતિમાં “સાચ બરાબર તપ નહીં” અને “સત્યમેવ જયતે” એટલે કે સત્યનો જ વિજય થાય છે. આને એ આપણી સરકારનો મુદ્રાલેખ છે. એટલું જ નહીં એને દરેક ધર્મનો ટેકો તો છે જ તેમ જ એના વગર ધર્મની કોઈપણ પ્રકારની કલ્પના કરવી અશક્ય છે. સત્ય માટે અહીંની કલ્પના ઘણી ઊંચી છે. કહેવામાં આવ્યું છે કે પૃથ્વી સત્યના આધારે ટકી છે :—

સત્યેન ધાર્યતે પૃથ્વી, સત્યેન તપતે રવિ

સત્યેન વાતિ વાયુશ્ચ, સર્વ સત્યે પ્રતિષ્ઠિતમ્

—સત્યથી પૃથ્વી સ્થિર છે; સત્યથી સૂર્ય પ્રકાશે છે. સત્યથી વાયુ વાય છે; આ જગતમાં બધું સત્યના કારણે જ પ્રતિષ્ઠિત છે.

એ જ રીતે જૈન ધર્મ કહે છે.

સચ્ચં લોગમ્મિ સારભૂયં

સત્ય જ લોકમાં સારભૂત છે. જે દિવસે જગતમાંથી સત્ય આલ્યું જશે તે દિવસે દુનિયાનો નાશ જ હશે! ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સત્યને વિશેષ સ્થાન મળ્યું છે અને સત્ય માટે પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠાનો પણ ત્યાગ કરવાનું સૂચવ્યું છે. એ માટે સત્યનો આગ્રહ દરેક ડગલે અને પગલે રખાયો છે.

ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ શબ્દ આપ્યો ત્યારે ઘણાને થયું કે વળી સત્યમાં શો આગ્રહ? આપણે બોલીએ છીએ કે “સત્યમેવ જયતે” તો શું સત્યનો વિજય નથી! સત્ય પોતે તો સત્ય જ છે પણ આપણામાં અને સમાજમાં એની પ્રતિષ્ઠા કરવાની વૃત્તિ હોવી જોઈએ; તેમ જ પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહના ભોગે એનો આગ્રહ ન કેળવાય તો “સત્યમેવ જયતે” કેમ બને? સત્ય માટે બધું ફના કરવા તૈયાર ન થઈએ ત્યાં સુધી સત્ય જીતે નહીં!

ધર્મનું મૂળ સત્ય છે. કહ્યું છે કે :

સત્ય નહીં તો ધર્મ જ શાનો? દયા વિના શું દાન જો!

ભારતમાં સૌથી પહેલાં સાધુને યાદ કરવામાં આવે છે. સાધુ એટલે સંત-સતી આ શબ્દો સત્માંથી બનેલા છે. એજ રીતે બ્રાહ્મણને યાદ કરવામાં આવે છે. કારણ કે તેઓ બ્રહ્મમાંથી થયા છે એમ મનાય છે અને બ્રહ્મની વ્યાખ્યામાં :—“બ્રહ્મ સત્યં જગત્મિથ્યા” એટલે કે સત્ય એજ બ્રહ્મ છે. એટલે બ્રાહ્મણો પાસે તેના પાલનની અપેક્ષા વિશેષ રૂપે રાખવામાં આવે છે.

હવે સત્યને ભારતની સંસ્કૃતિમાં કેવી રીતે અને કેટલું સ્થાન મળ્યું છે તે અલગ અલગ યુગના દાખલાઓ સાથે જોઈ જઈએ.

રામયુગનું સત્ય

રામયુગની વિશેષતા કે મુખ્ય આધાર સત્ય-શીલ ઉપર જ હતો. રઘુકુલની રીતનું વર્ણન કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે :—

રઘુકુલ રીતિ સદા ચલી આઈ !
પ્રાણ જાય, પર બચન ન જાઈ.”

ન્યારે દશરથ મહારાજ પાસે કૈકેયી વચન માગે છે ત્યારે તે પ્રથમ આનાકાની કરે છે; પછી કહે છે : “હું ભૂલી ગયો હતો. તમે માગ્યાં નહીં. હવે તમે યાદ આપો છો ત્યારે જે માંગો તે આપવા તૈયાર છું.”

સત્યમૂલ સર્વ સુકૃત સુહાણે; વેદપુરાણ વિદિત મુનિગાણે ॥

થાતી રાક્ષી ન માંગે ઉ કાહૂ; વિંસરી ગણે મમ મોર સુમાઉ ॥

દશરથ કહે છે કે વેદ પુરાણ બધાં સત્ય માટેજ છે. આકાશને થાંભલો નથી; તે સત્યથી જ ટકે છે. એટલે આપણે બધા સત્યથી જ ટક્યા છીએ. માટે કૈકેયી તેં તારા બે વરદાન કેમ નહીં માગ્યાં ? મારા શૂલકથા સ્વભાવને લીધે હું ભૂલી ગયો હતો. ખેર, હવે તારા બે વચન માંગી લે !

કૈકેયી પણ એમને એજ કહે છે કે તમે જે કહો છો તે સત્યનું
આચરણ રાજાએ પરંપરાગતથી કરતા આવ્યા છે:—

શિવિ, દધીચિ, બલી જો કુછ માલા
તન ધન તજેડ બચન પ્રણ રાલા.

શિવિ, દધીચિ, બલી વ.એ વચન ખાતર તન, મન, ધન બધું
છોડી દીધું હતું. બલિને કહેવામાં આવ્યું હતું કે ત્રીજું પગલું ક્યાં
મૂકવું? તો કહ્યું કે મારી પીઠ તૈયાર છે; જરૂર પડી ત્યારે બધું છોડ્યું.
રાજા હરિશ્ચંદ્રે સત્ય માટે ધન, રાજ્ય, સ્ત્રી, પુત્ર બધાંને છોડ્યાં. આમ
કૈકેયી પણ સત્યની યાદ આપે છે અને દશરથ પણ આપે છે.

પણ, રાજા દશરથને વચન આપી દીધા પછી મનમાં દ્વિધા થાય
છે; પણ એ દ્વિધા કૈકેયી છોડાવે છે. જરા કડક વચન બોલીને! પણ
અસત્ય કે કડવાશ એમાંથી એકની પસંદગી કરવાની હોય તો કડવાશને જ
પસંદ કરવી જોઈએ. સત્ય નહીં તો ધર્મ શેનો?

કૈકેયી દશરથને ઢીલા થતાં જોઈને કહે છે: “તમેજ કહો છો કે
સત્ય વગર ધર્મ નહીં; તો એ વચન આપીને હવે પાલન કરવામાં જરાક
મોહ-ત્યાગ કરવો પડે છે તો શા માટે પાછળ હટો છો? તમારે ન
દેવાં હોય તો કંઈ નહીં! બલે લોકો કહે કે દશરથ રાજા વચન
આપીને ફરી જાય છે!”

દશરથ કહે છે: “ભરતને ગાદી આપવી મને કબૂલ છે. મારો
રામ એમાં ના નહીં પાડે; પણ ક્યા કારણસર-ક્યા અપરાધ માટે
રામને ચૌદ વર્ષનો વનવાસ આપું?”

કૈકેયી દૃઢ રહે છે; તો દશરથ નિરાશ થઈને નમતું આપે છે. તે
વખતે રામ આવે છે રાજ્યાભિષેકની તૈયારીઓની પહેલાં આશીર્વાદ
લેવા! કૈકેયી પણ મા છે. દશરથને આપેલા વચનની પ્રતીતિ છે એટલે
તે રામને કંઈ કહી શકતા નથી! ત્યારે રામજ પૂછે છે: “કેમ મા!
પિતાજી મારાથી નારાજ કેમ છે?”

કૈકેયી બધી વાત કહે છે અને જણાવે છે : “ તારા પ્રતિ મોહના કારણે તેઓ વચન પાલન કરી શકતા નથી ! સત્યને ચૂકે છે. એનું એમને દુઃખ છે.”

રામ કહે છે : “ માતા ! એમાં શું હતું. આમ પણ મારી વર્ષોની ઈચ્છા હતી વનવાસની તે અનાયાસે પૂરી થાય છે. એમાં પિતાજીને ક્ષોભ પામવા જેવું શું છે. સત્ય એજ મારી ફરજ છે.”

હવે રામ વનમાં જાય છે ત્યાં ગુહરાજ વિનંતિ કરે છે કે “ મારા ઘરે પધારો ! ” રામ વિચાર કરે છે કે હું જે પિતાનું વચન લઈને નીકળ્યો છું કે તાપસ વેશે ચૌદ વર્ષ વનવાસ કાઢીશ ! હું તાપસના વેશે આવ્યો છું; કેવળ વનમાં આવ્યો છું.

કહેત સત્ય સવ્ર સત્તા સુજાના, મોહિ દિન્હીં પિતુ આયસુ માના
સત્ય સરાહી કહેત વરદેના જાને હું લેઈ હિં માંગી ચલેના.

રામ ગુહરાજને કહે છે :—“ તારી વાત સાચી છે ! મારા હૃદયમાં તારા વિષે સવિશેષ ભાવ છે છતાં હું આવીશ નહીં ! મારા માટે સત્ય એ છે કે મારાથી ગામમાં ન અવાય ! ”

આ વાત લાગે છે તો બહુ નાની, પણ સમજવા જેવી છે. માણસ માટે સત્યથી બોલીશ એમ કહેવું અને કરવું એમાં ધણો ફરક છે. એના માટે તેણે સત્યને જીવનમાં ઘુટવા જેવું છે. જેમ જેમ તે ઘુટે છે તેમ તેમ તેનું તત્ત્વ જીવનમાં આવે છે. ધણીવાર સત્ય બોલતાં જ સમાજની ખીક લાગે છે ! સાચું બોલીશ તો સમાજ શું કહેશે ? મારી આખર જશે. આટલું ધન જશે; એમ માની સત્યને ઢાંકે છે પણ તે ઢાંકી શકાતું નથી. એક બાજુ ગૃહ સાથે અગાધ પ્રેમ અને બીજી બાજુ કહેવું કે તારા ઘરે હમણાં ન આવી શકું, આ કહેતાં રામને કેટલું બધું લાગ્યું હશે ?

ધણીવાર સત્યના આચરણનો ભ્રમ થાય છે પણ સત્યનું આચરણ થતું નથી. એનું કારણ છે સત્યનું સતત રટણ થતું નથી. સત્યનું સતત રટણ

હમેશાં માર્ગ સાફ કરે છે. દશરથ ગુજરી ગયા હોય છે. સુમંત સારથી રામને આવીને કહે છે:—“ પિતાનું મૃત્યુ થયું છે ! તેમણે કહ્યું છે કે તેમના વચનના પ્રતીક તરીકે વન આવી ગયું છે. હવે તમે પાછા પધારો ! જે પિતાના વચન ખાતર વનમા ગયા તેજ પિતાના મરણ પચારીનાં વચન પ્રમાણે તમે પાછા ફરો ! ”

સત્યની અહીંજ કસોટી છે શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે :—

सरचस्स आणाए उवट्ठिओ मेहावी मारं तरह

સત્યની આજ્ઞામાં ઉપસ્થિત મેધાવી મૃત્યુને તરી જાય છે. ગુરુની આજ્ઞા કરતાં પણ સત્યની આજ્ઞા મહાન છે. ગુરુની આજ્ઞા માનવી જોઈએ પણ જો એ આજ્ઞા સત્યથી વેગળી હોય તો સત્યને જ મુખ્ય ગણવું જોઈએ. અહીં રામ વિચાર કરે છે કે જે વચનના કારણે હું અહીં આવ્યો છું તેજ વચનના કારણે પિતાનો દેહ આવરણ રૂપ થતો હોય તો સત્યને મુખ્ય ગણવું જોઈએ. તેઓ કેટલું ઝીણું વિચારે છે ? તેઓ અયોધ્યા જતા નથી.

હવે આગળ જોઈએ. સીતાને રાવણ ઉપાડી જાય છે અને રામ લંકા ઉપર ચઢાઈ કરવા જાય છે. ત્યારે વિભીષણ રામની છાવણીમાં આવે છે. ત્યારે સુગ્રીવ કહે છે: “ આ છે રાવણનો ભાઈ ! આપણો ભેદ લેવા આવ્યો છે. કોઈ દિવસ દુશ્મનનો વિશ્વાસ ન કરવો ! ”

રામ કહે છે: “ રાજ્યનીતિનું સત્ય તમે કહો છો પણ ધર્મનીતિનું સત્ય જૂઠું છે ! કોઈ તમને ઠગવા આવે તો ઠગાજો પણ અંદરનું સત્ય છોડશો નહીં. આપણે વિશ્વાસ રાખીશું તો તુકશાન નહીં થાય ! વિભીષણ સત્ય માટે બધું છોડીને આવ્યો હશે તો આપણે તેનો વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. ”

સત્યાર્થી જગતનાં બધાં જોખમો સામે સાવધાન રહેશે પણ વિશ્વાસ રાખશે. તેમણે વિશ્વાસ રાખ્યો. વિભીષણ પણ બધાં જોખમો ખેડીને આવ્યો હતો. હવે તેને રાજ્ય મળ્યું. એટલે તે રામને કહે છે “ આપ લંકામાં પધારો ! રાજ્ય આપનું છે. ”

અહીં રામની કસોટી હતી. તેમણે કહ્યું :—

પિતા-વચન, મૈં નગર ન આવડં
આયુસરિસ કપિ અનુજ પઠાવડં

આમ કહી પિતાના વચનની યાદ આપી તેઓ લંકામાં જતા નથી. પોતાના અંગ સમા લક્ષ્મણને મોકલે છે. આમ સત્ય માટે આગળ જતાં રાક્ષસ ક્ષેત્રમાં પણ વિભીષણથી લઈ ત્રિજ્ય સુધી સત્યનો વિસ્તાર થયો.

કૃષ્ણયુગનું સત્ય

“સત્ નામ સાહેબ કા” એ ભારતની સંસ્કૃતિ છે. દુઃખ આવતાં ભગવાનને યાદ કરીએ છીએ. એવી જ રીતે દ્રૌપદીએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને યાદ કર્યા હતા અને તેને મદદ મળી ગઈ હતી. પાંડવો જુગારમાં હાર્યા હતા—રાજ્ય, ધન અને સતી બધું મૂકાઈ ગયું હતું છતાં દરેક ઠેકાણે સત્યનો પ્રકાશ પાથરતા ગયા હતા. કહેવાય છે કે આનું ટાલકું તેજ કરે છે એનો અર્થ એ કે સત્યનો પ્રકાશ પડે છે. જ્યારે સત્યમાં આંધ્ર આવે છે ત્યારે પેલા તેજમાં જોખમ આવે છે. રામાયણમાં—મહાભારતમાં બધે જ સત્યનું તેજ પ્રકાશે છે. એનો દાખલો મહાભારતમાં મળે છે. બન્ને પક્ષે યુદ્ધ ચાલે, રાત્રે યુદ્ધવિરામ થાય એટલે પાંડવો સામી છાવણીમાં સેવા માટે પહોંચી જાય. અંદરના સત્યને બહાર લાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રયાસ તેમનો ચાલુ જ છે. યુદ્ધ પૂરું થઈ જાય છે. રાજ્ય મળે છે પણ સત્ય મળતું નથી અને અંતે ધર્મરાજ અને પાંડવો દ્રૌપદી સાથે કૈલાશ પર્વત તરફ જવા નીકળે છે. સત્ય માટેની ઝંખના આટલી બધી તીવ્ર હોય છે !

બુદ્ધ મહાવીરના યુગનું સત્ય

એ સત્યની શોધ માણસને—મહાન આત્માને બેસી રહેવા દેતી નથી. બુદ્ધે બધું છોડ્યું. મહાવીરે પણ ધરખાર, રાજ્યસુખ બધું છોડ્યું પણ ખીતર જે સત્ય શોધની લગન હતી તેને ન મૂકી ! તેમણે અભિમ્રહો લીધા.

તેની પાછળ અવ્યક્ત જગતમાં પડેલા સત્યની પ્રતીતિ કરવી એ જ ધ્યેય હતું. મતલબ કે ભીતરનું સત્ય વહેવારમાં મૂકવા માટે તેમણે ઘણાં જોખમો ખેડ્યાં. તેમણે વિચાર્યું કે બધામાં આત્મા છે, એ સત્ય હોય તો મારે પ્રતીતિ માટે અનાયર્થભૂમિમાં જવું જોઈએ. તેમણે ત્યાં જઈને બધા ઉપસર્ગો (કષ્ટો) સહીને પણ ભીતરના સત્યનો પ્રકાશ પાથર્યો.

એ જ સત્યના માર્ગે જવામાં સંતોએ હમેશાં પોતાની કુરબાની આપી છે. સંતોએ તો ઘણીવાર ગુરુઆજ્ઞા કરતાં સત્યની આજ્ઞાને જ વધારે માન આપ્યું છે.

ધર્મરુચિ અણુગાર કડવા તૂળડાતું શાક લઈ આવ્યા. ગુરુએ જોયું કે આ શાક ખાવા લાયક નથી. એટલે આજ્ઞા કરી કે કોઈ પ્રાસુક- (નિર્જીવ) જગ્યાએ તેને પરઠાવી (નાખી) આવે! ગુરુ તેને બીજું કંઈ કહેતા નથી. શા માટે આટલું બધું લઈ આવ્યા કે કોણે વહેરાવ્યું વગેરે કંઈ પણ પૂછતા નથી. ધર્મરુચિ અણુગાર એકાંતમાં જઈને એને નાખે છે. એક ટીપું પડે છે કે તેની ગંધથી કીડીઓ દોડી આવે છે અને ટપોટપ મરવી શરૂ થાય છે. ગુરુએ કહ્યું હતું કે ‘તારો જીવ બચાવવા તું આને પરઠી આવ’—આશય એ હતો કે તું જીવીને આ જીવીને બચાવશે! હવે હું જ આ શાક ખાઈ જીવીને બચાવું! ઉપરથી કદાચ કોઈને લાગે કે કીડીઓને બચાવવા માટે આમ કર્યું હશે, પણ આ તો અંદરના સત્યનું પાલન કરવા માટે તેમણે કર્યું હતું. જે માણસ ભાવ સત્ય પામી શકતો નથી; તે બહારનું સત્ય કદી આચરી શકતો નથી.

‘જેસલ અને તોરલનો પ્રસંગ પણ એવો છે. દરિયામાં ડૂબવાનો વારો છે ત્યારે સતી કહે છે “હવે આપણી કસોટી છે. મરું સત્ય હું પ્રગટ કરું છું; તારું પણ પ્રકાશી નાખ!”

જેસલ કહે છે : “હું પાપી છું!”

બલે પાપી હો-તું પાપને પોકારી દે ! ” સતી કહે છે અને બન્ને બચી જાય છે.

ગાંધીજીનું જીવન એટલે સત્યના પ્રયોગો

ગાંધીજીનું જીવન તો તેઓ કહેતા તે પ્રમાણે સત્યના પ્રયોગો છે. તેમને ઘણી કસોટી આવી. રાજકોટમાં અગ્નિ-પરીક્ષાએ ચઢ્યા. તેમણે જાહેર ક્યું કે લાખાજીરાવના દીકરા ભૂલતા હોય તો મારે તેમને સુધારવા જોઈએ. અસર પાડવા માટે તેમણે આમરણાંત હિપવાસ કર્યા. વૉયસરૉયની દરમ્યાનગીરીથી, મોરીસ ગ્વાયરે ગાંધીજીની તરફેણમાં ચૂકાદો આપ્યો. રાજસ્થાન અને દેશીરાજ્યોની તરફેણમાં એ ચૂકાદો હતો. પરંતુ ગાંધીજીએ અંતર તપાસ્યું તો અંદરનું સત્ય ધવાયું હતું. તેમને લાગ્યું : “ મારા મનમાં વીરાવાળા પ્રત્યે દ્વેષ હતો-મૂળમાં ખોટું હતું. બધાંયે સુકૃત્યોતું મૂળ સત્ય છે ! ” એટલે તેમણે ચુકાદાને રદ જાહેર કર્યો. માણસ બહુ સાધના કરે ત્યારે તેનું જીવન સત્યના આચરણમય બની જાય છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભાને આખો ઇતિહાસ જોઈએ તો જ્યારે જ્યારે પ્રસંગો આવ્યા છે ત્યારે તેમનું આત્મનિરીક્ષણ સ્પષ્ટ જણાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આ એક વણાયેલો સંસ્કાર છે.

જૈનધર્મે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઘડતરનો પાયો શીલ બનાવ્યો. શીલ પ્રતિષ્ઠા માટે ઘણી જૈનધર્મ કથાઓ છે. શીલવ્રતનો સ્વીકાર કરવાનો સમાજ સમક્ષનો રિવાજ એ જૈનધર્મની દેણ છે. સજોડે બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાલન તેમજ બ્રહ્મચારી સન્યાસી જ નહીં પણ સતી-સાધ્વીઓ રહી શકે-એ બાબતને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એણે આણી છે.

ત્યારે, ‘ સત્ય ’ એ હિંદુ ધર્મ તરફથી મળેલ ભારતીય સંસ્કૃતિનો વારસો છે. હિંદુધર્મે સત્યને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા અપાવવા માટે સત્યનારાયણની કથા ગોઠવી સત્યને નારાયણનું સ્વરૂપ અપાયું. એમાં ચારેવર્ણના પુરુષો અને મહિલાઓ, જે જે વર્ણના હોય તે તે વર્ણનાં કર્તવ્યો સત્યના ન્યારુનો સંકલ્પ કરીને પાળે છે. આમાં એક બ્રાહ્મણ,

કઠિયારો, વાણિયો, રાજા અને વૈશ્ય પત્ની તેમજ પુત્રી બધા પાત્રો પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકીને પછી પાછા સત્યનિષ્ઠ બને છે; સમાજમાં વિશ્વાસુ બને છે. સત્યનું પાલન ન કરવાથી બધાની આવી દશા થાય છે તે એ વાર્તાની પ્રેરણા છે. આ કથાને આ યુગે એવી રીતે ઘટાવવી જોઈએ કે એનાથી થતો દુરપયોગ તેમજ ત્યાગ વગર પુણ્ય મેળવવાની લાલસા અટકે અને સત્ય આચરવાની નિષ્ઠા સમાજમાં વધે તેવું કરવું ધણું જરૂરી છે. સત્યનારાયણની કથા સાંભળ્યા કે કરાવ્યા બાદ પણ જો જીવનમાં સત્ય ન આવતું હોય તો તે એક ક્રિયાકાંડ રૂપે રહી જશે.

આજનું જીવન જે રીતે ચૂંચાઈ ગયું છે. તેમાં સત્યની વધારે ને વધારે અગત્ય છે. જ્યાં સુધી સત્યના આધારે જીવન નહીં ચાલે; તે કદિ સુખી અને સમૃદ્ધ નહીં બને.

ચર્યા - વિચારણા

સત્ય પ્રતિષ્ઠા માટે હિંદુધર્મ પણ,
સંયમ પ્રતિષ્ઠા જૈન ધર્મને આભારી

શ્રી. માટલિયાએ ચર્યા ઉઘાડતાં કહ્યું : “ મારા નમ્ર મતે સત્યની પ્રતિષ્ઠા માટે હિંદુધર્મે ખૂબ કુરું છે પણ સંયમની પ્રતિષ્ઠા માટે તો જૈનધર્મનો જ હિંદુધર્મ ઉપર મોટો ઉપકાર તારવી શકાય છે. આપણા વર્ગમાં એકદા સત્યનારાયણની કથા વિષે ચર્યા નીકળી હતી. તેના પરત્વે આજે થોડુંક કહેવાનું મન થાય છે.

સત્યનારાયણની કથામાં એવો પ્રસંગ આવે છે કે આકાશી વૃત્તિ ઉપર રહેનારો અને જ્ઞાનનો ફેલાવો કરનારો, બ્રાહ્મણ આળસુ માત્ર છે. નૈમિષારણ્યમાં બ્રાહ્મણોને જોઈને એને એ સંદેગ્ધ મેળવવાનું મન થાય છે. તેનું આ પરિવર્તન જોઈ એક કઠિયારો કહે છે : “ મારે પણ સત્યવ્રતનો અભ્યાસ કરવો છે ! તો કેમ વર્તવું ? ”

ત્યારે કહે છે : “તારે તું જે ધંધો કરે છે તેની અંદર જ સત્યનો ન્યાસ કરવાનો છે.” એટલે કે શ્રમચોરી કરવાની નથી. તેમ દંભથી નાના ભારાને મોટો ભારો ખનાવવાનો નથી. આ વ્રત લીધા બાદ ઉલટો એનો ધંધો સારો ચાલે છે. પછી વાણિયાને એનો રંગ લાગે છે. તે વેપારમાં અસત્યાદિક આચરતો તેથી રાજ્યએ તેને પકડેલો, પણ તેના પત્ની અને પુત્રીને સદાચારી જોયાં એટલે પાછળથી તેને છોડી દીધો. ત્યારબાદ પણ સ્વાર્થ વધતાં સંપત્તિ ચાલી ગઈ. પાંદડાં ખની ગયાં. પરંતુ જ્યારે સ્વાર્થ-ત્યાગની ભાવના આવી એટલે પાછી સંપત્તિ થઈ ગઈ.

અહીં કુટુંબ-વ્યવસ્થા, સત્ય આજીવિકા અને નૈતિક ક્રમાણીમાંથી દાન વગેરે ગુણો સત્યવ્રતથી મળે છે. સ્ત્રી મહેણાં મારવાનો અહંકાર સત્યવ્રતને લીધે છોડે છે. એક રાજા ન્યાયપૂર્વક કરવેરો લે છે પણ પંડિતોને ચાહે છે અને ગોવાળિયાઓને તરછોડે છે એટલે રાજા પાસેથી શ્રમિક વર્ગ ખસી જાય છે. છેવટે રાજા ક્ષત્રિયધર્મનું રહસ્ય સમજે છે અને ગોવાળિયાનો પ્રસાદ લે છે અને ઉગરી જાય છે. આમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્ર અને નારીના પ્રતિકો મૂકી સત્ય રૂપી નારાયણનો મહિમા ગાયો છે.

આજના યુગે ધંધા બદલાયા છે. રકંદપુરાણમાંની આ કથાને આજના સંદર્ભમાં લઈએ તો જરૂરી ફાયદો થાય. હમણાં માઉન્ટમેટીના મેળામાં ખ્રિસ્તી ભાઈબહેનોને મેં જોયાં. તો રોગ દૂર કરાવવા, મહેનત વિના પૈસાથી જ લોકોને પામર થતા જોયાં. સત્યનારાયણની કથા પાંચ આનામાં પણ થઈ શકે એ રીતે દરેક ધર્મમાંથી તત્ત્વ લઈ સદાચારના માધ્યમ સાથે કમંડાંડોમાં સંશોધન કરીએ તો ભારતીય સંસ્કૃતિમાંનું સત્ય તત્ત્વ આગળ આવી રહે.

પૂ. દંડીસ્વામીએ સત્યનારાયણની કથા વિષેનો ઇતિહાસ વર્ણવતાં કહ્યું : “કેળવણીમાં રસ લેતા યૂ. પી.ના બૂ. પૂ. વડાપ્રધાન શ્રી. સંપૂર્ણનંદજીએ “બ્રાહ્મણો સાવધાન” નામના પુસ્તકમાં જણાવ્યું

છે કે અગ્યારમાં સૈકામાં અંગાળમાં “સત્યપીર” થયા છે તેમણે સત્ય-નારાયણની કથા લખી છે. કારણ કે સ્કંદપુરાણની જૂની આવૃત્તિમાં એ કથા નથી. વળી એ પુરાણમાં ૮૦ હજાર શ્લોકોના બદલે આજે સવાત્રાપ્ત શ્લોકો છે. એટલે સ્કંદપુરાણમાં ઉમેરો થયો હોય તે સ્વાભાવિક લાગે છે. વળી સત્યનારાયણની કથામાં રત્નસાર તેમ જ કાંચનપુરીનાં જે નામો આવે છે તે વિસ્તારે પણ અંગાળમાં જ છે. ઉપરાંત કેળાંતો પ્રસાદ પણ એ વાતની સાક્ષી આપે છે; કારણ કે અંગાળમાં કેળાંતી ઉત્પત્તિ ઘણી છે. વનમાં વન છે. પછી તો જો કે જ્યાં કેળાં ન હોય ત્યાં ચોખ્ખાનો, અને ચોખ્ખા ન હોય ત્યાં ઘઉંની વાનગીનો પણ હવે પ્રસાદ અપાય છે.

ટુંકમાં ઇતિહાસ, રાષ્ટ્રના સંયોગો, ધર્મ પર થયેલી બીજી અસરો આ બધાંને જોઈને જો દરેક ચીજને જોવાય તો જળાં ઝાખરાંમાંથી ધર્મનાં સંસ્કૃતિનાં મૂળ તરવે તારવી તેમને આજના યુગે વિશ્વને ઉપયોગી રીતે આપી શકાય.”

શ્રી. સુન્દરલાલ : નાના શુભથી પણ શુભ વધે છે; તેવી જ રીતે નાના અશુભથી, અશુભ જ વધે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ઊંડાણમાં પડેલ સત્યને જો સાઈં વાતાવરણ મળે તો ખરાબમાંથી સાઈં થતાં વાર લાગતી નથી.”

શ્રી. બ્રહ્મચારીજી : “એક સત્યજ એવું છે કે “સ્વલ્પમસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાય તે મહતો ભયાત્” હૈવી ભાગવતમાં એક છોકરાની વાત આવે છે કે જેને કોઈ ઋષિ મુનિઓ આશ્રય આપતા નથી; તે સત્યનું આચરણ કરતાં સ્વયં સત્ય-તપ બની જાય છે. કસાઈ અને ગાયના પ્રસંગમાં તો તે સત્ય અને અહિંસા બંનેને જાળવે છે. આજે સારા સંતો માટે સત્યનું આચરણ ઘણું જરૂરી છે. તેઓ સત્યનો આશરો લેવાને બદલે નિંદામાં રસ લે છે; જેથી સમાજમાં ધર્મ અને સત્ય બંને ખોવાતાં જઈ રહ્યા છે; તેના બદલે સત્યનું આચરણ આવવું જરૂરી છે.

(તા. ૧૮-૯-૬૧)

ભારતની સંસ્કૃતિમાં સત્યનાં પાસાંઓ

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સત્યનું શું સ્થાન છે, એ અંગે અગાઉ વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. સત્ય એવી મોટી ચીજ છે કે તેને પારખવું શી રીતે એ સવાલ થાય છે ! ગયે વખતે ભીતરનું - અંદરનું સત્ય શું છે તે અંગે વિચાર કર્યો હતો. અહીં બહારનું સત્ય - એટલે કે વાણીનું સત્ય શું એ વિષે જોઈશું !

સત્ય અંગે સુંદર પરિભાષા મનુસ્મૃતિમાં મળે છે :—

સત્યં ब्रूयात्, प्रियं ब्रूयात्, न ब्रूयात् सत्यमप्रियं ।

प्रियं च नानृतं ब्रूयात् एष धर्मः सनातनः

એટલે કે સનાતન ધર્મનું લક્ષણ એ છે કે સત્ય બોલો, પ્રિય બોલો, સત્ય હોય પણ અપ્રિય હોય કે પ્રિય હોય પણ અસત્ય હોય તેવું ન બોલો. ટૂંકમાં સત્ય બોલવું, મીઠું બોલવું; કડવું ના બોલવું અને સાથે સાથે સત્યને ના ચૂકવું.

સત્ય પ્રિય હોવું જોઈએ :

વાણી બે પ્રકારની હોય છે. સત્યનો આગ્રહ રાખીએ છીએ છતાં ઘણી વાર બોલવામાં કડવાશ આવી જાય છે. કહેવત પડી છે કે “ નગ્ન સત્ય બોલો । ” પણ, જો કડવાશ અને અસત્ય બેમાં કોની પસંદગી કરવી રહી ? ત્યારે કહ્યું કે ‘ કડવું ભલે લાગે પણ સત્ય બોલો.’ તે છતાંય જેટલી વચનની - મીઠાશ જળવાય તેટલી જળવો.

મહાભારતમાં વાત આવે છે કે મયદાનવે એવી ફકારીગરી કરી કે પાંડવોના મહેલના મંડપમાં પાણી અને જમીન સરખાં જ લાગે ! ખીજાની જેમ દુર્યોધન આવે છે. તે પાણી ધારી કપડાં ઉઘાડે છે ! પણ પછી મૂકી દે છે. આગળ અરેખર પાણી આવ્યું ત્યારે તેમાં

આપકી પડચો. કપડાં પલળી ગયાં. ઉપર બેઠેલા દ્રૌપદીજી આ જોઈ રહ્યાં હતાં. તે હસી પડ્યાં અને તેમનાથી બોલી જવાયું : “ આંધળાના દીકરા આંધળા જ હોય ને ! ” પરિણામે મહાભારતનું યુદ્ધ મંડાયું. એક વચન અવળું વઢવાથી હૃદયમાં ખૂબ ખટકે છે. એવી નાનીસી જીભની ભૂલ જરા જખરું દુઃખ દે છે.

દુર્યોધને સામે જોયું અને તેના દિલમાં ચોટ લાગી. ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળા હતા; એ વાત ખરી; પણ એવાં વચન જેના કારણે બીજાને દુઃખ પહોંચે તે ન બોલવાં જોઈએ. ધણું લોકોનું કહેવું છે કે “ કશું થયું તો શું થયું. સાચું જ બોલીએ છીએ ને ? ” ઘણીવાર એવો વિચાર કરીને કડવું બોલાર્થ જવાય છે પણ એ કડવાશ ઝેટલી બધી ખરાબ હોય છે કે તે મૂળ તત્ત્વને મારી નાખે છે. વાણી કેવી બોલવી તે અગે જૈન સૂત્ર દશવૈકાલિકમાં આખું એક પ્રકરણ આવે છે. તેમાં ‘ સુવાક્ય શુદ્ધિ ’ની વાત કરી છે. વહેવારમાં સત્ય બોલવું હોય તો સીધો વહેવાર આવે છે. પણ, આચરવું શી રીતે ? ત્યાં કહ્યું છે કે “ ગળી ગળીને બોલજો ! સત્ય બોલજો ! ” ગળીને નહીં બોલો તો તમારી વાણી એવા અનેક અનર્થો પેદા કરશે. ભૂતકાળમાં નજર કરીશું તો જણાશે કે વાણીએ ઘણા સંકટો ઊભાં કર્યાં છે. એટલે ‘ પીડાકારી વાણી ન બોલજો. ’ ‘ ન ફાવે તો મુંગા રહેવાનું પસંદ કરજો. ’

સત્ય અને મૌન :

ઘણીવાર મૌન ઘણું કામ કરે છે. મૌન વ્યાખ્યાનનું પણ પોતાનું મહત્ત્વ છે.

ગુરોસ્તુ મૌનં વ્યાખ્યાનં, શિષ્યાસ્તુ છિન્ન-સંશયા :

— ગુરુનું મૌન વ્યાખ્યાન-ઘણીવાર શિષ્યોના સંશયોને છેદવા માટે હોય છે. પ્રાચીન કાળમાં ઋષિ-મુનિઓ ધ્યાનમાં મૌન થઈને બેસી જતા. તે પરંપરાએ ઘણાં મૌનવ્રત પાળે છે. રમણ મહર્ષિ પણ મૌન પાળતા છતાં દર્શનાર્થીઓને પ્રેરણા મળી જતી.

પણ, મૌન રહેવામાં કાળજી રાખવી જોઈએ. જે મૌન રહેવાથી છતી આંખે અનર્થ સર્જાતો હોય તો તે મૌન કંઈ અર્થ નથી. દ્રૌપદીની લાજ લેવા દુઃશાસન પ્રયત્ન કરતો હતો ત્યારે ભીષ્મ, વિદુર, વિકર્ણુ, દ્રૌણાચાર્ય વગેરેથી ભરેલી કૌરવસભા મૌન થઈને વિચારવા બેઠી હતી. આવું મૌન ન હોવું જોઈએ. કેટલાક માણસો મીઠા હોય છે; તેઓ કંઈ બોલે જ નહીં. તેમનું મૌન સત્યમાં ન ખપે. ને મૌન કોઈ કદ્યાણુ-કારી પરિણામ માટે હોય તો જ તે મૌન શોભે.

પ્રિય પણ અસત્ય નહીં જ :

એવી જ રીતે સત્ય બોલવાની સાથે પ્રિય બોલવા માટેનું કહેવામાં આવ્યું છે. ઘણાં લોકો મોંઢાના મીઠા હોય છે. જાણે કે સાકરના ગાંગડા ! પણ હૃદય કડવું રાખે :—

“મધુ તિષ્ઠતિ જિહ્વાગ્રે, હૃદિ હાલાહલં વિષમ્”

—આવા ઠેકાણે ભલે મોઢું કડવું થાય તે રીતે બોલવું પડે તે બોલવું પણ હૃદયમાં ઝેર ભરીને ન રાખવું જોઈએ. સાથે જ એ વાતની પણ તકેદારી રાખવી જોઈએ કે એ સત્યની કડવાશ હૃદય સુધી ન પહોંચે !

અર્ધસત્ય પણ નહીં :

મહાભારતમાં ધર્મરાજનો પ્રસંગ આવે છે, એક વખતે તેઓ અર્ધું જૂઠું બોલે છે. “અશ્વત્થામા હતો નરોવા કુંજરોવા” ‘અશ્વત્થામા મરી ગયો શાયદ તે માણસ હતો અથવા હાથી હતો.’ ધર્મરાજ આટલું અર્ધું અસત્ય બોલ્યા તે માટે તેમનો રથ જમીનમાં ઉતરવા લાગ્યો. આ જ ધર્મરાજ કહેતા હતા :—

‘મમ તુ મતિર્ન મનાગપૈતુ ધર્માત્’

મારી બુદ્ધિ ધર્મથી જરાય વેગળી ન થાય. સંસ્કૃતિમાં જરાયે અસત્ય ન આવવું જોઈએ. ત્યારે તેમણે હાથી મરવા છતાં માનવની

દ્વિધા કહી. ધણાંનું માનવું એમ છે કે એક અનર્થના ભોગે ધણાં અનર્થોને ટાળવા માટે તેમણે કહેલું; પણ એ વસ્તુ વિચારવાની છે કે અસત્ય આવતાં તેમને રથ નીચે ગયો હતો !

અમારા ગુરુદેવ પૂ. શ્રી નાનચંદ્રજી મ. સાહેબે એકવાર ગાંધીજીને આના સંદર્ભમાં પૂછેલું : “ આપ સત્યનો આટલો બધો આગ્રહ રાખો છો ! તો એ આગ્રહને કારણે ધણીવાર કપરી પરિસ્થિતિ બની જાય છે, તો આપ કૃષ્ણ ભગવાને ધર્મરાજને પ્રેરણા આપી હતી તેમ કોઈ પ્રસંગે આપી શકો કે નહીં ! ” આ બધી વાત હું મારી ભાષામાં કહું છું.

ગાંધીજીએ તેમને કહેલું : “ ભગવાન કૃષ્ણની જેમ મહાપુરુષોએ ક્યું તેમ ના કરવું, પણ કહ્યું તેમ કરવું જોઈએ ! હું તેમની જ્ઞાતિ નહીં જોઉં; પણ સત્યના ભોગે સ્વરાજ્ય ન મચ્છું. ”

આનો અર્થ એવો થયો કે ગમે તેવા સંયોગોમાં સત્યને ન છોડવું જોઈએ. ધર્મરાજ અગે જોયું કે અધું અસત્ય પણ તેમના રથને જમીનમાં ઉતારનારું સાબિત થયું હતું. આ અગે ધણી કાળજી સેવવી પડે છે. મહર્ષિઓના વચનને તેમના સાચા સંદર્ભમાં લઈને સંગતિ ખેસાડવી જોઈએ; એને બગાડીને ઊલટો અર્થ ન કરવો. કહ્યું છે કે—

‘ આર્ષ સંદર્ષીત, ન તુ વિષદ્વયેત્ ’

ધણાં એવાં વાક્યો હોય છે જેને લઈને ચાલીએ તો જૂઠું ખોલવામાં વાંધો નહીં એવો સિદ્ધાંત નીકળે છે; પણ ત્યાં સંયોગો અને કલ્યાણ એ બે વાતોની અપેક્ષા હોવી જોઈએ.

કલ્યાણકારી અને અહિંસાવાળું હોય, તે જ સત્ય :

સત્યનું લક્ષણ કરતાં કહું છે :—

“ સદમ્યો હિતં સત્યમ્ ”

‘ પ્રાણિમાત્ર માટે—બધા જગત માટે જે કલ્યાણકારી હોય તે

સત્ય. 'જેમાં અહિંસા નથી તેમાં કદ્યપણ નથી અને જે સત્યમાં અહિંસા નથી તે સત્ય નથી. એટલે સત્ય માટે વચ્ચન શુદ્ધિ અને કર્મની શુદ્ધિ કરવાની ખૂબ જરૂર છે. એના બદલે એવો સિદ્ધાંત હંમેશ માટે ન ધડીને મૂકી શકાય કે કોઈના હિત માટે અસત્ય બોલી શકાય. સત્યનો આગ્રહ રાખવો. ઝીણી ઝીણી બાબતોમાં પણ સત્યનો આગ્રહ રહેવો જોઈએ. દા. ત. એક શિકારી જંગલમાં એક પશુની પાછળ દોડી રહ્યો છે, તમારી આગળથી એ પશુ પસાર થયો. હવે તમને જે શિકારી પૂછે કે “અહીંથી એક જનવર પસાર થયો?” ત્યાં તમે જે બોલો તે સત્ય હોવાય છે, અને સાચું બોલો તો તે જનવર હોવાશે. તે વખતે તમારે કાં તો મૌન રહેવું જોઈએ અથવા તો એમ કહેવાની તાકાત હોવી જોઈએ કે “હું નથી બતાવતો”. અપવાદ માર્ગને નિશ્ચયમાર્ગ ન બનાવી શકાય.

કેટલીકવાર લોકોને લાગશે કે આ તો બહુ ચીકણા છે. તો બલે કહે. ચીકણા રહેવું સારું છે. સત્ય એ ખાંડાની ધાર જેવું છે. જેટલી ચોખવટ કરશો તેટલા અનર્થ પેદા થશે. પણ એ અનર્થના ભોગે પણ સત્ય તો બોલાવવું જ જોઈએ. જરૂર પડે તો ચોખવટ પણ કરવી જોઈએ.

એ અર્થમાં કલ્યાણકારી અર્થ :

એ વિધાર્થીઓ હતા; નારદ અને પર્વત. એક શબ્દ વંશ પરંપરાથી આવ્યો આવતો હતો :—

“અજૈર્યષ્ટવ્યમ્”

‘અજો વડે યજ્ઞ કરવો જોઈએ.’

અહીં “અજ” શબ્દ આવે છે. તેનો અર્થ ‘બોકડો’ કરવામાં આવ્યો અને કાળક્રમે અહિંસાનો વિકાસ થતાં ‘અજ’નો અર્થ ત્રિવર્ષનું ધાન્ય જવ થયો. નારદ અને પર્વત બન્ને સહપાઠી હતા. બન્ને વચ્ચે ચર્ચા ચાલી. એક કહે અજ એટલે જૂનું ધાન્ય થાય. (ન જાય તે ઈતિ અજઃ) ! ત્યારે પર્વત કહે કે અજનો અર્થ બોલકો જ થાય. આ ચર્ચાના થોડા વર્ષો પછી અજનો અર્થ ધાન્ય થવા લાગ્યો.

પછી તો વિકાસ થતાં “અજ” એટલે ઈન્દ્રિય એવો અર્થ થયો. આમાં જ્યાંસુધી સંગતિ ન બેસાડવામાં આવે તેમજ કાળ અને વિકાસ ને યાદ ન રાખવામાં આવે અનેકાર્થી શબ્દોના એક અર્થને પકડી રાખવામાં આવે તો કલેશ જાગે! બન્ને મિત્રો વચ્ચે વાંધો પડ્યો એટલે કહે કે ચાલો આપણા સહપાઠી વસુરાજ પાસે ન્યાય કરાવવા! પર્વતની માતા જે વસુરાજના ગુરુપત્ની થતા હતા તે રાજ પાસે જાય છે. તે રાજને પોતાના જૂના સંબંધની યાદ અપાવે છે. પરિણામે ન્યાયને ન ચૂકનારો રાજ વચમાંનો રસ્તો કાઢી ઝાંક આપે છે કે “અજનો અર્થ જૂનું ધાન્ય પણ થાય અને બોકડો પણ થાય! પણ સંગતિનો વિચાર કરતાં બોકડો વધારે બંધ બેસે છે!” તેના કારણે પર્વતનું અભિમાન વધી ગયું; પણ કથાકાર કહે છે કે આવો એકપક્ષી અર્થ ઘટાવવા માટે વસુરાજને સિંહાસન ઉપરથી નીચે પડીને નરકે જવું પડ્યું.

જીવનમાં આવું ઘણીવાર બને છે. કોઈ પૂછે છે: “કેમ ફલાણા ભાઈ ખરાબર ને?” તો સામે જોઈને કહીશું ‘હા’ તો તેને દુઃખ થશે અને ‘ના’ કહેશું તો બીજાને દુઃખ થશે એટલે મૌન રહીએ છીએ કે કહીએ છીએ કે હું કંઈ ન જાણું. આના પરિણામે પેલાને બોટા ટેકા મળી જાય છે. કોઈ પણ વસ્તુના બે અર્થ નીકળતા હોય ત્યારે સાચો અર્થ શું નીકળે છે તેજ માન્ય કરવો જોઈએ; પણ ઘણીવાર સત્યને સત્ય રૂપે ઘટાવવા જતાં જો અભિમાન, હિંસા વગેરે દોષો વધવાનો સંભવ હોય તો તે સત્ય, સત્ય રૂપે રહેતું નથી. ઘણાં પ્રાચીન વાદ વિવાદ-શાસ્ત્રાર્થી અગે એવા ખુલાસા મળે છે કે હારી જાય તેનું મસ્તક કાપી લેવાતું! આ બોટું હતું. સત્યની પ્રતીતિ હિંસામાં ન હોઈ શકે! હિંસા હોય ત્યાં સત્ય ન હોઈ શકે.

સત્ય એટલે ખાત્રી :

સત્યમાં પાકા વિશ્વાસની ખાત્રી હોવી જોઈએ. તેમાં દહીંમાં અને દૂધમાં બન્નેમાં, એમ બેજાણ ન હોવી જોઈએ; નહીંતર સત્ય ઉપર લોકોને વિશ્વાસ ન રહે!

એક સનજને બ્રાહ્મણને ગાય દાનમાં આપી, પણ ગાયમાં એવો દોષ હતો કે તે બધું દૂધ ચોરી લેતી. એટલે બ્રાહ્મણે તે વેચવા કાઢી. ધરાક તો મળી ગયો. પણ ખાત્રી માટે કેને પૂછવું? બ્રાહ્મણને એક ભગત મિત્ર હતા. પહેલાથી ભગતને બરાબર સારી લીધેલ હતો, ધરાક આવ્યો તેણે પૂછ્યું કે “આ ગાય કેટલું દૂધ એક દિવસમાં આપે છે?” બ્રાહ્મણે કહ્યું હું મારા મોઢાથી શું કહું! ભગતને પૂછી લ્યો, તમને ખાતરી થઈ જશે.

ધરાકે ભગતને પૂછ્યું. ભગત તે વખતે મૌન લઈને બેઠા હતા. તેમણે દૂધ કેટલું નીકળે એનો જવાબ એક પથર દેખાડીને આપ્યો. પેલો ધરાક સમજ્યો કે પથરના વજન જેટલું દૂધ નીકળે છે. તે એમ સમજીને ચાલતો થયો. ભગતને થયું બ્રાહ્મણનું કામ સરી ગયું.

પેલો ધરાક ઘેર ગયો. દૂધ ના નીકળ્યું એટલે કહેવા આવ્યો કે “ભગત! તમે ભગત થઈને આમ ક્યું?”

ભગત કહે: “બાઈ! તારી સમજમાં ભૂલ થાય છે. મેં તને પથર બતાવ્યો હતો તેના ભાવ એ હતો કે પથર દૂધ આપે તો ગાય દૂધ આપે! પણ તમે એમ સમજ્યા કે જેટલા વજનનો પથર છે તેટલું ગાય દૂધ આપશે!”

આવું સમાજમાં ઘણીવાર બને છે. કલાણાને ખોટું લાગશે એટલે મૌન રહું અથવા અમૂક જાતનો ઈશારો કરું! પરિણામે અસત્ય આવી જાય છે. એટલે એવો કોઈ ઈશારો કે સૂચન ન કરવું જોઈએ જેમાં સંદિગ્ધ વાત આવતી હોય! સત્ય એ પ્રામાણિક ખાત્રી છે. તેને ચોમેરથી જોવું જોઈએ. તેમજ દરેક વખતે બને તેટલી સ્પષ્ટતા કરતા જવું જોઈએ. આમ જ સત્યનું આચરણ કરે છે તેનાથી તેનામાં અદ્ભૂત શક્તિ પેદા થાય છે! જેને વચન સિદ્ધિ કહેવાય તે સત્યવાદીના જીવનમાં પ્રગટ થાય છે.

વચનસિદ્ધિ એ સત્યવાદીતાનું ફળ :

સૌરાષ્ટ્રનો એક પ્રસંગ છે. મોણિયામાં રા'માંડલિક નાગબાઈને

ત્યાં જાય છે. રાજા પોતાના આંગણે આવ્યા છે એ જાણી નાગબાઈ
ઘેલાં બની જાય છે. પોતાની પુત્ર-વધુને શણગાર સજી કુંમકુંમ ચાંદલો
કરવાનું કહે છે. બાઈનું રૂપ જોઈ માંડલિકના મનમાં વિકાર જાગે છે
અને તે મોં ફેરવી લે છે. બાઈ બીજીવાર ચાંદલો કરવાં જાય છે ત્યારે
પણ ફેરવી લે છે. એટલે નાગબાઈ કહે છે : “આ રાજા નથી ફરતો
પણ રાજાનો દિ’ ફરે છે !”

તેણે રા’ને ચેતવ્યો પણ તે બાન ભૂલ્યો હતો એટલે શાનો માને ?
એટલે માના અંતરમાં જે સત્ય પશ્યું હતું તે બહાર નીકળે છે. તે કહે
છે : “તારો દિવસ ભરાઈ ગયો છે ! તારા દરવાજે પઠાણો ચોકી કરશે,
રાજ્ય મુસલમાનના હાથમાં જશે.”

માતા-પિતા જે સંસ્કાર આપે છે તે એવા સુંદર હોય છે કે
દીકરો ભૂલતો હોય તો સાવચેત થઈ જાય, ફૂળને વળગી રહે.
એટલે સંસ્કૃતિનું રક્ષણ થાય. કહેવત છે કે તારા મા-બાપમાં ફેર નથી
તો તું આવો કેમ પાક્યો ? નાગબાઈને પણ એમજ થાય છે કે આ
મારો રાજા નથી. ઘણી નથી અને તે શ્રાપ આપે છે :—

**દરવાજે દરવાન પહેરેગીર પઠાણ રા’ના કોઈ રહેશે નહીં
મોં સંભાળીશ માંડલિક, તું રોળાઈ જશે..... !**

આપણે ત્યાં શ્રાપ અને વરદાનની વાતો ઘણી આવે છે. તે બધી
આ સત્યના પાસામાંથી આવે છે. સત્યાર્થી માણસના ઉદ્ગારો સાચા જ
પડે છે. કુલટાનો શ્રાપ લાગે નહીં અને સતી શ્રાપ દે નહીં; પણ
કેટલીક વાર સત્યાર્થીનું અંતર બોલતું હોય છે અને જ્યારે એની વાણી
નીકળી જાય છે ત્યારે એનો અમલ થઈ જાય છે.

ગાંધીજી એવું બોલતા કે થયા વિના રોતું નહીં તેઓ વચનસિદ્ધ
હતા. તેઓ કહેતા કે મારે સવાસો વરસ ઊવવું છે. બીજી બાજુ એમ
કહેતા કે હે પ્રભુ ! મને વહેલો લઈ લે ! હવે ઊવવું ગમતું નથી. આ
બન્ને વચન પાળવાં છે તો શું કરવું જોઈએ ? ભગવાન તેમને ન લઈ

શે તો તે માટે લોકોએ સુધરવું જોઈએ અને સુધરવા માટે તો કાળ જોઈએ ! માણસ એવો નથી કે માટીના વાસણની જેમ બદલાઈ જાય. નેને કાળની વાટ જોવી પડે છે. તો ગાંધીજીને જીવાડવા હોય તો બધાએ કામે લાગી જવું જોઈએ. એવી વ્યાસપીઠ ઊભી કરવી જોઈએ. એટલે કુદરતે એ બેમાંથી વચસો રસ્તો કાઢ્યો. ગોડસેને કુબુદ્ધિ સૂઝી. તે નિમિત્તે ગોળી વાગી અને ગાંધીજી ગયા; પણ સાથે કોમવાદ લેતા ગયા; મૃત્યુ મટી ગયું. ગાંધીજીનું પુનર્જીવન થયું. હવે રાજ્યનું કામ પૂરું થયું. નવાં કામો બાકી રહ્યાં તે પુનર્જીવન બાકી છે.

ગાંધીજી બાદ સામાજિક જીવન શરૂ થયું છે. તે એકલદોકલનું કામ નથી. બધાં સારાં તત્ત્વો સાથે અનુબંધ જોડવો પડશે. ગોડસે તો નિમિત્ત હતો. પણ કોમવાદે ગાંધીજીને લઈ લીધા હતા. એમાં કેટલીક વ્યક્તિઓ સડોવાઈ હતી તે પાછળથી જાણવા મળ્યું. ધર્મના કહેવાતા ધુરંધરો પણ એમાં હતા. તો એનું પ્રાયશ્ચિત્ત ધર્મગુરુઓએ કરવું જોઈએ. આ પ્રાયશ્ચિત્ત તો સત્યનું સતત આચરણ કરીને જ કરવું પડશે.

લોકો કહે છે કે મહાપુરુષના આશીર્વાદ મેળવજો— ! એનો અર્થ એટલે કે અંતરના સારા ઉદ્ગારો આપે. તારા સત્યને વધારે ને વધારે ટેકો મળે. આજે શ્રાપ અને વરદાનનો જુદો અર્થ કરવામાં આવે છે. વર્તનનો પડઘો તે શ્રાપ અને સત્યની સાધના સરળ બને તે વરદાન ! સત્યનું આચરણ કરનાર વ્યક્તિની વચનસિદ્ધિ આપણા સત્યને પણ પ્રકાશે એજ વરદાનનું ધ્યેય હોવું જોઈએ.

સત્યનાં પાસાંઓ :

ભારતની સંસ્કૃતિમાં સત્યનાં પાસાં આમ જુદી જુદી રીતે વર્ણવ્યાં છે. વાણીના સત્ય માટે બે રીતે કહેવામાં આવ્યું છે કે વાણી સત્ય ઉચ્ચારવી પણ પ્રિય ઉચ્ચારવી ! કડવાશથી ધણીવાર સત્યનો આશય માર્યો જાય છે પણ અસત્ય અને કડવાશ બેમાંથી કોઈને પસંદ કરવું હોય તો કડવાશ જ પસંદ કરવી.

વાણીના સત્ય માટે જો ષણ્ણુ-જરૂરી છે કે જે બોલાય તે સ્પષ્ટ બોલાય. દ્વિઅર્થી ન બોલાવું. બે અર્થ નીકળે અને સામો માણસ અટવાય તેવું ન બોલવું પણ સ્પષ્ટ અર્થ કહી દેવો. ગાંધીજી હમેશાં કહેતા કે કોઈ વાક્ય કે વચનનો અર્થ એવો નહોં કરતા જેથી ખીજના મનમાં ગોટાળો થાય; જો બોલ્યા હો તો સામાના માનસને ન્યાય આપજો!

ઘણીવાર મૌન રહેવાથી અસત્યને ટેકો ન મળી જાય; સામા માણસના ભ્રમને ટેકો ન મળી જાય તે જોવું! સામો માણસ જે અર્થ સાચી રીતે કરતો હોય તેને બંને ત્યાં સુધી ટેકો આપવો. સામા માણસની ગેરસમજૂતી માટે દોષીત ષણ્ણુ આપણે છીએ; એમ માનવું.

ન્યારે વાણી અને ભાવથી સત્ય બોલાય છે ત્યારે વચનસિદ્ધ થાય છે. આમ સત્યનાં આ બધાં પાસાંઓ છે અને તે ભારતીય સંસ્કૃતિના અનુસંધાનમાં છે.

કેટલીકવાર જૂનાં સૂત્રોને નામે અસત્યને ટેકો આપી દેવાય છે. તિલકે ગીતાની ટીકામાં કંઈક લખ્યું હતું તેનાથી ગાંધીજીએ જુદું લખ્યું. કોઈકે તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું એટલે તેમણે કહ્યું: “વડીલ છે, પણ મને જે લાગે છે તે કહું છું. વડીલો આગળ નમ્રભાવે સવિનયભાવે સત્ય કહેતાં ન અચકાવું જોઈએ.” સત્યનું આ રહસ્ય છે જેનો ઝીણવટથી વિચાર કરીને સર્વાંગી આચાર બનવો જોઈએ.

ભાવ સત્ય અને વચન સત્યની સાથે કરણ (સાધન) અને સત્ય (શુદ્ધિ)નો આગ્રહ રાખવાથી જ સત્યની સાધના સર્વાંગી થઈ શકે છે. જ્યાં સત્ય હોય ત્યાં પરમાર્થ, ત્યાગ, શાંતિ વગેરે હોય છે. જ્યાં અભિમાન, સ્વાર્થ, લોભ, ક્રોધ વગેરે છે ત્યાં અસત્યનો ઉદ્ભવ થાય છે. તો તેને દૂર કરી સત્યની સમાજવ્યાપી પ્રતિષ્ઠા ઊભી કરવી જોઈએ.

ચર્ચા - વિચારણા

સાચું અને મીઠું વચન

પૂ. શ્રી. દંડીસ્વામીએ આજની ચર્ચા ચાલુ કરતાં કહ્યું : “મન અવ્યક્ત છે અને કાયા જડતાભરી હોય વહેવારમાં વચનની જરૂર વધુ પડે છે. તેથી વચનમાં સચ્ચાર્થ અને મીઠાશ હોય એ જરૂરી છે. તેથી જ કહેવાયું છે :—

યદા યદા મુંચતિ વાક્યવાણં;
તદા તદા જાતિ કુલે પ્રમાણં.

માણસનાં પારખાં વચનની સચ્ચાર્થ અને મીઠાશથી થાય છે. થોડુંક પણ જૂઠું બોલવા માટે ધર્મરાજને હિમાલયમાંથી સદેહે સ્વર્ગમાં જવાના બદલે એમની આંગળી ગળી એ બતાવે છે કે સત્યમાં એટલી કસર પડી; તેવું પણ ક્ષણ વેઠવું જ પડ્યું.

વાણીના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે :—

- (૧) પરા - તે નાભિમાંથી પ્રગટ થાય છે અને દેવવાણી ગણાય છે.
- (૨) પશ્યન્તિ - તે હૃદયથી પ્રગટ થાય છે અને યોગીની વાણી ગણાય છે.
- (૩) મધ્યમા - તે મગજથી પ્રગટ થાય છે અને જ્ઞાનની વાણી ગણાય છે.
- (૪) વૈખરી - તે આપણી મનુષ્યોની વાણી છે.

બેરિસ્ટરો એ દષ્ટિએ પાતાળમાંથી પાણી કાઢે તેવું સુંદર બોલી શકે છે, પણ સત્ય ન હોય તો એકઠાં વિનાનાં મીઠાં જોવી છે. ગામડી શાળામાં ઘોડીનાં જોડકણાં બોલાતાં “ઘોડી એક પગે ચાલે !” પણ તે ક્યાંથી ચાલે ! કેવળ વેપામનિ એક પગ હોય—પણ પરા, પશ્યન્તિ અને મધ્યમા ત્રણ પગ ન હોય તો તે બોલી જ ચાલ ગણાશે.”

સત્યના પ્રયોગોનું કૃળ અહિંસા અને સર્વોદય

શ્રી. માટલિયા “બાપુજીને સત્યના પ્રયોગોમાંથી બે ચીજની ભેટ મળી :—અહિંસા અને સર્વોદય. તે એમણે જગતને આપી. વહેવારનાં વાહન સત્ય અને મધુર હોવાં જોઈએ. આઘાત આપનારી નહીં પણ હિતકારી હોય ! સામાના હિતનો વહેવાર તે સર્વોદય છે.

સત્ય વાણી પ્રિય હોય તેમ સ્પષ્ટ પણ હોય ! આ સાધના આકરી છે. વીશ-પચીશ વર્ષનાં જાહેર કાર્યો પછી આજે કોઈની છેતરપીંડી ન થાય એટલું મારા માટે સહજ બન્યું છે. બાકી સર્વહિત વિચાર અને પ્રેરણા આપી વહેવાર જાહેર કરવાની વાત શક્ય નથી બની. વહેવાર જોઈએ શુદ્ધ એટલી વાણી જોઈએ બોલવાથી ચાલી શકે.

સત્ય બોલનાર કેટલો નિર્ભય અને મક્કમ હોઈ શકે તેનો એક દાખલો શૌકતઅલી અને મહંમદઅલી સાથેના પ્રસંગમાં ગાંધીજી પૂરો પાડે છે. હિંદુ-મુસ્લિમ હુલ્લડમાં તેમના કોઈ સગાં ભણેલાં નીકળ્યાં. તેમનાં નામ જાહેરમાં આપવાથી શંકા પેદા થશે માટે ન આપવા; એવો અલી બિરાદરોનો મત હતો. ગાંધીજીએ કહ્યું : “નામ નહીં આપો તો બમણી શંકા થશે.” આખરે તેઓ મુસ્લીમ લીગમાં ભળવાની હદે ગયા પણ બાપુએ સત્યની ચોખવટ કરી ! તેમને ખોવા તૈયાર થયા પણ સત્યને નહીં.

અમદાવાદના વૈષ્ણવો ઉશ્કેરાશે માટે આશ્રમનો હરિજન કાર્યક્રમ થોડો સ્થગિત રાખવા માટે ગાંધીજીને કહ્યું. ત્યારે બાપુએ કહ્યું : “જે હું માનું છું, તેમજ બોલીશ અને વર્તીશ “આમ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ કે એવી કોઈ વાત આચારમાં મૂકવામાં સ્થગિત ન રાખી. એજ મારું આપણા વિશ્વવાત્સલ્યનો પણ છે.”

સત્ય નાનપણથી ઘૂંટાવતું જોઈએ :

શ્રી. પૂંજભાઈ : બાળક “રખે રમકડું તોડી નાખશે” એ

બહાને “કાગડો લઈ ગયો!” એમ સાદી વાતમાં પણ માતા જૂઠું બોલે છે. બાળકને નાનપણથી જ એ રીતે અસત્ય શીખવાડવામાં આવે છે, તે બંધ થવું ન જોઈએ. સ્વાર્થમાંથી અસત્ય જન્મે છે, વેપારી અને વૈભવ તેને ટેકો આપે છે! આ બધું દૂર થવું જોઈએ તે માટે નાનપણથી જ દરેક ડગલે અને પગલે સત્ય ઘૂંટાવવું જોઈએ.

શ્રી. દેવજીભાઈ : “બાળક તો નાનપણથી સત્ય ઘૂંટવાનું પ્રયત્ન કરે છે. એક ડોક્ટરને મેં મઝાકમાં કહ્યું કે પા વારમાં ફરાક બનાવ્યું છે. ત્યારે મારી દીકરીએ એ સાંભળી લીધું અને એક બહેનપણીને બોલાવી લાવી. મેં જ્યારે તેને ગળ કપડું આપ્યું અને રૂ. ૧-૬-૦ લીધા ત્યારે તેને ઘણું દુઃખ થયું અને તેણે કહ્યું : “બાપુ! તમે જૂઠું કેમ બોલ્યા?” એટલું જ નહીં; ભવિષ્યમાં ક્યારેક મારે કોઈ કાપડમાં કસર કાઢવા વધુ ભાવ લેવા પડતા ત્યારે તે બાળા મને ટોકતી કે તમે આટલો નફો કેમ કરો છો! આમ બાળકને સત્યનો આગ્રહી બનાવવા માટે પોતાના અંગત અને વહેવારિક જીવનનો તાજો મળે તો જ બાળકો ઉપર સુંદર સંસ્કારો પડી શકે. !”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “સત્ય બોલવું ગમે છે; આપણી સંસ્કૃતિનો આચાર છે તે છતાં ચોમેર અસત્યની એટલી બધી બોલબાલા છે કે સાચા માણસને સત્ય ઉપર ટકી રહેવું ઘણું કઠણ બની જાય છે! અસત્યને આટલો બધો પ્રચાર કઈ રીતે થયો હશે ?

અસત્ય ક્યારે ક્ષમ્ય ?

ડૉ. શ્રી. મણિભાઈ : “ભાગવતમાં પાંચેક સ્થળે જૂઠું બોલવાની છૂટ અપાયાનું શું છે ?”

પૂ. દંડીસ્વામી : “તેને ક્ષમ્ય છે, સજ્જ યોગ્ય નથી; નિંદિત નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે પણ જૂઠાણાંની છૂટ તો કોઈ સંયોગોમાં નથી આપી !”

પૂ. નેમિભુનિ : (તેનો શ્લોક ટાંકીને) ત્યાં “નાનૃતંત્યાજ્ઞુષિતં” અસત્ય ત્યાં જુગુષિત નથી એમ કહ્યું છે. જૂઠું બોલવું એમ નથી કહ્યું.

ભાગવતમાં છે તેમ મનુસ્મૃતિમાં પણ શ્લોક છે કે :—(૧) વિવાહકાળે, (૨) રતિકાળે, (૩) પ્રાણ જવાના ભય સ્થળે, (૪) ધન લૂંટવા આવે તે કાળે, અને (૫) વિપ્રાર્થે. જે પાંચ વખતે અસત્ય હોય તે સજ્જયોગ્ય નથી; એટલું જ છે. એટલે કોઈ સ્થળે સત્યને ઢીલું કરવાની વાતનું વિધાન નથી. અલપત પૂણું સત્યની તાકાત ન હોય તોયે મૌલિક સત્યની વફાદારીના કારણે કોઈ પ્રસંગે સત્યક્ષતિ ક્ષમ્ય ગણી છે. પણ, ગાંધીજીએ જાતે જે સત્યનું મૂલ્ય ઊભું કર્યું છે, અને જે શુભ સંયોગો છે તે જોતાં આજે મૂળ સત્યના આગ્રહને અક્ષરશઃ સત્ય પળાય તેવા આગ્રહો અત્યંત જરૂરી છે.”

અસત્યને પડકાર :

શ્રી. માટલિયા : “ સમાજનો રોષ વહોરીને પણ, અસત્યોને પડકારવાં જોઈએ. જેન અરણિક મુનિએ ભૂલ કરેલી તે પણ સમાજ આગળ કહીને આગળ વધી ગયા. સત્યમાં ક્ષતિ અથવા અસત્યો સામેના પડકારમાં ક્ષતિ થાય તો તે પણ સમાજ આગળ નમ્ર ભાવે એકરાર કરીને આગળ વધવું રહ્યું.”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ અનુભવી મહાપુરૂષની પ્રેરણા, સમાજના અનુભવ અને સંસ્કૃતિ પરંપરાથી આવેલા સદ્ગુણોને સમન્વય થાય તો સત્યનો આગ્રહ અને અસત્યો સામે પડકારની હિંમત આવી જતાં વાર લાગતી નથી. બાકી બુદ્ધિશાળી વિદ્વાનોની માફક સત્યાર્થોએ કદાચ વ્યવસ્થિત બોલી ન શકે છતાં મોટા મોટા સામે પણ તેમની સાદી વાણી અસરકારક બનતી જ હોય છે.

શ્રી. માટલિયા : “ જેમ રોગનાં નિદાન અને ઓસડના ઉપયોગ માટે અનેક દર્દીઓના અને વૈદ્યોના અનુભવો જોડીને નક્કી કરવું પડે છે તેમજ સત્યના સ્વચ્છ દર્શન માટે મનનો પરિધિ મોટો કરવો પડે છે, તોજ વ્યાપક સત્યને પામી તેને પ્રતિષ્ઠિત કરી શકાય.

સત્ય માટે સાધન શુદ્ધિનો આગ્રહ

ભારતીય સંસ્કૃતિના આઠ અંગો પૈકી ‘સત્ય’ ઉપર અત્યાર અગાઉ સત્યનું સ્થાન, તેમજ સત્યનાં પાસાંઓ ઉપર વિચારણા થઈ છે. જ્યારે સત્યનું આચરણ તેમજ આગ્રહ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે ત્યારે સહેજે સાધન-શુદ્ધિનો આગ્રહ પણ સંપૂર્ણ સત્યને પ્રગટાવવા માટે જરૂરી બને છે.

જોવા જઈએ તો બિન્ન બિન્ન ધર્મોના પદાર્થોને જો કોઈ સાંકળી રાખતું હોય તો આ સાધન-શુદ્ધિનો આગ્રહ જ છે. એટલે સત્યાર્થોના જીવનમાં તેનું મૂલ્યાંકન ઘણું મોટું છે. વિશ્વના પ્રાણી માત્ર એક છે. એક અર્થમાં બધાને એક જ સ્થળે જવાનું છે. બધા એક જ સ્થળેથી આવ્યા છે. ‘एकोडहं, बहु स्याम्’ ‘હું એક છું અનેક થાઉં’ આમ એકમાંથી અનેક અને અનેકમાંથી એક એવો વિશ્વનો ક્રમ છે. જીવ ક્રમથી ક્યારે બંધાયો કે સૃષ્ટિની રચના ક્યારે થઈ એ અંગે બંધે કદાચ બિન્નતા હશે પણ મુક્તિ મેળવી શકાય તે અંગે બધા સહમત છે. આનો અર્થ એ થયો કે બધાનું ધ્યેય એક છે. મૂળ એક છે; વિગતો કે રસ્તા જુદા જુદા બતાવ્યા છે.

ત્યારે પ્રશ્ન એ થશે કે જુદા જુદા ભાવો ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે તો તે માટે લડાઈ કરવી જરૂરી છે? એક કુટુંબમાં રહેતા માણસોની રૂચિ બિન્ન બિન્ન હોય છે તે છતાં તેઓ મેળ પાડીને રહે છે તેમ સમાજની અંદર અનેક પ્રકૃતિઓનાં માનવો સાથે કામ લેવામાં આપણે પ્રેમ રાખીએ છતાં સ્થિર રહીએ તો સામો માણસ જરૂર અનુકૂળ થશે ! આને સાધન-(કરણ) શુદ્ધિ (સત્યનો) આગ્રહ કહી શકાય !

ભારતમાં અનેક જાતિઓ આવી. શકો, દ્રવિડો, આર્યો, યવનો, મુગલો વ. આવ્યા છતાં આજે એક-વાક્યતા દેખાય છે. રામાયણ-

મહાભારતમાં એક વાક્યતા દેખાય છે. આ બધાનું કારણ છે—સાધન-શુદ્ધિનો આગ્રહ. સાધન આવ્યું એટલે સાધ્ય આવે ! તો એ સાધ્ય શું છે તેનો વિચાર કરતાં—તેના તરફ જનાર સાધકનો વિચાર આવે છે. આમ સાધક, સાધન અને સાધ્ય ત્રણ વસ્તુ આવે છે. આ ત્રણે સત્યની પરંપરા શુદ્ધિભાવે હોય તેને આપણે સાધન-શુદ્ધિનો આગ્રહ માની શકીશું. પહેલો પત્થર કોનો ?

આ દિશામાં વૈદિક ધર્મ ઉપરાંત, પાશ્ચાત્ય દેશોના ધર્મો—ખ્રિસ્તી, ઈસ્લામ વગેરેમાં પણ સાધન-શુદ્ધિના આગ્રહનો પ્રયત્ન જોવામાં આવે છે.

ઇશુખ્રિસ્તના જીવનનો એક પ્રસંગ આવે છે. એક વાર લોકો એક બાઈને ઇશુ ખ્રિસ્ત પાસે લઈ આવ્યા અને કહ્યું કે “આ બાઈએ આ જાતનો ગુનો કર્યો છે એટલે અમે તેને પત્થર મારી, મારી નાખવાનો ન્યાય આપ્યો છે.”

ઇશુએ કહ્યું : “ભલે ! તમે ન્યાય આપ્યો પણ ન્યાય કરવાનો અધિકાર કોને છે ? જેણે આવો કે કોઈપણ પ્રકારનો ગુનો ના કર્યો હોય !” તમે વિચારો ! બાઈએ જે ભૂલ કરી છે તેવી ભૂલ તમારામાંથી કોઈએ મન-વચન અને કાયાથી નથી કરી ?” એટલું કહી તેઓ આંખો મીચીને બેસી ગયા.

વાતાવરણ ગમગીન બની ગયું. બધા વિચારમાં પડ્યા. કોઈએ મનથી તો કોઈએ વચનથી તો કોઈએ કાયાથી એવી ભૂલ કરી હતી. એટલે સૌ ધીરે ધીરે ખસી ગયા. પેલી બાઈ એકલી રહી ગઈ. પશ્ચાતાપથી તેનું હૃદય રડી રહ્યું હતું. દરેકના અંતરમાં એક શુભ તત્ત્વ પડેલું છે તેને જો જગાડવામાં આવે તો પેલું દુષ્ટ તત્ત્વ ભાગી જાય છે. સાધનશુદ્ધિનો આગ્રહ એવો છે કે તે સત્યનો પ્રકાશ અંતરની અંદર પાડે છે.

‘ અપિચેત્ સુદુરાચારો ભવતે મામનન્યમાક્ ।

સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિસઃ ॥ ’

આ શ્લોકનો સાર એ છે કે ગમે તેટલી બૂલવાળો પણ સાધન-શુદ્ધિનો આગ્રહ રાખે તો તે સાધુ બની શકે છે. જો ઈશુએ સાધનશુદ્ધિનો આગ્રહ ન રાખ્યો હોત તો લોકો પેલી બાઈને પત્થરથી મારી નાખત ! આથી બાઈનો નાશ થાત પણ બૂલનો નાશ ન થાત. શરીરનો નાશ કરવાથી ગુન્હાઓનો નાશ થતો નથી. આ વાત દરેક મહાત્મા સમજે છે. ખરાબમાં ખરાબ વસ્તુમાં પણ સારી વસ્તુ પડેલી છે; પણ એને જુદા દૃષ્ટિકોણથી જોવું જોઈએ. વચ્ચે જાહેરો માણસ નીચેનાથી પોતાને ઉંચો માને પણ ઉપરનાથી નીચો માને. મતલબ કે દરેકની કક્ષાથી તરવને જોવું જોઈએ.

એક બાઈ શુણિકાનો ધંધો કરતી હતી. તે ઈશુ પાસે આવી. તે તેને ઘુંટણીએ પડી કહેવા લાગી : “ પ્રભુ મને માફ કરો ! હવે હું આવી બૂલ નહીં કરું.”

પાસેના શિષ્યોએ કહ્યું : “ આ બાઈ તો ઠગારી છે, ફરી બૂલ કરશે.”

ઈશુએ કહ્યું : “ તમે તો મારા ચરણ પૂજો છો. પણ આ બાઈના પશ્ચાતાપના આંસુથી મારા પગ લીંબાઈ ગયા. તેણે એને પોતાના ચોટલાથી સાફ કર્યા છે, તમે આગ્રહ રાખો છો પણ સાધન શુદ્ધિનો આગ્રહ મુખ્ય છે.”

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં આટલી બધી વિશેષતા હોવા છતાં ભારતની સંસ્કૃતિનાં આટલાં બધાં ગુણગાન શા માટે ગાઈએ છીએ ? એવો કોઈ પ્રશ્ન કરશે ! ત્યારે તેમને કહેવું પડશે કે સાધક, સાધન અને સાધ્ય એ ત્રણ તરવો કરતાં પણ અહીં એક વધુ તરવ પડ્યું છે; અને તે છે સમાજ ! અને એ સમાજની શુદ્ધિનો આગ્રહ ! અહીં કોઈ પણ નેતા હશે. સમાજ, ધર્મ કે રાજ્ય તેની પાસે ઉત્તમ ચારિત્ર્યની આશા રાખશે અને જો એમ નહીં હોય તો તે પોતાના સ્થાનેથી ઉખડી જશે. આવું બીજું નથી. ઈસ્લામમાં બધું છે. કાજીઓ છે, મૌલવીઓ છે. ખ્રિસ્તીઓમાં પાદરીઓ છે પણ સમાજ-શુદ્ધિની

(એનામાં સંસ્થાની શુદ્ધિ પણ આવી જાય છે.) જે વ્યવસ્થા અહીં છે તે હિંદ બહાર ભાગ્યે જ જોવા મળે છે.

ગુસ્સો આવે ત્યારે ન્યાય ન અપાય !

અહીં આપણે સાધન-શુદ્ધિના આગ્રહના ઈતર ધર્મોના પ્રસંગો અંગે વિચાર કરી રહ્યા છીએ. ઈશુ ખ્રિસ્તના જીવનનો એક પ્રસંગ કહ્યો એવો જ એક ખીજો પ્રસંગ હજરતઅલીના સંબંધમાં છે.

હજરતઅલી તે હજરત મહંમદના જમાઈ થાય; જ્ઞાતિમાના પતિ થાય. તેઓ પણ ખલીફા તરીકે ચર્ધ ગયા. તેમણે રાજસત્તા લીધી અને ધર્મ સાથે સાંકળી. એક વાર તેઓ ન્યાય આપવા બેઠા. પણ ગુનેગારનું વળું ન સાંભળી તેમને ગુસ્સો આવી ગયો. એટલે તરત ન્યાયની ખુરશી ઉપરથી જાડી ગયા. બધાને આશ્ચર્ય થયું કે આમ કેમ ?

તેમણે ખુલાસો કર્યો : “ અત્યારે મારામાં ગુસ્સો આવી ગયો છે. ગુસ્સો એટલે શયતાનનું તત્ત્વ મારામાં આવ્યું છે એટલે હું ન્યાય નહીં કરી શકું ! ”

આ ઉપરથી તેમણે ફરમાન કર્યું કે સત્ય, પ્રેમ અને ન્યાયની જળવણીમાં શૈતાનથી દૂર રહો ! ખીજા શબ્દોમાં સાધન-શુદ્ધિ રાખવાનું કહ્યું છે.

પ્રેમ ન ત્યાગો !

આમ જોવા બંધ એ તો શબ્દોમાં બહુ ફરક નથી પણ તેના આચરણમાં ઘણો ફરક પડી જાય છે. બૂલને કબૂલવા છતાં અંદર રહેલો શૈતાન ફરી પાછો દલીલો કરવા લાગે છે અને ઊંધે માર્ગે લઈ જાય છે, એટલે ભારતની સંસ્કૃતિમાં કહ્યું છે કે “ તમે બધા સાથે લડજો, ભાઈ-ભાઈ સાથે, પુત્ર-પિતા સાથે, પતિ-પત્નિ સાથે, દેરાણી-જેઠાણી સાથે, કદાચ અરસપરસ બોલવાનું અને બેસવાનું પણ ન થાય પણ; એટલી કાળજી રાખવાની કે અંતરમાં ડંખ ન લાગે-અને પ્રેમ જળવાઈ રહે. ”

રામચંદ્રજી અને કૈકેયીનાં બે વચન

આ તત્ત્વ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કઈ રીતે જળવાતું આવે છે તે અંગે રામયુગથી પ્રસંગેા જોઈ જઈએ.

કૈકેયીએ બે વચન માગ્યા—‘રામને ૧૪ વરસ વનવાસ અને ભરતને રાજગાદી.’ રામે જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે તેમણે સરળતાથીજ કહ્યું : “હું પણ એમજ માનું છું કે નાનાભાઈને ગાદી મળવી જોઈએ. હું વનમાં જઈશ તો ઋષિમુનિઓનો કાયમ સંગ મળશે. અહીં તો પરિચિતો છે—પણ ત્યાં અપરિચિતોનો પણ પ્રેમ મળશે.”

રામ વનમાં જવાનું નક્કી કરે છે. તે પહેલાં કૌશલ્યા માતાની રજા લેવા આવે છે. કૌશલ્યા કહે છે : “કેમ બેટા ! ક્યાં તૈયારી કરી ?”

રામે કહ્યું : “માતા—પિતાની આજ્ઞા છે વનમાં જવાની ! એટલે આપના આશીર્વાદ લેવા આવ્યો છું.”

ત્યારે કૌશલ્યા કહે છે : “જો માતાપિતાની આજ્ઞા છે તો વનને સો અયોધ્યા સમાન માનજે !”

જો પિતૃ માતૃ કહેડ વન જાના

તો કાનન શત અવલ સમાના

અહીં જોવાનું એ છે કે રામ કેવું સંધાન કરે છે. જો તેમણે એમ કહ્યું હોત કે “શું કરું ? કૈકેયીએ આમ કયું છે માટે વનમાં જવું પડે છે.” તો કૌશલ્યાના મનમાં પૂર્વગ્રહ ભરાત. જેનું દર્શન સાફ નહીં તે ઉપરથી ગમે તેટલું સાફ દેખાડે; પણ સમય આવ્યે બહાર નીકળી આવશે ! જેમ સાપ કરંડીયામાં શાંત દેખાય છે પણ સહેજ ટકારો થતાં ફૂંકાડો મારતો બિભો થઈ જાય છે. પણ રામનું મન સાફ છે—તે દરેક વાતને સીધી રીતે લે છે. એજ ભારતીય સંસ્કૃતિનો આદર્શ છે. સીતા અને લક્ષ્મણ પણ સાથે જાય છે. પણ ક્યાંયે એમ વાંચવા નથી મળતું કે કૈકેયી કે ભરતની ટીકા કરી હોય કે સહેજ પણ તિરસ્કાર કર્યો હોય !

પણ જ્યારે ભરત, અયોધ્યાવાસીઓ સાથે રામને મળવા આવે છે ત્યારે ગુહને ચિંતા થઈ કે કદાચ રામને મારવા તો નહીં આવતા હોય. ત્યારે એક અનુભવી કવિ ભારની કહે છે :—

સહસા ત્રિદધીત ન ક્રિયામવિવેક : પરમાંપદાંવદમ્ ।

वृणतु हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥

તમે ચોક્કસાઈ તો કરો, ઉતાવળ ન કરો ! પૂર્વગ્રહ રાખી, શંકા અને વહેમ રાખીને ચાલશો તો કુટાર્ધ મરશો. સમાજમાં મોટાભાગના કલહો માટે જોવા જમએ તો જણાશે કે તે કલહો “કહેતો હતો” અને “કહેતી-હતી” એમાંથી થાય છે. આપણે ત્યાં સુપ્રસિદ્ધ લીટીઓ છે:

વા વાયાથી નળિયું ખસ્યું; તે દેખીને કૂતરું ભસ્યું;
ત્યાં થયો બહુ શોરખકોર, કોઈ કહે મેં દીઠા ચોર.

કોઈ તપાસ ન કરે કે ખરી વાત શું છે? પેલા વૃધે ગૂહને કહ્યું : “તમે હથિયાર તૈયાર રાખો પણ ખાત્રી કરીને!” એવું જ લક્ષમણના મનમાં હતું. તે આ વખતે બહાર નીકળી ગયું. રામ કહે છે કે ભાઈ જો કંઈ ઉચિત-અનુચિત કરવું હોય તો તે પહેલાં સ્વસ્થ મન રાખી વિચાર કરવો જોઈએ.

अनुचित उचित काज कछु होइ,

समुझि करिय भलकंह सब कोइ.

એમ કહી રામ આગળ ઉપર કહે છે :—“ભરત આવે છે અને તું ધારે છે એના કરતાં કંઈ ખીજું જ નીકળે તો? અને એ મારવા આવે તોયે શું થયું? હું મોટોભાઈ છું ને!”

ભરત આવે છે અને રામના પગમાં દંડવત્ ઢળી પડે છે ત્યારે બધાને સારા ભરતનો ખ્યાલ આવે છે. સાથે કૈકેયી પણ હોય છે. રામ પહેલાં કૈકેયીના પગમાં પડે છે. ગુરુઓને માત્ર વંદન કરે છે અને કૌશલ્યાને પછી નમે છે. તેમનામાં કટલી બધી સમજણ હતી અને કાળજી હતી કે કૈકેયીને ખોટું ન લાગવું જોઈએ. પોતાના મનમાં

પૂર્વગ્રહ નથી એટલે બીજાના મનમાં હોય તો તે આપોઆપ નીકળી જાય છે. આ છે સાધન-શુદ્ધિના આગ્રહનું પરિણામ.

મહાભારતમાં પણ એજ સંદેશ :

મહાભારતમાં કોઈને એમ લાગશે કે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને લડાઈ લડવાનું કહ્યું છે પણ ગીતા વાંચનારને લાગશે કે તેમણે કેવળ એક અધ્યાયમાં લડવાની વાત કરી છે. બાકી બધેજ લડાઈ શબ્દની આગળ ‘સમત્વ’ પ્રાપ્ત્ય ‘યુદ્ધયસ્વ વિગતન્વરઃ’ કહ્યું છે. એટલે કે મનમાંથી ગુસ્સો કાઢી નાખ પછી લડ! જે અર્જુનને લડાઈ પહેલાં ગુસ્સો દેખાતો ન હતો તેના મનમાં એ ડાંખ તો જરૂર હતો કે આ લોકોએ દ્રૌપદીનું અપમાન કર્યું હતું; બીમ જેવા સ્પષ્ટ બોલી જતા પણ બીજાના મનમાં ડાંખ હતો. એટલે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું:—

जहि शत्रुं महाबाहो ! काम रुपं दुरासदम्

‘હે મહાબાહો! આ કામ, ક્રોધ, મોહ એ બધા શત્રુઓને—જે કામરૂપ છે અને પકડમાં નથી આવતા—તેને માર. તારે ડાંખ કાઢી નાખી ને માત્ર ન્યાય માટે, ફરજ માટે લડવાનું છે! એ બધી વાતો સાંભળ્યા પછી અર્જુન કહે છે:—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा...

—આપના ઉપદેશથી મને ખ્યાલ આવી ગયો કે એમાં દોષ દુર્યોધન-વ.નો નથી પણ પરિસ્થિતિનો છે. દુર્યોધન બગડ્યો છે એટલે પરિસ્થિતિ-પરિવર્તન માટે આ કામ કરવાનું છે. એટલે તેના હૃદયમાં ડાંખ ન રહ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે યુદ્ધ જીત્યા પછી જે અહંકાર આવે છે તેનાથી પાંડવો દૂર રહી શક્યા! તેમજ તેઓ ભોગ વિલાસ ન ભોગવી શક્યા. ઉલ્ટું તેમને વૈરાગ્ય આવ્યો. પોતાના ફાળે આવેલું કામ પૂરું કરી હિમાલયમાં જઈ જીવન પૂરું કર્યું. આ હતી સાધન-શુદ્ધિની પ્રક્રિયા જે ભારતની સંસ્કૃતિમાં જડે છે.

બુદ્ધ મહાવીરના સમયમાં પણ એમ :

બુદ્ધે તો સાધન શુદ્ધિના આગ્રહ ને બહુજ સુંદર સૂત્રમાં રજૂ કર્યું છે:—

નહિ વેરેણ વેરાણિ સમંતિ ઘ કદાચ્ચન

એજ સંદેશ જૈનોએ પણ ભગવાન મહાવીર વડે આપ્યો છે કે :—

વૈર પાપસે, ના પાપીસે

—આની પાછળ તેમના જીવનનો નીચોડ હતો. ભગવાન મહાવીરને બધેજ પ્રેમ દેખાય છે. એટલે વિચારે છે કે હવે હું અપરિચિત અનાયબૂમિમાં જાઉં. ત્યાં મને સંકટો આવશે; મારશે, પ્રભોભનો આપશે તે વખતે પ્રેમનું કેટલું તત્ત્વ રહે છે તેની કસોટી થશે. એટલે લાંબા સમય સુધી અનાયબૂમિમાં ફરે છે. બધા મહાપુરુષોએ આવો પ્રયોગ જાતે કરી જોયો છે. તેઓ કષ્ટ સહન કરવા ખાતર સહન નથી કરતા પણ સાધકની સત્ય દૃષ્ટિ, નિર્મળ સાધ્ય અને સાધનશુદ્ધ; તેમજ વ્યાપક દૃષ્ટિ આ બધાં તત્ત્વો આત્મસાત્ કરીને જગત્ આગળ ધરવા માટે તેઓ આમ કરે છે. એટલેજ ભગવાન મહાવીરને જાતે ઉપસર્ગો પડ્યાં છતાં, ઉપસર્ગ કરનાર પ્રતિ તેઓ અદ્ભૂત પ્રેમ અને ક્ષમા દાખવી શકે છે.

ભગવાન મહાવીરના સમયમાં પણ યુદ્ધો થયાં છે. આવકો લજ્જા છે. ચેટક અને આશુ દંડનાયક, તેમજ બીજાઓના પણ યુદ્ધો થયાં તેની પાછળ અપરાધીમાં રહેલ અપરાધને દૂર કરવાનું ધ્યેય હતું. એટલે દિવસે લડાઈ કરતા અને સાંજે પ્રતિક્રમણ પણ કરતા. એકેન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિય જીવેની માફી માગતા! આવી નિખાલસતા ક્યારે આવે? ક્યારે સાધન શુદ્ધિનો આગ્રહ હોય ત્યારે! નિર્દોષની સાથે તેઓ લડતા નહોતા. બ. મહાવીરે પણ પોતાના આવકોને અહિંસાજીવનમાં નિર્દોષ પ્રત્યે સામે ચાલીને આકુદિ (દ્રેષ) બુદ્ધિથી મારવા કે લડવામાં અતિચાર (વ્રતભંગ) કહ્યો છે. આ સાધનશુદ્ધિના આગ્રહની દૃષ્ટિથી જ કહ્યું છે. સત્ય પણ દ્રેષ અને આઘાત પહોંચાડવાની બુદ્ધિથી બોલાયું હોય તો તેને બ. મહાવીરે અસત્ય જ કહ્યું છે; કારણ કે તેની પાછળ સાધનશુદ્ધિ-અહિંસા કે હિતની દૃષ્ટિ નથી હોતી.

બાપુજીનો સત્યાગ્રહ :

આ સાધનશુદ્ધિના આગ્રહ માટે બાપુજી ઘણા ચોક્કસ હતા અને

તે સર્વાંગી સત્યનો હમેશાં આગ્રહ રાખતા. માણસે વ્રત-નિયમો લેવાં જોઈએ. પવિત્ર જીવન માટે એ જરૂરી પણ છે. સાથે જ ખરાબ આશયથી કે ક્રોધથી લીધેલી પ્રતિજ્ઞા એ પ્રતિજ્ઞા રહેતી નથી પણ તે ઝેર બની જાય છે. ઉપવાસ અમૃત છે, સેવા અમૃત છે; પણ જો આશય ખૂરો હોય તો નિમિત્ત મળતાં તે ઝેર રૂપે ફેરવાઈ શકે છે.

ગાંધીજીએ વીરાવાળાના પ્રસંગમાં આ મરણાંત ઉપવાસ કર્યા તેના બોગે આવેલી સિદ્ધિ છોડી દીધી. તેઓ સાધન-શુદ્ધિ ઉપરાંત દરેક વાત ચકાસવામાં ચોકસાઈ રાખતા. તેમને જેના વિષે કહેવું હોય તે સ્પષ્ટ કહેતા અને બને તેો રૂબરૂમાં જ કહેતા; તેમ જ જેને જેના વિષે કહેવું હોય તેને પણ રૂબરૂમાં કહેવાનું કહેતા. એકવાર એક ફરિયાદ કરનાર ભાઈને બોલાવી રૂબરૂમાં કહેવાનું કહ્યું. પેલો ધૂનવા લાગ્યો. ગાંધીજીએ કહ્યું કે જો આવી જ હાલત હોય તો તમારે વાત ન કરવી જોઈએ.

સાધન-શુદ્ધિનો ગાંધીજીનો આગ્રહ કટલો જખખર હતો તે ખ્રિસ્તીશરો લડાઈમાં હતા તે વખતના એક પ્રસંગથી મળી શકશે. દુશ્મન ઉપર આક્રમ્ત હોય તે વેળા તેનો લાભ લેવામાં ગાંધીજી ન માનતા. ત્યારે તે વખતે સુભાષબાબુએ કહ્યું કે “સમયનો લાભ લઈ ખ્રિસ્તનને અલ્ટીમેટમ આપી દો. આ તક છે અને આપે “ભારત-છોડો” તો કહી જ દીધું છે!”

ગાંધીજી કહે : “હમણાં ખ્રિસ્ત સંકટમાં છે તે વખતે તેના ઉપર ધા ન થાય !”

સુભાષબાબુ તે વખતે રાષ્ટ્રીય મહાસભા (કોંગ્રેસ)ના પ્રમુખ હતા. દેશના લાડકા નેતા હતા. તેમની વાત પણ ગાંધીજીએ ન માની કે મહાસભિતિએ ન માની અને સુભાષ જેવાને પણ છોડવા પડ્યા. એ સાધન-શુદ્ધિનો આગ્રહ હતો. એ જ કારણ છે કે જે ખ્રિસ્ત પાસેથી આપણે અહિંસક ઢબે લડીને રાજ્ય લીધું તેના જ પ્રતિનિધિ સ્કોર્ડ માઉન્ટબેટનને સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ ગવર્નર જનરલની ગાદી ઉપર ભારત ખેસાડી શક્ય અને ભારત ખ્રિસ્તી કોમનવેલ્થમાં પણ

રહી શક્યું. આમાં આખા દેશનો પડઘો છે અને તેના ઉપર આપણી સંસ્કૃતિનો પૂરો પ્રભાવ છે.

કવિ દુલા કાગ કહે છે તેમ જેના કાંતવામાં જરા થે ફાદો ના આવે અને આવે તો મૂળથી સુધારી લે એવી સંસ્કૃતિ ભારતમાં પડેલી છે. રામ, કૃષ્ણ, યુદ્ધ, મહાવીર અને ગાંધીજી વ.નું જોશું તો તેમની વચ્ચે સંસ્કૃતિનો અખંડ પ્રવાહ વહેતો દેખાશે. વાલીને રામે બાણ માર્યું; તે છતાં યે વાલી રામને પોતાનો દીકરો સોંપે છે. દુશ્મનને પણ વિશ્વાસ થઈ જાય કે સાચી લડાઈ જીતવી છે. લંકા જીતીને રામ નગરમાં જતા નથી. વિભીષણને લંકાનું રાજ્ય સોંપીને પાછા ફરે છે. એમનું દરેક કામ ભોગ કે વિલાસ માટે ન હતું પણ ફરજ માટે હતું. ધર્મ માટે હતું. ભગવાન મહાવીરે પણ જે આવાં કામો ન કર્યા હોત તો અગિયાર ગણધરો થાત પણ આટલી મોટી સંખ્યામાં જનતા તેમની અનુયાયી ન બનત.

યુરોપમાં બધું થયું પણ પ્રજા સંગઠનો ન થયાં તેમ સાધન-શુદ્ધિનો આગ્રહ ન આવ્યો. એટલે ત્યાંનું માનસ શોષણ-વિલાસ વ. તરફ તેમજ બદલાનો બદલો એ ભાવના તરફ વળેલું છે. હોમર કૃત ‘ઇલિયડ’ એ ગ્રીસનું મહાકાવ્ય છે. તેમાં મુખ્ય પાત્ર છે તે જ્યારે લડાઈ કરવા આવે છે ત્યારે સેના જોઈને ભાગી જાય છે. ગીતાના અર્જુનની જેમ તેને પણ ઉપરછલ્લો વૈરાગ્ય આવે છે. પણ યુદ્ધમાં જ્યારે સેનાને કપાતી જુએ છે ત્યારે તેના ગુસ્સાનો પાર રહેતો નથી અને લડવા મંડી પડે છે. ત્યારે મહાભારતની લડાઈ જુદી રીતે લડાઈ હતી; યુદ્ધ તો કરવું પણ પ્રેમ રાખીને! અર્જુનને ગુસ્સો હતો પણ તે મોહ અને કાયરતાના ખુરખા નીચે છુપાઈ ગયો હતો. શ્રીકૃષ્ણે તેનો ગુસ્સો (રાગ કે દ્વેષ) કઢાવીને જ તેને યુદ્ધ લડવા દીધું. આ ગુસ્સો જ્યારે સ્વજનો મરાય-કપાય ત્યારે જાગે; પણ જે સમજણ-પૂર્વક ગુસ્સો શાંત કરીને લડાઈ લડાય તો તે ધર્મ-યુદ્ધ બની જાય.

ગાંધીજીએ પણ અહિંસક લડાઈ લડીને બતાવી અને જીતીને

પણ દેખાડી, ધણી કહેશે કે અમારાથી તો એવું ન થઈ શકે ! પણ સ્વરાજ્ય બાદ માઉન્ટબેટનને વોયસરોય પણ આપણે જ બનાવ્યાને ! એટલે જ ભારતનું મૂળભૂત સત્ય એ છે કે બધા એક હતા—એક છીએ. અને એક સ્થળે જવાના છીએ તે આગળ આવે છે. પ્રકૃતિએ ભેદ પડ્યા છે પણ વિશ્વવાત્સલ્ય માટે ભેગા થઈએ તો ઝંઘડા માત્ર મટી જાય ! ભેગાં વાસણો અથડાય તેમ માણસો પણ અથડાય એટલે લડાઈ તો થાય જ પણ તેમાં પ્રેમ રાખીને લડો ! પ્રેમ તરત જ અસર કર્યા વગર નહીં રહે.

એટલે જ જગતને ભારત પાસેથી મોટી આશા છે. જગતના ખીન્ન ધર્મો પાસે સાધન-શુદ્ધિનો આગ્રહ એક નવી વસ્તુ બને છે; બૌદ્ધ ધર્મ પાસેથી પણ તેની આશા ઓછી રાખી શકાય; ત્યારે હિંદુ ધર્મમાં આજે સંસ્કૃતિનો જે મસાલો છે તે જગતમાં સત્યનો પ્રકાશ પાથરવા માટે ધણો છે. તેમાં પણ અહીં રહેતાં રહેતાં એમાં ઇસ્લામ-ખ્રિસ્તી વ. ધર્મનાં તત્ત્વો પણ આવી ગયાં છે. તેનો મંત્ર એક જ છે કે “ હું એક છું. ખીન્ન અલગ છે શરીર અને પ્રકૃતિથી એટલે અલગતાવાદ ન કેળવીને જ્યાં માર્ગ ફટાય છે ત્યાં સમન્વય કરો અને તે માટે સાધન-શુદ્ધિનો આગ્રહ રાખો ! ડંખ કાઢી નાખીને લડો ! પૂર્વગ્રહોનો પરિહાર કરી બહુ ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરશો તો પોતાની ભૂલ સમજાશે. તેને સુધારશો તો સત્યાચરણ માટે સાધન-શુદ્ધિનો તે આગ્રહ લેખાશે.

એ ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે સાધ્ય અને સાધન શુદ્ધ હોવાની સાથે સાધક પણ શુદ્ધ હોય ! સાધકનું ખાનગી જીવન જુદું—જાહેર જીવન જુદું એમ હોય તો સમાજનો વિશ્વાસ ન બેસે. સાથે જ તે સાધક જે કુટુંબ, વેપાર, સમાજ કે ધર્મસંસ્થામાં કાર્ય કરે તે સંસ્થાઓ પણ શુદ્ધ હોવી જોઈએ. ત્યારે જ નૈતિક સંગઠનો વડે તે સમગ્ર સમાજની શુદ્ધિ કરતું પરિસ્થિતિ પરિવર્તન પેદા કરાવી શકશે !

ચર્ચા - વિચારણા

પાંચ શુદ્ધ હોવાં જોઈએ :

શ્રી. માટલિયાએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ સાધ્ય શુદ્ધ હોવું જોઈએ એ વિષે બે મત નથી. ગાંધીજી આવ્યા અને સાધન-શુદ્ધિના આગ્રહ ઉપર જોર અપાવ્યું. આમ તો ભગવાન મહાવીરના કાળથી પણ સાધન-શુદ્ધિનો અપાર આગ્રહ રખાતો આવ્યો હતો અને જમાલિ વગેરેને પરિણામની કસોટીએ વિચારભેદના કારણે છોડવા પડે છે. પરિણામ કસોટીના ક્યારેક ઉંધા પરિણામ પણ આવતા દેખાય છે. જેમકે ચંદનખાળા વ. સાધવીઓને-સાધિકાઓને ભગવાન મહાવીરે લીધી અને પોતાના સંઘમાં સાધવી દીક્ષા આપી. પણ એમાં જેમ સારાં પરિણામ આવ્યાં તેમ ક્યારેક વાત્સલ્ય કરતાં કરતાં ફસાઈ પણ જવાયું; નીચે પડેલી જાતિઓને જોયે ચઢાવતાં જેખમો પણ ખેડવાં પડ્યાં. એટલે તત્કાળ તેનું પરિણામ ન આવે તોયે સાધન-શુદ્ધિનો આગ્રહ રખાયો જેથી જમાલિ અને તેની સાથે ખીજા પાંચસો સાધુઓ અને સુદર્શના (મહાવીર પ્રભુના સંસાર પક્ષના પુત્રી) સાધવી ચાલ્યા ગયા. તે છતાં ભગવાન મહાવીર કંટાળ્યા નહીં; તેમ અધીરા ન થયા. અંતે તેનું સાફ પરિણામ આવ્યું.

સાધ્ય તરત ન સિદ્ધ થાય તોયે સાધન-શુદ્ધિ ન છોડવી જોઈએ. લોકમાન્ય તિલક માટે ગાંધીજીએ અપાર આદર ખતાવ્યો પણ આ ખાખતમાં અંત સુધી મતભેદો રહ્યા. એવી જ રીતે સાધનશુદ્ધિ પણ જોઈએ. રાવણ પાસે સાધ્ય અને સાધન હતાં પણ સાધક પોતે જ અહંકારી એટલે બધું બગડ્યું. એટલે સાધક-શુદ્ધિ પણ જોઈએ. બ્યાપક વહેવાર શુદ્ધ હોય તો જ સાધકનું શુદ્ધપણું ટકી શકે.

સાધક, સાધ્ય અને સાધન એ બધા કડીબદ્ધ છે. એક તૂટે તો બીજું તૂટે જ કે તેને ધક્કો લાગે. એટલે વેપાર, સંપ્રદાય, રાજ્ય, દરેક સ્થળે શુદ્ધિ જોઈતી હોય તો સર્વપ્રથમ તે સંસ્થાની શુદ્ધિ જોઈએ. આખા સમાજની શુદ્ધિ કરવામાં જૂની અને નવી સંસ્થાઓ શુદ્ધ થવી

જોઈએ. આમ સાધ્ય, સાધન, સાધક, સંસ્થા અને સમાજ એ પંચ પ્રકારની શુદ્ધિ હોવી જોઈએ-કે શુદ્ધિપંચક હોવું જોઈએ.

સંસ્થાઓની શુદ્ધિનો આગ્રહ :

શ્રી. પૂંજભાઈ : “શ્રમજીવીઓ, ખેડૂતો વગેરેના વ્યવસાયો શુદ્ધ હોવા છતાં આજે તેમાં અશુદ્ધિ આવી ગઈ છે. પરિસ્થિતિના કારણે એમ થયું છે. પંચાયતમાં આજે કુંભાર જેવા પર કર નંખાય છે; પરિણામે તેમનું પૂરું થતું નથી એટલે શુદ્ધ એવા કુંભારના ધંધા કાં તો તૂટ્યા છે કાં તો તેમાં અશુદ્ધિ ભળી છે એટલે તે આખી પરિસ્થિતિને ચોકખી કરવી પડશે.

ભાલનળકાંઠાપ્રયોગની આજ વિશેષતા છે. ત્યાંની સંસ્થાઓ શુદ્ધિનો આગ્રહ જાગૃત રહીને રાખે છે. તેથી પાંચે પ્રકારની શુદ્ધિ રહે છે. અલગત કેટલાંક અશુદ્ધ તત્ત્વો ચોમેર સમાજમાં હોઈ તેની આડે આવે છે પણ તે શુદ્ધિ-પંચકની કસોટીમાં કસાતાં છેવટે પણ ફેંકાઈ ગયાં વગર રહેતાં નથી. કામ કઠણ છે પણ તેજ સાચું છે.

શ્રી. શ્રોફ : “જેનો પાસે વહીવટની, તપની વગેરે ધણી મોટી શક્તિઓ પડી છે. પણ જીવનવહેવાર અશુદ્ધ હોઈને તાજો મળતો નથી. શુદ્ધિપંચકનો તેઓ આગ્રહ રાખે કે આ વિચારધારા મુજબ જોડાઈ જાય તો ધણું મોટું કામ થઈ જાય.

પૂ. નેમિમુનિ : “પૂ. મહારાજશ્રી સંતબાલજીએ સવારે કહ્યું છે તેમ મનુસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે “ન વ્યાજેન ચરે ધર્મ.” ભગવત સૂત્રમાં તો એટલી હદે કહ્યું છે કે ક્રોધ-લોભ વગેરે કષાયો સાથે જો પચ્ચખાણ (પ્રત્યાખ્યાન, ત્યાગ) થાય તો તે દુષ્પચ્ચખાણ છે. એટલેજ લાગે છે કે સાધન-શુદ્ધિનો આગ્રહ જો નિસ્પૃહી અને સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળા સાધુ-સાધ્વીઓ રાખે તો જરૂર મહાન કાર્ય થાય અને થશે.”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “આજે તો ‘છેતરાય નહીં’ એ વાત ઉપર નેટલું જોર અપાય છે તેટલું અને તેથીયે વધુ વજન છેતરવું નહીં તે પર આપવાની જરૂર છે. જાગૃત રહીએ છતાં છેતરાઈ જઈએ તો વાધો નહીં; પણ છેતરીએ તો નહીંજ, એવું બધાંયે મનમાં નક્કી કરવું જોઈએ!”

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રામાણિક જીવન વહેવાર

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં આઠ અંગો પૈકી સાત ઉપર અત્યાર સુધી વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. સત્યના આચરણ માટે સત્ય કેવું હોવું જોઈએ તેમજ સાધન-શુદ્ધિનો આગ્રહ શા માટે હોવો જોઈએ તે અંગે વિચાર થઈ ગયો છે. હવે છેલ્લું પણ મહત્વનું અંગ પ્રામાણિક જીવન વહેવાર છે. સંસ્કૃતિ સુંદર તત્ત્વોથી સમર હોય પણ તે મુજબનો જીવન વહેવાર ન ધડાય તો તેની વાતો શબ્દોમાં જ રહી જશે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રામાણિક જીવનનો વહેવાર, વ્યક્તિ, દંપતિ, સમાજ તેમજ રાષ્ટ્ર અને વિશ્વ એમ સર્વાંગી વિચારવામાં આવ્યો છે. સત્યનું આચરણ એ પણ પ્રામાણિક વહેવાર છે તો બ્રહ્મચર્યનું પાલન એ પણ પ્રામાણિક વહેવાર છે. નર-નારીનું શીલ એ પણ પ્રામાણિક જીવનનો વહેવાર છે. સંસ્કૃતિના સાતે અંગો એક યા બીજી રીતે પ્રામાણિક જીવન વહેવાર તરફ માણસને આણે છે.

નવસૂત્રો :—પણ, અહીં આપણે જે પ્રામાણિક જીવન વહેવાર અંગે વિચાર કરશું. તે છે રોજ-ખ-રોજના વેપાર-વહેવાર તેમજ લેવડદેવડમાં. આર્થિક બાબતોમાં વ્યક્તિ કઈ રીતે પ્રામાણિક જીવનનો વહેવાર કેળવે છે.

પ્રામાણિક જીવન વહેવાર માટેનાં નવસૂત્રો નીચે મુજબ છે:—

- (૧) વચનની પ્રામાણિકતા
- (૨) વિશ્વાસનીય વર્તન
- (૩) ધમાનદારી
- (૪) ખિનહક્કનું ન લેવું
- (૫) વફાદારી
- (૬) વેપારમાં ખીજની ચિંતા કરવી

- (૭) પોતાનું કે વડીલોનું દેવું શીટી ગયું હોય તો પણ ચૂકવવું
 (૮) કરકસરથી ચાલવું
 (૯) મક્કત ન લેવું

હવે આપણે દરેક સૂત્ર પ્રમાણે ભારતીય સંસ્કૃતિના બધા યુગોમાંથી દાખલાઓ લઈને વધારે વિચાર કરીએ.

૧. વચનની પ્રામાણિકતા :

ભારતની સંસ્કૃતિમાં “પ્રાણ જાયે પણ વચન ન જાયે” એ સૂત્ર આપણને ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. એ કેવળ ઉચ્ચ વર્ગનું જ સૂત્ર ન હતું પણ આર્થિક જીવનનો પણ એ મુદ્રાલેખ હતો. ગંધાશાહ-ભેંસાશાહ નામના એ રાજસ્થાનના ભાઈએ। ગુજરાતમાં વેપાર માટે આવેલા પણ વેપારમાં પૈસા ખૂટી ગયા. અહીં તેમને કોઈ ઓળખતું ન હતું એટલે તેમણે મૂંઝના એ વાળ લીધા અને શરાફને ત્યાં ગયા. તેમણે એ વાળ ગિરો રખાવીને એ લાખ રૂપિયા લીધા. શરાફે પણ આખ્યા. રાજસ્થાન જઈને તેમણે પૈસા મોકલી એ વાળ છોડાવ્યા. જોવા જઈએ તો વાળની કોઈ કિંમત નહતી પણ શરાફને ખાત્રી હતી કે શાહુકારનું વચન ફરે જ નહીં. મનને અરસપરસ વિશ્વાસ હતો.

૨. વિશ્વાસનીય વર્તાવ :

વચનની પ્રામાણિકતા માટે વિશ્વાસનીય વર્તાવ પણ હોવો જરૂરી છે. આ અંગે એટલું સ્પષ્ટ કહી શકાય કે દુશ્મન પણ વિશ્વાસ કરે એવી પોતાની છાપ ઉભી કરવી જોઈએ.

મહાભારતનો એક પ્રસંગ છે. દુર્યોધને જાણ્યું કે આ લશ્કરનો મુખ્ય નાયક ભીમ છે તો ભીમ શી રીતે પડે તેની કળા જાણી લઈએ તો સાફ ! એ માટે દુર્યોધન નક્કી કરે છે કે મારે યુધિષ્ઠિર પાસે જવું ! તેને ખાત્રી હતી કે ધર્મરાજ સાચું જ બોલશે. એટલે જઈને એ અંગે પૂછે છે. ધર્મરાજ કહે : “ જો તારું શરીર વળતું થઈ જાય તો તું ભીમને મારી શકે ! ”

તો પૂછે છે : “ શરીર વજ્રમય કેવી રીતે બને ? ! ”

ધર્મરાજ કહે છે : “ તારી માતા ગાંધારી તારા આખા શરીર ઉપર દષ્ટિ ફેરવે તો તારું શરીર વજ્રાંગ બની જાય. ”

એને માટે માની પાસે આખું અંગ ઉઘાડું કરવું જોઈએ. આ કીમિયો મેળવીને દુર્યોધન બહુ ખુશી થતો. થતો ધરે જઈ રહ્યો હતો. રસ્તામાં તેને શ્રી કૃષ્ણ મળી ગયા. તેમણે પૂછ્યું— “ કેમ દુર્યોધન આજે તને શું મળી ગયું ? તું બહુ જ હર્ષમાં દેખાય છે ! ” દુર્યોધન બોલ્યો— ‘ આજે મને યુધિષ્ઠિરભાઈએ શત્રુથી અજેય રહેવાનો કીમિયો આપી દીધો છે ’ અને તેણે ઉપલી બધી વાત કરી. શ્રીકૃષ્ણે વિચાર્યું— “ એક તો આ દુર્જન વળી એને પોતાને અજેયતાનો ઉપાય મળી ગયો તો એ અનર્થ કરી બેસશે. એટલે તેમણે દુર્યોધનને યુક્તિથી કહ્યું— “ આ કીમિયો તો સારો છે, પણ તું આટલો મોટો, હવે માની આગળ નગ્ન થઈને જશે એ વાત મર્યાદા બહારની વાત છે, માટે તારા ગુપ્તાંગ ઉપર તો કમમાં કમ કચ્છ મારીને જાણે. ત્યાં કોણ શસ્ત્ર મારવાનું છે ? ” દુર્યોધનને ગળે આ વાત ઊતરી. તે ગાંધારી માતા પાસે કચ્છ મારીને જાય છે; અને પોતાના શરીર ઉપર દષ્ટિ ફેરવવાની વાત કરે છે. માતા ગાંધારી તેના શરીરે નજર ફેરવે છે. બીજું બધું શરીર તો વજ્રમય બની ગયું, પણ કચ્છ મારેલો તેટલો ભાગ કાઢ્યો રહી ગયો. પરિણામે ભીમ સાથેના યુદ્ધમાં તેના શરીર ઉપર શસ્ત્રોની અસર નહોતી થતી. હેવટે શ્રીકૃષ્ણના ઈશ્વારાથી ભીમે જંગા અને ગુપ્તાંગના ભાગ ઉપર ગદા મારી અને દુર્યોધન ધરતીએ પોઠી ગયો.

આ વાત ઉપરથી તો સાર લેવાનો છે કે બંને પક્ષ જ્યારે લડતા હતા તે વખતે પોતાને નુકસાન થાય તેવી વાત પણ યુધિષ્ઠિરે પોતાના દુશ્મનને જણાવી હતી. એ તેમના વિશ્વાસનીય વર્તનનો પ્રભાવ હતો.

(૨) બીજો પ્રસંગ ગાંધીજીનો આપી શકાય. ગાંધીજી કાળજી રાખતા કે દુશ્મન બચમાં હોય ત્યારે તેને હેરાન ન કરવો. ‘ કવીટ ઇડિયા ’નો ઠરાવ કર્યો ત્યારે સમજતા હતા કે સરકાર બેસી

રહેવાની નથી. પણ, જે કંઈ કરશું તે ખુલ્લું કરશું તો કોઈ વસ્તુ નહીં કહેવા જેવી હશે તો પણ કહીશું. એ વાત તમને નહીં કહીએ પણ જૂઠું નહીં બોલીએ. તેમણે '૪૨ માં, વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયાને ચાર વર્ષ બાદ ખુલ્લમખુલ્લી રીતે 'ભારત છોડો'નો નાદ મળ્યો પણ ધૂપી વાતોને મહત્ત્વ ન આપ્યું.

એ જ રીતે ભારતે આપવાના રૂપિયાનો પાકિસ્તાન શું ઉપયોગ કરશે તે ગાંધીજી જાણતા હતા. છતાં જે નિર્ણય થયો હતો તે પ્રમાણે વર્તવાનો આગ્રહ રાખ્યો હતો.

વચનની સમ્બાધના પ્રસંગો જેમ ભારતના ઇતિહાસમાં મળે છે. તેમ વિશ્વાસનીય વર્તનના પણ ઘણા પ્રસંગો મળે છે. એમાં બીમાશાહ નામના વાણિયાનો પ્રસંગ આગળ આવે છે. તેમને બીલોએ પકડી લીધા અને ખાન તરીકે તેમના દીકરા ઉપર હજાર સોનામહોર આપવાની ચિઠ્ઠી તેમની પાસે લખાવે છે. છોકરો સમજે છે બાપુજી સંકટમાં છે. આ લોકો સાચું-જૂઠું શું જાણે? તેમ જ ક્યાં પોલીસમાં જશે એટલે ખોટી સોનામહોરો આપે છે. બીલો તે સોનામહોરો લઈને આવે છે અને તેમને દેખાડે છે. પણ બીમાશાહે જોયું કે દીકરાએ લોભમાં ખોટા સિક્કા એમને આપ્યા છે. એટલે તે કહે છે કે મારા દીકરાએ તમને આ ખોટા સિક્કા આપ્યા છે ! હું ફરી લખી આપું !

બીલોને થયું કે આ કેવો ભલો માણસ છે ? આવા માણસને ન લૂંટાય ! બીલોનું હૃદય પરિવર્તન થાય છે અને તેઓ ચોરી-લૂંટફાટ મૂકી દે છે. બીમાશાહ તેમને ખેતી કરવા માટે જમીન આપે છે. અને તેમને સાર્વિક ધંધો આપી સારે માગે ચઢાવે છે.

વિશ્વાસનીય વર્તવ એ ભારતીય લોકજીવનનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. અહીં એટલું બધું વિશ્વાસનીય વર્તન હતું કે લોકો ગમે ત્યાં પૈસા મૂકતા પણ તેમને ચિંતા ન રહેતી. તેમની પ્રામાણિકતાની એટલે જ સુદૂર અસર પડે છે. ભારતમાં બધા વિચારો સાથે સલામતીનો પણ

વિચાર થયો. એટલે જ હિંદ બહારના જે જે મુસાફરો આવ્યા, ફાહિયાન, હુએન સાંગ વ. તેમણે અહીંનું વર્ણન કરતાં લખ્યું કે “અમે ક્યાંય બારણે તાળાં વાસેલાં ન જોયાં. એ જમાનામાં કેટલો પ્રામાણિક વહેવાર હશે કે લોકોને ચોરી કરવાની ફરજ ન પડે તેવી ભૂમિકા ત્યાં હતી.

૩. ઇમાનદારી :

આપણે ત્યાં જ્યારે કોઈ વસ્તુનો વિચાર થાય છે ત્યારે “વસુધૈવ કુટુંબકમ્”ની ભાવનાથી તે થાય છે. પણ ઇગ્લાંડ વ. પ્રાશ્વાત્ય દેશોમાં જે કે તેમણે સામ્રાજ્યવાદના નામે વધારે શોષણ કર્યું હશે. તે છતાં નાગરિકતા અને ઇમાનદારીની ભાવના વધારે જોવા મળશે. લંડન વગેરે શહેરોમાં એક ઠેકાણે છાપાંનો ઢગલો હોય અને બાજુમાં કેશ-બોક્સ હોય છે. જેને જોઈએ તે છાપું લે અને પૈસા પેટીમાં નાખે ! કોઈ હાજર ના રહે છતાં એક પાઈ તૂટે નહીં. આવી ઇમાનદારી એ પ્રામાણિક જીવનવહેવારમાં અતિ આવશ્યક છે.

૪. બીનહક્કનું ન લેવું :

આવી ઇમાનદારી પ્રગટાવવા માટે એ જરૂરી છે કે કોઈ પણ બિનહક્કનું ન લે ! આજે લાંચ-સ્વતંત્રી લઈને બોણી-બેટ વગેરે રૂપે વગર હક્કનું લેવાનું નિયમન વધી ગયું છે. પરિણામે હવે કામ કામ માટે ચતું નથી પણ દામ માટે થાય છે એવો કાળ આવ્યો છે.

ત્યારે આવા સમયમાં પ્રેરણા આપે એવા રામ-યુગના બે ત્રણ પ્રસંગો છે. પહેલો પ્રસંગ છે રામનાં લગ્ન વખતનો લગ્નની ખુશાલીનાં સમાચાર દશરથ મહારાજને પહોંચાડવા બે દૂતો મિથિલાથી આવે છે. દશરથ વાત સાંભળીને આનંદ પામે છે અને આખી સભામાં પણ આનંદ છવાઈ જાય છે.

એટલે દશરથ રાજ તેમને બેટ આપે છે :—

સમા સમેત રામ અનુરાગે,
દૂત હિં દેન નિંછાબનિ લાગે !

પણુ ફૂતો લેતા નથી અને કહે છે :—

કહિ અનીતિ તે હિં મૂંદે હિ કાના,
ધરમુ સમજી સર્વહીં સુલ માના

—અહુ દુ'કો અર્થ કરે છે કે અમે આ લેવાના અધિકારી નથી. એક ફૂત જેવો માણસ પણ કેવી ઉચ્ચ ભાવના રાખે છે ? આ પ્રસંગ આજના અમલદારોએ સમજવા જેવો છે.

(૨) બીજો પ્રસંગ છે ગુહરાજનો. તે પોતાની હોડીમાં સીતા અને રામ-લક્ષ્મણને બેસાડીને સામે કિનારે ઊતારે છે. ત્યારે કોઈની મફત સેવા રામને લેવી ગમતી ન હોઈ તે સીતાને ઈશારો કરે છે ! કારણ કે તેમની પાસે તો કશું હોતું નથી ! સીતા ગુહને પોતાની વીંટી આપે છે, ત્યારે ગુહ અહુ જ માર્મિક શબ્દોમાં કહે છે :—

નાથ આજુ હમ કાહન પાબા,
મિટે દોષ દુઃસ્વ દારિદ દાવા !

—નાથ ! તમે તો જગતનું કલ્યાણ કરવા નીકળ્યા છો અને હું તમારી સાથે ધરખાર છોડીને આવી શકું તેમ નથી, તો તમારી સેવાનો આટલો પણ લઠાવો અને મારા ધંધાના કારણે મળ્યો તે નાનો સુનો નથી. માણસ જાતે કલ્યાણ ન કરે પણ કલ્યાણ કરનારની સાથે અનુસંધાન રાખીને તેને મદદ કરે તો તેને ધર્મનો લાભ થાય ! તો આજે મારું દારિદ્ર્ય મટી ગયું ! મારી આ તુચ્છ સેવા માટે મને વળતર આપો તો મારા કાર્ય ઉપર પાણી ફેરવવા જેવું થાય ! બિનહક્કનું ના લેવા માટે ભારતીય સંસ્કૃતિનું આ સુંદર ઉદાહરણ છે. અહીં મારાથી આ લેવાય, આ ન લેવાય તે અંગે ઝીણવટથી વિચાર થતો હતો.

૫. વફાદારી :

પ્રામાણિક જીવન વહેવાર માટે ધર્માનદારી, બિનહક્કનું ન લેવું કે

હરામનું ન ખાવું એની સાથે વફાદારીનું પણ એટલું જ મહત્વ છે. રાવણ સાથેની લડાઈમાં લક્ષ્મણ મૂર્છિત થઈ જાય છે. રામને વિચાર થાય છે કે સુમિત્રા માતાને શું જવાબ આપીશ? તેઓ ક્રુસકે ક્રુસકે રડવા લાગે છે. તે વખતે સુષેણુ વૈદ આવે છે. તે પૂછે છે: “હું લંકાનો નાગરિક છું અને આપ લંકાધિપતિના દુશ્મન છો તો મારાથી આપની સેવા થાય કે નહીં? કુંભકર્ણુ જેવા પણ રાજ્યને ટેકા આપે છે કે જે રાજ્યમાં રહીએ તેને વફાદાર રહીએ તો મારે શું કરવું?”

એક તરફ ભાઈ મૂર્છામાં છે. બીજી તરફ ધર્મની વાત આવી. તો રામ કહે છે: “વફાદારી પહેલી! તમને રૂચે તેમ કરો!”

આ વખતે સુષેણુનો અંતરાત્મા જાગે છે. તે વિચારે છે કે જે હું લંકાની કોઈ ગુપ્ત વાત બહાર પ્રગટ કરું તો તે બિનવફાદારી ગણાય. પણ વૈદ તરીકે મારો એ વિશ્વધર્મ છે કે બિમાર માત્રની હું સેવા કરું! તેમ કરવા જતાં રાવણ મને મારી નાખે તો પણ મારે અચકાવું ન જોઈએ!

જે સુષેણુ થોડીક પળો પહેલાં વફાદારીની વાતો કરતો હતો તેજ લક્ષ્મણની સેવા કરવા લાગી જાય છે એનું કારણ રામનો નિર્બ્યાજ પ્યાર હતો—જે તેમણે એમ કહ્યું હોત કે તારે વળી વફાદારી શું; તારું કામ તો દવા કરવાનું છે. તો તેની ઊધી અસર થાત! પણ તેને વફાદાર રહેવાનું જણાવીને; રામે તેને જ વિચારતો કરી મૂક્યો કે તેની ફરજ શું છે?

ખરી વફાદારી તો માણસના જીવનમાં પોતાના અંતરધર્મ પ્રતિ હોવી જોઈએ. ગીતામાં આના વિષે સુંદર માર્ગદર્શન આપ્યું છે:—

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણ : પરધર્માત્ સ્વનુષ્ટિતાત્

સ્વધર્મે નિઘનં શ્રેય : પરધર્મો મયાવહ :

પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે નિશ્ચિત કરેલો ધર્મ બધે વિગુણ જેવો લાગતો હોય પણ સારી પેઠે આચરિત પરધર્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે

કારણ કે પોતાની ભૂમિકા, સ્વભાવ પ્રમાણે નક્કી કરેલ ધર્મ ગ્રેયકર છે, જ્યારે બીજાની ભૂમિકાનો ધર્મ પોતાને માટે ભય ભરેલો છે.

૬. વેપારમાં બીજાનું ધ્યાન રાખવું

પ્રામાણિક જીવન વહેવારમાં જ્યાં આત્મધર્મ તરફ વફાદાર રહેવાનું જણાવ્યું છે ત્યાં વેપારમાં બીજાનું ધ્યાન રાખવું, એ પણ સૂચવ્યું છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ઝવેરાતનો વેપાર કરતા હતા, તે સૌ જાણે છે. એકવાર એક ગ્રાહકે સોદો કર્યો. પછી ભાવ ઘટ્યા. તેને પચાસ હજારની ખોટ જાય તેવી સ્થિતિ ઊભી થઈ. શ્રીમદ્જીને થયું કે આ ક્યાંથી ભરશે ? એટલે તેના ઘરે ગયા.

પેલો માણસ ચમક્યો અને સ્વસ્થ થઈ સામે ગયો. તેણે કહ્યું “ પધારો ! હું તમારી રકમ ચૂકવવાની ચિંતામાં છું ! ગમે તેમ કરીને એ દિવસમાં ભરી દઈશ !”

શ્રીમદે કહ્યું : હું પણ એજ ચિંતામાં છું ! લાવો તો પેલી સોદા-ચિઠ્ઠી !” પેલાએ ચિઠ્ઠી આપી તે અને પોતાની પાસેની બન્ને તેમણે ફાડી નાખી.

પેલો વેપારી જોઈ રહ્યો. તે કહે કે ‘ આપ આ શું કરો છો ?’ તો તેમણે કહ્યું કે ‘ તમને ચિંતા થઈ એમ મને પણ થઈ; આપણી બન્નેની ચિંતાનું કારણ તો આ સોદા ચિઠ્ઠી જ છે ને ! એટલે મેં એ બન્નેનો નાશ કર્યો ! આ સદો છે એટલે જ આટલો બધો નફો નુકશાન થાય છે !”

જેટલા મહાપુરુષો થયા છે તેમણે જીવન આખું બીજાના કલ્યાણની ચિંતામાં આપી દીધું છે. તેમનો એ વારસો છે—સાંસ્કૃતિક વારસો છે. ભગવાન મહાવીરનો શિષ્ય ચંપાનગરીનો નિવાસી પાલિત શ્રાવક પિહુંડ-નગરમાં વેપાર અર્થે જાય છે. તે વખતે તે એકલો જતો નથી. આંખી નગરીના લોકોને ચેતવે છે કે જેને વેપાર કરવા પરદેશ ચાલવું હોય તે ખુશીથી ચાલે. જેની પાસે પૈસા નથી તેને પૈસા આપીશું. માલ નથી

તેને માલ આપીશું. પણ મારી નગરીમાં કોઈ વગર ધંધાનો કે બેકાર નહિ રહેવો જોઈએ. આવી કાળજી જુના વખતના વેપારીઓ રાખતા હતા. ત્યાં તે એવી રીતે વર્તે છે કે ત્યાંની પ્રજા તેમજ લોકોનો એટલો બધો વિશ્વાસ સંપાદન કરી લે છે કે એક વેપારી તેની પ્રામાણિકતા અને વિશ્વાસ જોઈ પોતાની દીકરી તેને પરણાવે છે. આવી તેમની વફાદારી અને અન્ય તરફ ધ્યાન રાખવાની નીતિ હતી.

અગાઉ ભારતીય લોકો પરદેશ એટલા માટે ન જતા કે તેઓ માત્ર પૈસા કમાવી લાવે. પણ પરદેશ જતા હતા સંસ્કૃતિના પ્રચાર-પ્રસાર માટે અને વિકાસ માટે. સામાન્ય માણસનો વહેવાર પ્રામાણિક જોઈએ તો કેટલું બધું માન થાય છે !

૭. ગમે તેટલું જૂનું કર્જ ફેડવું

પણ, ધીમે ધીમે કાળ બદલાયો. બ્રિટીશ સલ્તનત આવી અને કાયદારાજ આવતું મથું; તેમ ફેરફાર થતો ગયો. જો કે હજુ પણ આપણે માનીએ છીએ કે જીવન વહેવાર પ્રામાણિક નહીં રાખીએ તો દેશની સંસ્કૃતિ ચૂંથાઈ જશે. એટલે એનું વચન પાળી શકે તે માટે સામે જઈને મદદ કરવાની વાત હતી જૈથી દેવાળું કાઢવાની વાત તો કોઈ જાણતું ન હતું. પણ આજે તો લેણિયાત તો ગમે તે ભોગે ભાગે. એટલે દેવાવાળાની શું સ્થિતિ બની થાય ! દેવાળાં વધારે ફૂંકાય છે અને વધારે દેવાળાં ફૂંકનાર શાહુકાર ગણાય છે.

અગાઉ એવું ન હતું. લોકો ખીજની મદદે જવામાં પોતાની ફરજ માનતા. છાની-છપની અને ગુપ્ત રીતે મદદ કરવામાં ધર્મ માનતા. પરિણામે કોઈ કરજદાર ન થતું. છતાં કોઈ થાય તો તેને ફેડવાનો પ્રયત્ન કરાતો કે મરતી વખતે પોતાના સંતાનોને તે કર્જ ફેડવા માટે કહીને મરતો. પ્રામાણિક જીવન વહેવાર માટે એ સૂત્ર ધણું જરૂરી છે.

એક વખત હઝરત મહંમદ સાહેબ મરણુપચારીએ પડ્યા હતા; અંતિમ પળો હતી. તે વખતે તેઓ કહે છે : “ મારા ઉપર કોઈનું કરજ ન રહેવું જોઈએ ”

હજુરીયાઓએ કહ્યું : “ હશે તો અમે ચૂકવી દેશું !”

હજરત કહે : “ એમ નહીં; પણ જહોરાત કરો કે જેનું જે બાકી હોય તે લઈ જાય !”

લેણદારોમાં એક એવો પણ નીકળ્યો કે તેણે કહ્યું : “ આપે મને એકવાર આશુકથી ફટકાર્યો હતો, તેનો બદલો આપો !”

હજરત તૈયાર થયા. એટલે પેલો કહે : “તમે માફ શરીર ઉઘાડું કરાવ્યું હતું એટલે તમે શરીર ઉઘાડું કરો !”

હજરત એ પ્રમાણે તૈયાર થાય છે. બધા આશ્ચર્ય પામે છે કે હજરત શું કરે છે ? પણ પેલો માણસ મારવાને બદલે તેમની પીઠને ચુંબન કરીને આલતો થાય છે ! ખરા માણસનો આવો પ્રભાવ હોય છે.

હમણાં અમદાવાદના એક ભાઈનો કિસ્સો જાણવા મળ્યો. તેમના પિતાએ દેવાળું કાઢેલું. જે દેવું ચૂકવવા જાય તો પાયમાલ થઈ જાય. લેણદારોએ વિચાર કર્યો કે તગાદો ન કરવો. તેમણે ચાર આની પૈસા લીધા અને તેને વેપાર કરવા દીધો. આ ભાઈ પાછા સાધનસંપન્ન થયા એટલે લેણદારો પાસે ગયા અને કહ્યું કે તમે બાર આની બાકીનો ભાગ પણ લ્યો ! હવે હું કમાયો છું !

પેલા બધા આશ્ચર્ય પામ્યા; કહેવા લાગ્યા કે અમે તો માંડી વાળ્યા છે હવે કંઈ લેવાનું નથી.

તો તેણે કહ્યું : “ એ ન ચાલે ! હું જીવતો છું ! મારી પાસે જોગવાઈ છે પછી હું દેવું કેમ રાખું ?” સાંભળવા પ્રમાણે તેમણે પોતાનું બાકીનું દેવું ચૂકવી દીધું.

આવી કરજ ફેડવાની ભાવના હોવી જરૂરી છે.

૮. કરકસર :

આર્થિક વહેવારની પ્રામાણિકતા માટે એ પ્રશ્ન વિચારાઈ ગયો કે માણસે શા માટે હરામનું ન લેવું જોઈએ, કે ખીજનું ધ્યાન રાખવું

જોઈએ ! હરામનું લેવાથી માણસ કામચોર બને છે ! ખીજનું ધ્યાન રાખવાથી કોઈને દેવાળું કાઢવાની નોખત આવતી નથી. એવી જ રીતે પ્રામાણિક જીવન વહેવાર વાળા ઉપર કરજ થાય નહીં; તે માટે જે સૂત્ર આપવામાં આવ્યું છે—તે છે કરકસર.

નાની નાની બાબતોમાં કરકસરથી ચલાવવાની આદતથી માણસ ધણી સફળતાઓ આર્થિક ક્ષેત્રે મેળવી શકે છે. કરકસરથી ધરનું કામ ઉપાડી લેતી પત્ની સફળ જીવનના આશીર્વાદ સમાન છે.

આ કરકસર બાબતમાં ગાંધીજીના જીવનમાંથી ઘણાં પ્રસંગો મળે છે. તેઓ દરેક પૈસાના ખર્ચા બાબતમાં ઝીણવટથી ઉતરતા. તેઓ આ કરકસરને પોતાનું કર્તવ્ય ગણતા. તેઓ પોતાના સાથીઓને કહેતા : “લોકોએ મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને પૈસો આપ્યો છે તો તેને ખરા માર્ગે વધુમાં વધુ ફળદાયી બને એ રીતે વપરાવો જોઈએ.”

ગાંધીજીની આ કરકસર પોતાના જીવનમાં અનેક પ્રસંગે ઝળકી જોડતી. ગાંધીજીને એક વાર જેલમાં જવું પડ્યું. તેઓ અ વર્ગના કેદી હતા. તેમનું શરીર તેમજ મોભો જોઈને જેલરે દોઢસો કરતાં બમણાં રૂપિયા એટલે કે રૂ. ૩૦૦) તેમના ખર્ચ માટે મંજૂર કરાવ્યા. પણ ગાંધીજીએ તે લેવાની ના પાડી. બિલકુલ ક વર્ગના કેદીઓને જે મળે તે જ રૂ. ૩૫) લેવા માટે આગ્રહ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે મારા ભાઈ ઓ ક વર્ગમાં અને હું અ વર્ગમાં ન શોભું ! તેમણે રૂ. ૩૫) નો જ આગ્રહ રાખ્યો ! તેઓ માનતા હતા કે આ બધો બોઝો મારા બાંધવો ઉપર—મારા દેશ ઉપર પડે છે ! તેઓ માનતા હતા કે ગરીબીમાં જન્મ લેવો એ કંઈ અપરાધ નથી; પણ કરકસર ન કરવી એ તો દેશનો અપરાધ છે.

૯. મર્યાદા ન લેવું :

અને, કરકસરથી જીવી શકાય તે માટે પ્રામાણિક જીવનનું નવમું સૂત્ર છે કે કોઈ મર્યાદામાં પણ આપે તોયે ન લેવું. બિનહક્કનું અને

મફતનું એ બેમાં ધણું અંતર છે. એકમાં તો કાર્યની પ્રશંસા રૂપે વધારે મળતું-વગર હક્કનું નહીં લેવાનું છે ત્યારે મફત એટલે કે પરિશ્રમ વગરની પાઈ પણ ન લેવી.

આજે જ એક ભાઈનો પત્ર આવ્યો છે. તેઓ પોતાના વતનમાં ગયા. ત્યાં તેમણે તપાસ કરાવી કે એવું કોઈ છે ખરું કે જેમને મહેનત-મજૂરી ન મળતી હોય-ગુજરાન ન થતું હોય ! કોઈકે કહ્યું કે “ એક કોળી કુટુંબ એવું છે ખરું ! બાઈનો ધણી હમણાં મરી ગયો છે. નાનાં ચાર બાળ છે. બાઈ એકલી છે.”

તો પેલા ભાઈએ કહ્યું : “ એક મણ જુવાર મોકલી આપો ! ”

જુવાર લઈને પેલા ભાઈ આપવા ગયા તો બાઈએ કહ્યું : “ ભાઈ, તમારો ઉપકાર માનું છું ! અત્યારે મારા હાથ-પગ ચાલે છે; મજૂરી મળે છે. નહીં મળે ત્યારે આપની પાસે આવીશ ! ”

મફતનું ન લેવા અંગે ધણા દાખલાઓ રોજ-બ-રોજના જીવનમાં મળી આવે તેમ છે. આ ભારતના ખમીરમાં પડેલી વસ્તુ છે. પેલી બાઈએ ગીતા નહોતી વાંચી; પણ સંસ્કાર પડેલા તે વણાયા છે. કામ મળે ન મળે તેની અનિશ્ચિતતા આટલી ગરીબી છતાં મદદ મળે ત્યારે સાફ ના પાડે એ કેટલી મહત્વની વાત છે ! આવાં પાત્રોને વીણી-વીણીને પ્રામાણિક જીવન વહેવારને સાંકળવો પડશે.

અગાઉ તો બધાં જ સારાં હતાં. ઉપર કહ્યાં તે બધા સત્રોવાળું ભારતીય લોક-જીવન પ્રામાણિક વહેવારમાં આગળ વધતું હતું. પણ, આજે યંત્રવાદના કારણે શોષણ વધ્યું છે; નફાખોરીના નામે આંધળી ભૂટ ચાલી રહી છે. તેમજ જીવનની દરેક બાબતમાં બેળસેળ, ખાવા-પીવાની વસ્તુથી લઈને દરેક બાબતમાં એટલી બધી વધી છે કે પ્રામાણિક જીવન વહેવારનું સંસ્કૃતિનું અંગ ચૂંથાઈ ગયું હોય એમ લાગે છે. જૂનું ખોલ્યા વગર કે બેળસેળ કર્યા વગર પૈસા પેદા થાય નહીં, અને લાંચ-ફત્તત વગર વહેવાર થઈ શકે નહીં; આવું માનસ ધડાતું જાય છે. તે આપણા આર્થિક ક્ષેત્ર માટે ધણી જ વિચારણા માંગી લે છે.

તેમ છતાં ઉપરનાં છીછરાં તત્ત્વોની નીચે, હલકાં પાત્રો— ગામડાં, પછાત વર્ગ અને સ્ત્રી-વર્ગ તરફ જોશું તો આશા કિરણો જરૂર દેખાશે. ઉપર જણાવ્યાં તેવાં પાત્રોને—વિરલ પાત્રોને શોધીને તેમને પ્રતિષ્ઠા આપીને પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈશે. પ્રામાણિક જીવન વહેવાર એ કોઈપણ સમાજનું ઉન્નત નૈતિક મૂલ્યાંકન છે. તેના વગર એ સમાજ નિષ્પ્રાણ ગણાશે. એ પરસ્પરનો વિશ્વાસ, સેવા તેમજ શ્રમપૂર્વક કમાણીના આગ્રહને વધારી, સમાજને સુખી કરનારું ઉજ્જવળ અંગ છે. તે તરફ માનવસમાજ આગળ વધે એ પણ વિશ્વવાત્સલ્યને પ્રોત્સાહન આપનારું છે.

ચર્ચા - વિચારણા

પ્રામાણિક જીવન વહેવારના પ્રસંગો

શ્રી. સવિતાબેને આજના વિષયના સંદર્ભમાં એક ભાઈનો દાખલો રજૂ કર્યો : એક ભાઈ હયાત છે પણ તેમણે અમુક ઉમ્મર થતાં પોતાના પુત્રોને બોલાવીને કહી દીધું કે હવે હું નથી એમ સમજીને તમે જાતે દુકાન ચલાવજો. થોડા દિવસ બાદ કોઈ વાત આવતાં પણ તેમણે એમ જ કહ્યું. પછી એમના પુત્રે વળી એકવાર પૂછ્યું : “સમાજ પૈસા આપે છે; પરદેશમાં જઈ !”

ત્યારે તેમણે કહ્યું : સમાજના પૈસા લઈને પરદેશ જવું તેના કરતાં પોતાની જવાબદારીથી ન છૂટકે જવું પડે તો જાઓ !”

દુકાનમાં અમુક ઉમ્મર પછી સમાજની વ્યાપક સેવા, ધંધાની નિવૃત્તિનાં તત્ત્વો આપણી સંસ્કૃતિમાં છે.

શ્રી. દેવજીભાઈ : “અંજારના ભૂકંપ વખતે એક દેશ અને તેનું એક અંગરૂપ હોઈ બધાને દાઝે છે એ આદર્શ ખડો કર્યો તેમ બીજી બાજુ થોડોક દુરુપયોગ પણ થયો. તે છતાં ભયાઉનો જ એક

સુંદર દાખલો આપું. એક લાકડા કાપનારી હરિજન-ડોસીએ કપડાં, સુંદર મળતું કાપડ વગેરે લેવાની સાફ મનાઈ કરી અને કહ્યું : “ આ ગાંડપણ આવી ગયું કે શું ? હરામતું આપણાથી લેવાય જ કેમ ? ”

દુર્ભાગ્ય એ છે કે આવા ભારતીય સંસ્કૃતિનાં ઉન્નવલ પાત્રોને કોઈ સંકલિત કરતું નથી. બાપુ વખતે ત્યાગીઓની વણુજર નીકળી પડી હતી કારણ કે ત્યાગની પ્રતિષ્ઠા થયેલી. તેવી જ રીતે આજે પ્રામાણિક જીવન વહેવારની પ્રતિષ્ઠા માટે હાકલ પાડવી જોઈએ.

શ્રી. બળવંતભાઈ : નાનપણથી પ્રામાણિક જીવન વહેવાર એ સ્વભાવમાં હતો પણ જ્યારથી એની સમજણ પડી એ જીવનનું સૂત્ર બની ગયેલ છે. કાર્યકરોએ ભેટ ન લેવી જોઈએ એ ચલાલામાંથી શીખ્યો. પૂ. મહારાજશ્રીએ કહ્યું તેમ આજે પ્રામાણિક જીવન વહેવારની ધણી જરૂર છે કારણ કે લાંચ-રૂસ્વત ઉપરાંત ખોણી-ભેટ-બક્ષિસ માગતા લોકોને સંકોચ થતો નથી.

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ એક ભરવાડનો પ્રસંગ છે. તે બિચારો કદિ ભેળસેળ કરતો નહીં, પણ એક વેપારીએ તેને શીખવી દીધું. એક વાર એ ગાડીમાં બેઠો અને તેની આંખમાં કોલસાની કણી પડી. આંખ લાલ થઈ ગઈ અને દવા દારૂ કરાવતાં મોટા ખર્ચમાં ઊતરી ગયો. બાપડાએ આંખ સાઝી થતાં ભેળસેળ કરવાનું છોડી દીધું. આમ કેટલાંક સ્વાર્થી તરવો સામાન્ય લોકોને ખોટે માર્ગે જતાં શીખવે છે.

અમદાવાદમાં એક બિખારીનો પ્રસંગ છે. તેને એક પાકીટ મળ્યું. તરત માલિકને પાછું આપવા ગયો. માલિકે ખુશ થઈને એક રૂપિયો ભેટ આપવા માંડ્યો. પેલા બિખારીએ કહ્યું : “ તમારું છે; તે તમને આપ્યું. એમાં ઉપકાર નથી. મને આપવું હોય તો બિખારી તરીકે પૈસો-બે પૈસા આપો ! ”

આમ પછાતવર્ગના લોકોમાં તેમજ ગામડામાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો સદ્ગુણ પ્રામાણિક જીવન વહેવાર ખૂબ છે. અમુક વર્ગમાં ચોરીની

પ્રતિષ્ઠા હોય પણ આખા સમાજમાં તે નથી. પરંતુ સફેદ ચોરી કરનારની વ્યાપક પ્રતિષ્ઠા સમાજમાં છે તે તૂટવી જ જોઈએ ! ”

શ્રી. દેવજીભાઈ : ભૂકંપ વખતે મારી દુકાને કાપડ વહેચવા માટે આવેલું. નાના મોટા આઠ જણના એક કુંભાર કુટુંબે તે ન લીધું. “ હરામનું લેવાય જ નહીં ” આમ માનનારા આઠેક કુટુંબો નીકળ્યાં હશે. એજ ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રમાણ છે.

શ્રી. શ્રોફ : “ રવિશંકર મહારાજે ઠાકરડાં કોમનાં પંચાસરનાં ધૂળીબહેનનો સુંદર દાખલો આપ્યો છે. તેમણે દુકાળમાં મક્ત ગોળ ન લીધો એટલું જ નહીં પોતાના પતિનો વારસો પણ ન લીધો અને સ્વર્ગમાં માટે કૂવો-હવાડો કરાવી પંચને સોંપી દીધો.

આવા ઘણાં પ્રસંગો મળી શકે છે.

તા. ૯-૧૦-૬૧

આજના યુગે ભારતીય સંસ્કૃતિના અવશેષો

ભારતીય સંસ્કૃતિના આઠ અંગો ઉપર વિશદ છણાવટ આ અગાઉ થઈ ચૂકી છે. ધણાંને એમ થતું હશે કે કેવળ ભારતીય સંસ્કૃતિને જ શા માટે સંસ્કૃતિ કહીને ખિરદાવો છો ! શું બીજી સંસ્કૃતિઓ એ સંસ્કૃતિ નથી ? સાચી સંસ્કૃતિ કોને કહેવાય તે અંગે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, મહાત્મા ગાંધીજી અને પં. જવાહરલાલજી તેમજ અન્ય મહાનુભાવોએ તટસ્થ રહીને બતાવી આપ્યું છે. સંસ્કૃતિ તો એવી ધાર્મિક ભાવનાએ ભરેલી નીતિ છે જેનું આચરણ માણસને ઉચ્ચતમ અવસ્થા સુધી લઈ જઈ શકે છે. આ તત્ત્વ ભારતની સંસ્કૃતિમાં વિશેષ મળે છે.

ગાંધીજી કહેતા હતા કે “ હિંદુ થવામાં, હિન્દમાં જન્મવામાં હું મૌરવ અનુભવું છું ! ”

આજે ભારતની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનાં જે અંગો રહ્યાં-સહ્યાં છે. તેની તપાસ-વિચારણા કરીશું. આજના યુગે આ અંગો ક્યાં ક્યાં જોવા મળે છે એ માટે “ અવશેષ ” શબ્દ વાપર્યો છે. કારણ કે જગત ઉપર આજે યુદ્ધ અને પછી ભોગ-વિલાસની જે પ્રચંડ અસર થવા પામી છે તેની અસરથી ભારત પણ બાકાત રહ્યું નથી. એટલે જે રહ્યાં-ખર્યાં છે—તે અવશેષો શોધવા પડશે. આપણે એ તત્ત્વોને વિસારી દેશું તો આગળ નહીં વધી શકાય ! નાવડી લઈને દરિયામાં જઈએ પણ ધ્રુવ કાંટો ન હોય કે દીવાદાંડી સામે નજર ન હોય તો નાવડી જેખમમાં પડે, કદાચ કિનારે પણ ન પહોંચી શકાય ! એટલે જ વિશ્વવાત્સલ્યના પ્રચાર માટે સંસ્કૃતિનાં અવશેષો શોધીને; સ્થાપિત, કરવાં એ પણ અગત્યનું કાર્ય છે.

વિશ્વકુટુંબિતાના અવિભાજ્ય અંગો

સહુથી પહેલું અંગ અવિભાજ્ય સંસ્કૃતિ છે—વિશ્વકુટુંબિતા. એના

ચાર તરવો છે :-માતૃદેવો ભવ, પિતૃદેવો ભવ, આચાર્યદેવો ભવ અને અતિથિદેવો ભવ. એના રામયુગથી ગાંધીયુગ સુધીના પ્રસંગો આપણે જોઈ ગયા. આ ચારેય તરવોને એકબીજાથી જુદા પાડી શકાતા નથી. પુત્રને માતાથી જુદો પાડીએ તો પરસ્પરનું વાતસલ્ય ન મળે. માતાને પુત્રની પ્રેરણા મળે છે-પુત્રને માતાની પ્રેરણા મળે છે. માતા-પિતા બન્નેને ગુરુ-આચાર્યની પ્રેરણા મળે છે. પણ વિશ્વના માનવના પ્રતિકરૂપે અતિથિને બૂલી જઈએ તો અધુરાશ લાગે. મા-બાપની સેવા કરીએ, ગુરુની સેવા કરીએ, પણ વિશ્વના માનવની દરકાર ન કરીએ તો ‘અતિથિદેવો ભવ’ સૂત્ર સાર્થક ન થાય. આ અતિથિની ભાવના કેટલી બધી વ્યાપક છે તેનો ખ્યાલ કીડી, કુતરા, ગાય, પંખી એ બધાનો પણ ભાગ ગણી તેમના માટે રોટલો-ચણુ વિગેરે નાંખવા ઉપરથી આવી શકશે.

તે છતાં અતિથિ સત્કારમાં જ્યારે પાત્રતાનો વિચાર કર્યો ત્યારે માણસને સર્વપ્રથમ લીધો; તેમાં પણ ઘ્રેણ કાણુ એનો વિચાર કર્યો કે તે શ્રવણુ અને આહ્વાણુ છે. જૈનોના અતિથિ-સંવિભાગ વ્રતમાં સાધુને મુખ્ય અતિથિ માન્યા છે, મધ્યમ અતિથિ આહ્વાણુ, કે શ્રાવકને અને જઘન્ય અતિથિ દરેક સામાન્ય માનવીને માન્યા છે. વ્યાપકપણે દરેક માણસને મદદરૂપ થવાનો એમાં સંકેત છે.

આપણે ત્યાં કહેવત છે કે ‘હજાર મરજો પણ હજારનો પાલણુ હાર ન મરજો !’ આમાં એક પવિત્ર વ્યક્તિની મહત્તા બતાવી છે અને તેનો ભાવ લેવાનો છે. એટલા માટે રાજસ્થાનમાં રાજા, આહ્વાણુ અને સાધુ ત્રણને અન્નદાતા કહેવામાં આવે છે. કારણકે આ ત્રણેય જગતની ચિંતા કરે છે ! ગૃહસ્થ જરૂર એ ચિંતા કરે છે કારણકે કે અતિથિમાં વિશ્વ આવે છે અને વિશ્વ ન જમે તો તે કેવી રીતે જમે ? પણ, ગૃહસ્થની મર્યાદા હોય છે. એટલે સાધુઓએ એનો વિચાર કરવો જોઈએ ! અતિથિને દેવ કહ્યા કારણ કે દેવો બીજાને આપે છે. આપણે બીજાને આપવું

જોઈએ, જો બધા આ રીતે સમજતા થાય તો જગતની ચિંતા મટી જાય ! એટલે આ ચારે સૂત્રો એક બીજા સાથે સંકળાયેલા છે, આ જૂના અવશેષોને યાદ કરીને નવી રચના કરવી જોઈએ.

વીરાંગના પન્નાદાઈનો પ્રસંગ

રાજસ્થાનનો એક પ્રસંગ છે. ત્રણસો વર્ષ પહેલાં ઉદયસિંહ રાણાના પિતા અજીતસિંહ રાણાનું ખૂન થયું. ખૂન કરનાર તેમની દાસીનો પુત્ર વનવીર હતો. તેનામાં ખુમારી એ આવી કે રાજકુટુંબને તારાજ કરીને સર્વોપરિ કેમ ન બનું ? એટલે એણે બધી સાકસૂરી કરી નાખી. કેવળ રાજકુમાર રહ્યો. મા-બાપે તે રાજકુમારને પત્ના નામની દાઈને સોંપ્યો હતો. પત્નાએ વિચાર કર્યો કે આને જીવતો કઈ રીતે રાખવો ? વનવીર તો એ તાકમાં જ હતો કે રાજકુમારને મારી નાંખવો. એટલે પત્નાએ રાજકુમારને વનમાં મોકલી આપ્યો. પોતાનાં બાળકને રાજકુમારનાં વસ્ત્રો પહેરાવી પારણામાં સુવાડી દીધો.

એક દિવસ અચાનક વનવીર આવી ચડ્યો. હાથમાં તલવાર હતી અને તેણે પત્નાના બાળકને રાજકુમાર સમજીને કાપી નાખ્યું. પત્નાનું અંતર રડી ઊઠ્યું પણ મન મજબુત કરીને તે બેસી રહી. બલિદાનની કસોટીની આ પરાકાષ્ટા હતી.

વનવીર ગયો અને પત્ના પણ જંગલમાં ગઈ. ત્યાંથી રાજકુમારને લઈને તે સાચું સંરક્ષણ મળે તે માટે વિચારવા લાગી. તેને કુંભલગઢનો કિલ્લેદાર આશા શાહ યાદ આવ્યો. તે જૈન વાણિયો હતો. કદાચ તે આશ્રય આપે !

તે એની પાસે ગઈ. આશા શાહના મનમાં ગડમથલ જાગી. પ્રસંગ આવે ત્યારે જ પરીક્ષા થાય ! ધર્મની કસોટી થાય. આશાશાહ વિચારે છે “ શરણે આવનારનું રક્ષણ કરવું જોઈએ ! ” પણ, મનમાં હિચકીચાટ ચાલે છે કે “ વનવીર જાણશે તો શું થશે ? ”

આશાશાહ ‘ ના ’ કહી શકતા નથી અને ‘ હા ’ પણ બોલતા

નથી. તે વખતે તેમની માતા કહે છે : “બેટા શું વિચારે છે? આપણે શા માટે જીવીએ છીએ? જે ચિંતોડને જીવતો રાખવો હોય, સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવી હોય તો આપણે આશ્રય આપવો જોઈએ!”

માતા કહે છે છતાં આશાશાહ સ્વીકાર કરી શકતો નથી. તે કહે છે : “આપણાં છોકરાં અને આપણી મિલકતનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ ને? આપણે કંઈ વચન આપ્યું નથી કે આપણી એ અંગે કોઈ જવાબદારી નથી. નાહક તેને રાખી વનવીરના ગુસ્સાનું કારણ શા માટે થવું?”

મા કડક થાય છે અને કહે છે : “બેટા!” ખોટી દલીલો ન કરા તારો ધર્મ સંભાળ!” એટલે આશા શાહ છોકરાને પાળે છે. આ ઉદય-સિંહ ઉપરથી ઉદયપુર નામ પડ્યું. આવી હતી આશાશાહની ધર્મપાળક વીરમાતા! આને લીધે જ ‘માતૃદેવોભવ’ કહેવાય છે.

ધર્મ એ અતિ વ્યાપક વસ્તુ છે. માણસ વ્યક્તિગત ધર્મ પાળી શકે છે, પણ સામાજિક ધર્મ પાળી શકતો નથી. ધર્મ ધાર્મિકો વગર ટકતો નથી; અને તે જ્યારે વિશાળ લોક-આચારનું રૂપ પકડે છે ત્યારે જ સંસ્કૃતિ બને છે. ભારતની સંસ્કૃતિના પાયામાં ધર્મ છે પણ ખીજી સંસ્કૃતિઓના પાયામાં કાંતો અર્થ છે; કાં ભોગ છે; કાં સત્તા છે. એટલે તે માનવસમાજને માંડનારી શક્તિ બની શકતી નથી.

માતાઓ ઉપર સંસ્કૃતિનો મોટો આધાર :

આજે મોટે ભાગે માતાઓ કેવળ એટલેજ વિચાર કરે છે કે હું અને મારું ઘર! પોતાના દાગીનાનો વિચાર કરે કે બાળકોનો વિચાર કરે, કદાચ આગળ વધે તો કુટુંબનો ખ્યાલ કરે. પણ ગાંધીજીએ નવો યુગ સન્ન્યો. પુત્ર ઉપર ગોળી છૂટે અને માતા ઊભી ઊભી જોયા કરે! જરા કે રૂંવાડું ન ફરકે!

અડાસ ગોળીખારમાં નાનાં નાનાં ભૂલકાં હોમાઈ ગયાં. એક બહેને જાણ્યું ત્યારે તેણે આનંદથી કહ્યું : “મારો ભાઈ દેશ માટે કામ આવ્યો!”

આ છે સંસ્કૃતિ ! સંસ્કૃતિ માટે ત્રણ વર્ગને મહત્વ આપવું જોઈએ :—પછાતવર્ગી, ગામડાં અને નારી જાત ! એ વર્ગોમાં હજુ પણ સંસ્કૃતિનાં તરવો જોવાં મળે છે.

પછાતવર્ગનાં આદર્શ દૃષ્ટાંતો :

સૌરાષ્ટ્રમાં રા'નવધણુ અને જાહલનો પ્રસંગ બન્યો છે. નવધણુને મારી નાખવા ધણાં પ્રયત્નો થાય છે. માતાપિતાની સામે તેમના ખીજા છોકરાનો વધ થાય છે. તેઓ પોતાનાં બાળકને હોમી નવધણુને બચાવે છે. એજ નવધણુની ધર્મબહેન જાહલ ઉપર જ્યારે આક્રમણ આવે છે ત્યારે નવધણુ સિંધ જર્મીને બહેનને સુમરાઓના હાથમાંથી બચાવે છે. આ નવધણુને બચાવનાર કુટુંબ અહીરનું હતું.

એવોજ પછાતવર્ગનો ખીજો એક દાખલો સૌરાષ્ટ્રમાં સાંભળ્યો. એક ખાટકી ઘેટાં-બકરાં લેવા નીકળ્યો. બનાસકાંઠામાં પોતાના એક મિત્ર આદિવાસીને ત્યાં મહેમાન થયો. આ કોળીકુટુંબ હતું. કોળી રામપીરનો ભગત હતો એટલે તે મંદિરમાં જર્મીને સૂતો ઘેર ખાટકી અને કોળીનો દીકરો સૂતા. મહેમાન પાસે રૂપિયા હતા. તે જોઈને દીકરાની દાનત બગડી. તેણે તેને મારી નાખ્યો અને શખને જમીનમાં દાટી દીધું.

સવારે બાપ ઘેર આવ્યો. તેણે દીકરાને પૂછ્યું : “ મહેમાન ક્યાં ગયા ? નાશ્તો કરાવ્યો ? ”

પણ દીકરો બરાબર જવાબ ન આપી શક્યો. બાપને વહેમ પડ્યો. તેને ખરી વાતની જાણ દીકરાએ કરી દર્ષ રૂપિયા દેખાડ્યા. બાપ કહે કે એ પાપનું ધન નો' અડાય !

એનો કેસ ચાલ્યો ! બાપાએ સાચી જુબાની આપી. મેજિસ્ટ્રેટે ક્યા ખાઈ તેને જન્મટીપની સજા કરી. સજાનું સાંભળી ડોસો પોક-પોક રાયો ! કોઈએ ઠપકો આપ્યો કે “ હાથે કરીને તમે આ ક્યું ? ”

ડોસો કહે : “ મોહના કારણે દુઃખ થાય છે, પણ હું રામદેવપીરનો ભક્ત અને મારા દીકરો આવું કરે એ માટે મને રડવું આવે છે ! ”

આવો જ એક ખીજો કિસ્સો. રખારી કોમનો છે. તેમાં પણ દીકરાના ગુનાનો એકરાર બાપે કરી. તેને સજા અપાવી હતી. સંસ્કૃતિની સાચવણી આવા સાચા વર્ગોથી થઈ શકે છે.

એ સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ હતો કે તેણે પેલા કોળી-રખારી પાસે સત્યનો આગ્રહ રખાવ્યો ! એજ સંસ્કૃતિ માણસને વિનમ્ર પણ બનાવે છે. વડીલોને વંદન કરવાનું પણ એટલા માટે જ કહેવામાં આવે છે.

શ્રીમદ્ભગ્વદ્ કહે છે :—

અધમાધમ અધિકો પતિત સકલ જગતમાં હુંય,
 એ નિશ્ચય આવ્યા વિના સાધન કરશે શુંય ?

જ્યાં લગી માણસ નમ્ર નહીં બને અને સાવ નાનામાં નાના માણસનું નહીં માને ત્યાંસુધી તે ઉંચે ચઢી શકશે નહીં ! લઘુતામાં પ્રભુતા વસે છે. એટલે કહ્યું માતૃદેવો ભવ-માતાને નમસ્કાર કરો ! પણ મા એમ વિચારે કે બાળકથી હુંજ મોટી છું અને મને લડવાનો અધિકાર છે તો તે ખોટું છે ! આજે તો ફરજ બન્ને બાજુથી ચૂકાઈ ગઈ છે. કેટલીકવાર માતા કરતાં પિતા આગળ હોય છે; કેટલીકવાર માતા આગળ હોય છે ! કેટલીકવાર બાળક આગળ હોય છે. કેટલીકવાર ગુરુ કરતાં શિષ્ય પણ આગળ હોય છે. એટલે દરેકે દરેકનું માન જાળવવું જોઈએ.

એકવાર ગૌતમસ્વામી તાપસો પાસે જાય છે. તાપસો બહુ કઠોર સાધના કરતા હતા. પણ જ્ઞાન મળતું નહતું. ગૌતમને જોઈને તેમને આકર્ષણ થાય છે. તેમના પ્રભાવથી તાપસોને ખૂટતું મળી જાય છે એટલે તેઓ ગૌતમસ્વામીના શિષ્યો થાય છે. એટલે કે જૈન સાધુ બની જાય છે. તેમાંથી એક તાપસને કેવળજ્ઞાન થાય છે પણ તે ગૌતમસ્વામીને વાંઢવાનું ચાલુ રાખે છે.

એક વખત બધા ભગવાન મહાવીરના સમોવસરણુમાં જાય છે, અને ગ્રંથીવાર બેસે છે. તાપસને કેવળજ્ઞાન થયું હોઈને તેઓ કેવળજ્ઞાનીની હરોળમાં બેસી ગયા. ખીજા અન્ય જગ્યાએ. ગુરુ તરીકે

ગૌતમસ્વામીને તેમનાં કેવળજ્ઞાનનો ખ્યાલ ન હોવાથી તેઓ કહે છે:—
“તમારે અહીં નહીં, પણ ત્યાં બેસવાનું છે !”

ભગવાન કહે છે: “એ બેઠા છે તે યરાયર છે !”

એ સાંભળી ગૌતમસ્વામી તેમને નમી પડે છે. અહીં ગુરુ કરતાં શિષ્ય આગળ વધી જાય છે. એટલે વિનમ્ર બનવાનો સંસ્કાર ભારતીય સંસ્કૃતિમાંથી સર્વપ્રથમ લેવાનો છે. શંકર રામને નમે છે; રામ બધાને નમે છે અને બધા રામને નમે છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસનો દાખલો છે. તેઓ એક બ્રાહ્મણને નમે છે. બ્રાહ્મણ અચરજમાં પડે છે કે “આ તો સન્યાસી છે મારે શું કરવું ?”

રામકૃષ્ણ કહે છે: “મેં સન્યાસ વિધિસર લીધો નથી હું તો દાસાનું દાસ છું !”

જે દાસનો દાસ છે તેજ સાચો સ્વામી છે. તે એમ કહેશે કે હું પૂજવા લાયક નથી ! આપોઆપ પૂજવવાનો ભાવ થઈ જાય તેવું આચરણ સાધુઓ કરે ત્યારે એ પૂજા સાચી બને ! પછી એ આચાર ધર્મ બને અને ચારિત્ર્ય એવું થઈ જાય કે બોલવાની જરૂર ન રહે !

ગુરુ મારે કહેવામાં આવ્યું છે કે :—

गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु छिन्नसंशया :

—અહીં મૌન રહેવાનો અર્થ હું એવો કરું છું કે એવું વાતાવરણ સર્જવું કે સાંભળનારને ખ્યાલ આવી જાય કે ગુરુ શું કહેવા માગે છે ?

રવીન્દ્રનાથ ટેગોર કહેતા કે “પિતાજી કદી અમને મારતા નહીં, પણ એમનું વર્તન જ એવું હતું કે એ આવે એટલે અમે બધા ચૂપ થઈ જઈએ, ડાહ્યા ડમરા થઈ જઈએ. અને અમારું તોફાન બધ થઈ જતું !”

આવું. જી જીવન ગુરુનું, માતાનું અને અતિથિનું હોવું જોઈએ. અતિથિ માટે યજ્ઞમાન પ્રાણ પાથરે ત્યારે તેણે વિચાર કરવો જોઈએ કે ખાવાનું છોકરા માટે રહે છે કે કેમ ? સાધુઓએ પણ આ વિવેક ન વિસારવો જોઈએ.

ગુજરાતમાં કહેવત છે કે “ભાભાજી બારમાં, તો વહુજી લાજમાં !” એટલે કે બધાં પાત્રો વિવેક ન જાળવે તો રસ્તામાં મળે એટલે મોટું ફેરવી લે. ખીજે રસ્તે થઈને ચાલવા માંડે ! એવું માને કે મળશે તો ઘેર લઈ જવા પડશે.

પાલીતાણુ જૈનોનું તીર્થ ગણાય છે. ત્યાંની એ સ્થિતિ છે કે જૈનો પારણા બંધ કરીને ખાય છે. જો એમ ન કરે તો સાધુઓનો રાફડો ફાટે ! આ ઘણું શોચનીય કહેવાય ! ગામડામાં લોકો સાધુઓને બાપડો પૂજાડો કહે છે કારણકે તેમણે એવું જીવન કરી મૂક્યું છે.

પરસ્પરનો વહેવાર એ પણ સંસ્કૃતિ છે. તેના વગર નીતિ-નિયમો ન જાળવી શકાય ! દીકરી વિધવા થાય, એટલે મા-બાપ સમજી જાય કે એને વૈધવ્ય આવ્યું તો આપણે એ જાતના નિયમો પાળવા જોઈએ જેથી તેને વિકાર ન જાગે અને સંયમની પ્રેરણા મળે. એટલે પહેરવામાં, ઓઢવામાં, ખાવામાં, પીવામાં બધામાં સંયમ રાખે અને કંટાળે નહીં.

પણ, આજે એવું રહ્યું નથી. સદ્‌ભાગ્યે હજી વિરલ પાત્રો જોવા મળે છે; જેથી થાય છે કે સંસ્કૃતિ જીવે છે.

એક ભંગી કુટુંબ જોયું; કિલ્લોલ કરે ! અમારા સાથીદારે પૂછ્યું : કેમ માંજી મજામાં છો ને ?”

તો માંજી કહે : “હા ! દીકરાઓ રણીને ખવડાવે છે !”

દીકરા કહે : “ખોટું બોલે છે ! એજ અમને ખવડાવે છે.— એ ન હોય તો અમે હેરાન થઈને બૂખે મરીએ !”

આમ ડોસી બેઠા રહે પણ આખા કુટુંબની ચિંતા કરે! શરીરથી બેઠા રહે, મનથી બહુ કામ કરે! આવાં ચિત્રો જોઈએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે ભારતની સંસ્કૃતિનો સૂર્ય અસ્ત નહીં થાય !

હું એક વરસ મૌન પાળીને એક લાઈના કહેવાથી નળકાંઠામાં ગયો. ત્યાં ક્ષેત્ર તૈયાર કર્યું. કલ્પના તો પહેલેથીજ હતી પણ પ્રયોગ અહીંજ મૂર્ત થયો. રામ વખતે એક સીતાનું અપહરણ થયું; અહીં તો સ્ત્રીઓનાં અપહરણ સામાન્ય થઈ ગયાં હતાં; સવેલી લઈ જતાં તેમાંથી ધર્મમય સમાજ રચનાનો પ્રયોગ આવ્યો.

ચિંચ પોકલી (મુંબઈ)માં ભંડારો જોયો! તિજોરી જોઈ; એને સાચવવા માટે ગુરખો રાખવો પડે! ખીજી બાજુ કહીએ: “ધર્મ વાડીએ ન નીપજે! ધર્મ હાટે ન વેચાય પણ ધર્મ કરીએ તો થાય!” જ્યારે અહીં તો ધર્મને સાચવવા માટે તિજોરી હતી. આ તો દાખલો છે. ઠેર ઠેર આવું જોવા મળે છે. કોઈ એક જગ્યાનો પ્રશ્ન નથી; પણ વિચારવા જેવું છે. આમાંથી સમાજ રચનાનો તાળો ગાંમડાંમાંથી મળ્યો. ત્યાં પછાત વર્ગો અને નારી જાતિમાં આ સંસ્કૃતિ ભરી પડી દેખાય છે. વિશ્વકુટુંબિતાની ચતુરંગિણીના આ તરફોને સાફ કરી ગામડેથી શહેરમાં અને શહેરમાંથી ક્રમે કરીને વિશ્વમાં ફેલાવવાના છે.

ચર્ચા-વિચારણા

શ્રી. પૂંજભાઈ : પૂ. મહારાજશ્રીએ કહ્યું તેમ ભારતીય સંસ્કૃતિના અવશેષો વેરવિખેર પડ્યા છે. સાચી દોરવણી નીચે સંગઠનો થતાં તે સંકલિત થઈ દીપી ઊઠશે; તેમજ દેશ અને જગતનો ઉદ્ધાર કરશે.

ગામડામાં પણ જે દોષો આવ્યા છે તે વાદેવાદે આવ્યા છે. ગુજરાતમાં પીતળ-તાંબાનાં વાસણો આવ્યા અને માટીનાં ગયાં. હવે

વળી કપ-રકાબીઓ અને ખરણીઓ વગેરે આવ્યાં છે. આમ વાદ જણાય છે.

આજની સંસ્થાઓ પણ મૂડીવાદી વચ્ચેસ્વ હેઠળ હોઈને શ્રીમંતો થોડા રૂપિયા સંસ્થાને આપીને સંસ્થાની બહેનોને (બહેનો વાળી સંસ્થામાંથી) પોતાનાં ધરકામ માટે બોલાવી લઈ જાય છે. આમ જોતાં સંસ્થાઓને તેજસ્વી અને નિર્સર્ગ-નિર્ભર (લોકાધારિત) બનાવવી પડશે.”

શ્રી. બળવંતભાઈ : ખુનિયાદી તાલીમ મારફત ગુણુ પૂજા આવે, અને તેથી ધનપૂજા, રૂપપૂજા, જન્મગત જાતિ પૂજા વગેરે દબાવાથી આખી હવા, ગાંધીજીની હૈયાતી જેમ બદલાઈ જાય. આજે સંસ્કૃતિની આડે જાળાં ધણાં છે. શિક્ષકો અને શાળા-મંડળના સભ્યોને રૅટિયાની કે ગાંધી-વિચારની અથવા ભારતીય સંસ્કૃતિની કંઈજ પડી નથી.

શ્રી. પૂંજભાઈ : આ બધાનો ઉકેલ હવે સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જો અનુબંધ વિચારધારાના ભાલનળકાંઠાના પ્રયોગને ચોખેર ફેલાવીએ તો જરૂર આવીજ જાય.

(તા. ૧૬-૧૦-૬૧)

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અનાકમણના અવશેષો

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં વિવિધ પાસાંઓના અવશેષો અંગે આપણે વિચારણા કરી રહ્યા છીએ. તેમાં વિશ્વકુટુંબિતા ઉપર વિચાર થયો છે; આજે અનાકમણના કયા કયા અવશેષો બાકી રહ્યા છે તે ઉપર વિચાર કરશું.

અનાકમણ એટલે આકમણ ના કરવું; પણ આકમણ થાય તો શું કરવું? એટલે પ્રતિ-આકમણ શબ્દ સામે આવશે! આકમણ તો નહીં કરીએ; પણ આકમણ થશે તો કાયર થઈને બેસીશું તો નહીંજ! તેનો સામનો કરશું એટલે કે અનાકમણ કેવળ “આકમણ ન કરવું” એ રૂપે નિષેધાત્મક નહીં રહે; પણ આકમણ વખતે સામનો કરવો, આકમણને ખાળવું, એમ વિધેયાત્મક (પ્રવૃત્ત્યાત્મક) પણ હશે.

તો, સામનો કરવો તે કઈ રીતે કરવો? કોઈ જુદમ થાય; કોઈ આતતાયી હેરાન કરે કે દાદાગીરી કરે અન્યાય કરે ત્યારે સામનો કરવો એ ફરજ બને છે. એટલે અનાકમણનો અર્થ ગમે તે રીતે ચલાવી લેવું; એ નથી થતો! પણ પ્રતિ-આકમણ કોણ કરે? જો દરેક હાથમાં કાયદો લઈને ચાલે તો અરાજકતા ફેલાઈ જાય! એટલે ખરાં-ખોટાના ન્યાય માટે રાજ્ય આવ્યું! કોઈ કહે કે મને જુદમ થયો છે; અન્યાય થયો છે તો તેની ખાત્રી કરવી જોઈએ! ખાત્રી નહીં થાય તો સાચું કોણ કે જૂઠું કોણ છે, તેનો ખ્યાલ નહીં આવે! આ બધું બ્યવસ્થિત થવું જોઈએ! અને તે કામ રાજ્ય ઉપર આવ્યું!

પણ, રાજ્ય એ કાયદું ન કરે તો? પ્રજાની એજ ફરિયાદ છે કે માથાભારે લોકો ફાવી ગયા છે. એવી જ દોંગાઈ કરનાર રાજ્યો પણ ફાવી ગયાં છે. સામાન્ય પ્રજાની છાપ એ છે કે લોકોને દેશીરાજ્યોમાં સહન કરવું પડ્યું છે, વેઠવું પડ્યું છે. પ્રજાની રંજાડ; સ્ત્રીઓનાં અપહરણ;

જુદમ આ બધી બાબતો રાજ્યોએ કરી છે. એટલે પ્રતિ-આક્રમણનો વિષય માત્ર રાજ્યના હાથમાં રહે, તે બરાબર નથી. એટલે દાંડ તત્ત્વોનો સામનો કરવા માટે પ્રજાએ તૈયાર થવું જોઈએ. તે માટે નૈતિક લોકસંગઠનો થવાં જોઈએ. ડગલે અને પગલે રાજ્ય પાસે જઈ શકાતું નથી તે છતાં અહિંસક રીતે પ્રતીકાર થાય તેવી પ્રક્રિયા ઊભી કરવી જોઈએ. એ રીતે આ લોકસંગઠનોનું કાર્ય થવું જોઈએ. એ રીતે લોકરાજ્ય આવી શકે અને પ્રજા આક્રમણથી બચી શકે.

પ્રતિ આક્રમણ પણ ડંખ નહીં

પણ, આક્રમણ વૃત્તિમાં જ્યાં સામનો કરવાની છૂટ આપી છે ત્યાં પ્રતિ-આક્રમણ કરવા છતાં ડંખ ન રાખવો એનો પણ સ્વીકાર થયો. એટલે કે અન્યાયીના અન્યાયને દંડ મળે પણ અન્યાયી સાથે દ્રેષ ન રહે એવી ઉચ્ચ ભાવના કેળવવી; એ ભારતીય સંસ્કૃતિના અનાક્રમણ તત્ત્વની વિશેષતા છે.

રામે વાલીનો વધ કર્યો પણ, તે અન્યાય-નિવારણ માટે હતો. તેમના અંતરમાં વાલી પ્રત્યે ડંખ ન હતો. એટલે મરતાં-મરતાં પણ વાલીએ પોતાના પુત્ર અંગદને રામ ચરણે સોંપ્યો.

આ ડંખ વગરના પ્રતિ આક્રમણની વાત થઈ. તેમાં પણ વિકાસ થયો; તે એકે સામનો કરો તો અન્યાયનું નિવારણ કર્યા સિવાય પાછા ન ફરો ! એ માટે જોઈએ તો પોતાનું બલિદાન આપો !

અહિંસક પ્રતિ-આક્રમણ

આ ગાંધી યુગમાં નવો નિયમ આવ્યો કે અહિંસાથી પ્રતિ આક્રમણ કરવું. આ વિચાર જરા ઊંડી વિચારણા માગે છે; અહિંસા દ્વારા અનાક્રમણની વાતમાં; શરીરથી આક્રમણ કરવાનું હોતું નથી. પણ એવી સ્થિતિ સર્જવાની હોય છે કે આક્રમણ કરનાર ઉપર સમાજનું-વિશ્વનું દબાણ આવે અને તેનો હૃદય પલટો થઈ જાય.

આમ સંસ્કૃતિમાં આક્રમણ સામે પ્રતિ આક્રમણ આવ્યું; પછી

અન્યાય-નિવારણુ આવ્યું; પછી બલિદાન આવ્યું અને અંતે અહિંસક અનાક્રમણુ આવ્યું. આપણે તેને પ્રસંગો સાથે વિચારતા જઈએ.

રાજસ્થાનમાં એ રાજપૂતો વચ્ચે ઘણા વખતથી વેર ચાલતું આવતું હતું. ખૂનામરડી થાય ત્યાં સુધી તેમનું ખૂન્નસ વધ્યું હતું. તેવામાં એક પ્રસંગ બન્યો. એક મદોન્મત્ત હાથી દોડતો આવતો હતો. લોકો નાશ ભાગ કરતા હતા. એક છોકરો હાથીના પગ નીચે આવી જવાની તૈયારીમાં હતો. તેવામાં એક માણસ કે જે છોકરાના બાપનો કટો દુશ્મન થતો હતો તેને ખ્યાલ આવી ગયો કે આનો હમણાં ઘાણુ નીકળી જશે. તે વખતે તેના મનમાં કંઈક સ્ફૂરણુ થઈ. તેણે દોડીને છોકરાને ઊંચકી લીધો. પરિણામ એ આવ્યું કે બંને કુટુંબોનું વેર સમાપ્ત થઈ ગયું.

હવે આ પ્રસંગમાં જેઈએ કે કઈ વસ્તુએ કામ કયું? તો કહી શકાય કે સંસ્કૃતિ! તેજ સ્ફૂરણુ આપે છે. સંસ્કૃતિપ્રેમીને કદિ વિચાર નહીં આવે કે એ તો એજ લાગનો છે, તે તો વિચારશે કે દુશ્મન ઉપર આક્રમ્ત આવે તો મારે મદદ કરવી જેઈએ!

પૃથકકરણુ કરશું તો જણાશે કે ઉપરનું આક્રમણુ બહુ નથી લાગતું પણ અંદરનો ડંખ ભારે નુકશાન કરે છે. “સાઈ થયું એજ લાગનો છે.” આ હિંસા-ભાવના આખા જગત સુધી પહોંચી છે; અને એના પ્રત્યક્ષાત રૂપે નિરાશા વ્યાપી છે. સદ્ભાગ્યે આ ડંખ ઉપરનો છે. ડંખનું કારણુ એ છે કે માણસે પોતાના આત્માની શક્તિનો વિશ્વાસ ખોયો છે અને ભૌતિક વસ્તુ ઉપર વિશ્વાસ જેણો છે એટલે શક્તિ નથી રહી. ઉપરથી સહુ મીઠું ખેલે છે પણ અંદરથી ઝેર વરસાવે છે. બ્રાહ્મણુએ ડંખ રાખી નિંદા કરી! ક્ષત્રિયોએ મારામારી કરી અને રાજ્ય લાલસા વધારી, તે માટે લજ્જા! વૈશ્યોએ કુટિલ નીતિ આદરી! માત્ર શૂદ્ર વર્ગ આક્રી રહ્યો હતો જેનામાં આ કુટિલતા આવી ન હતી? પણ મઈકાલે અન્નપૂર્ણા બહેને કહ્યું કે હવે આદિવાસી લોકો પણ દોષો તરફ વળતા જાય છે. આ તેમના સ્વભાવમાં નથી પણ બહારનો ચેપ તેમને લાગ્યો.

છે. ઉજળિયાત વર્ગનાં દૂષણો તેમનામાં પેઠાં છે! એટલે અત્યારે સર્વવ્યાપી સંસ્કૃતિનો રાગ જગાડવાનો છે.

આક્રમણ પ્રસંગે કુનેહ :

ઘણીવાર સંઘર્ષ કે આક્રમણના પ્રસંગોમાં સાચા સેવકો કુનેહથી કામ લે છે અને હિંસાને થતી અટકાવે છે. આવો એક પ્રસંગ ઉદયપુરના નગરશેઠ ચંપાલાલજી જૈનનો છે.

ઉદયપુરમાં રાણા શ્વરપ્રસિંહજી રાજ્ય કરતા હતા. તે વખતે એક વાંધો પડ્યો. હરિજન લોકો કામ કરતા હતા તેમને જોઈએ તેટલું મહેનતાણું મળતું ન હતું! શું કરવું? માણસ અન્યાય સહન કરે કાં આપઘાત કરે! એ હરિજનોને ખ્યાલ આવ્યો કે નગરશેઠ ચંપાલાલજીએ રાજ્યની જગીર પણ નથી લીધી એટલે તેઓ નિષ્પક્ષ અને મધ્યસ્થ છે. તેઓ માનતા કે મારે કોઈની અસર નીચે ન રહેવું હોય તો મારે કોઈનું લેવું નહિ! એટલે હરિજનો તેમની પાસે ગયા.

ચંપાલાલજીએ કહ્યું: “રાજ્ય માને તેમ નથી; ઉચ્ચ વર્ણના લોકો સહકાર આપે તેમ નથી. ઊદટું કહેશે કે તમને ચઢાવી માર્યા છે. એટલે મને એક રસ્તો સૂઝે છે. તમે સંગઠિત થાવ! પ્રજા સાથે ઝઘડો નથી માટે ગામની સફાઈ કરો પણ રાજમહેલ ન વાળો! મચક ન આપજો!”

હરિજનોએ તે પ્રમાણે કબૂલ કર્યું. એક દિવસ ગયો. મહેલનો ચોક ન વળાયો એટલે ઉઢાપોહ થઈ ગયો. રાણા પાસે વાત ગઈ. તેમણે હુકમ કર્યો કે બધાને જેલમાં પૂરી દો! કોઈકે સલાહ આપી કે એ તો અજ્ઞાન કોમ છે. નહીં માને! તો શું કરવું? કોઈકે કહ્યું કે નગરશેઠ ચંપાલાલજીને બોલવો તેઓ રસ્તો કાઢશે.

ચંપાલાલજીને તેડું ગયું. તેઓ દરબારમાં આવ્યા. રાણાએ કહ્યું: “હરિજનો માનતા નથી. રસ્તો કાઢો! તેમણે સંગઠન કર્યું છે. ડરતા પણ નથી!”

ચંપાલાલજીએ કહ્યું : “ મને સોપો એ કામ ! હું એમને મનાવીશ ! પણ રાજ્યે મારું માનવું પડશે ! ”

રાણા કપ્પલ થયા. એટલે ચંપાલાલજીએ બંનેનો તાળો પાડી દીધો. હરિજનોને ન્યાય મળ્યો.

એટલે આ પછાતવર્ગના લોકોમાં દોરવણી જોઈએ. જે દોરવણી ન હોય તો વેરવિખર પડેલા અંશો વેરાઈ જાય ! કાંઈ પણ સક્રિય કાર્ય ન થાય ! આમ ગામડામાં જે છૂટક છૂટક વર્ગો છે તે બધાનો મેળ કેવી રીતે પાડવો તેની વ્યવસ્થા જિભી કરવી જોઈએ. માત્ર ઉપદેશથી આ કામ નહીં બને ! ઉપદેશ માનશે પણ તેની અસર લાંબા વખત સુધી નહીં ટકે ! એટલે સંગઠનો થાય અને યોગ્ય દોરવણી મળે તો બંને પક્ષે ન્યાય મળે અને શાંતિ થઈ જાય !

અહિંસક અનાકમણનો બીજો પ્રસંગ

એકવાર પંજાબમાં હિંદુ-મુસલમાનનું તોફાન થયું. ત્યાં આર્યસમાજીઓનું જોર ! તેઓ સામનો કરવામાં માને એટલે એક ગુરકુળના આચાર્ય બાંદૂક લઈને નીકળ્યા. તેમણે ફૂલિયા કુંબારને કહ્યું. “ તું પણ ચાલ ! ”

“ ફૂલિયો કહે : “ તમે આચાર્ય છો. બણાવો છો પછી આમ કેમ કરો છો ? મારાથી નિર્દોષ માનવહત્યાનું આ કામ નહિ થઈ શકે. ”

તેમણે કહ્યું : “ વાત કરવાનો સમય નથી. તું ચાલ ! ”

ફૂલિયો કહે : “ હું નથી આવતો ! ”

તેમણે કહ્યું : “ તું ખતમ થઈ જઈશ ! ”

“ બહે ! તેમ કરવા જતાં હું, મારી પત્ની અને ત્રણ બાળકો, ગાય અને વાછરડું આમ સાત પ્રાણીઓ બહે હોમાઈ જતાં ! ” ફૂલિયાએ કહ્યું. તેણે ઉમેર્યું : “ એથી કંઈ ઝઘડો શાંત નહિ થાય ! ”

તેની વાત સાચી હતી. સામેનાને મારવાથી ડાંખ રહી જાય અને ગુન્હાના ગુણુકાર થાય ! એક હથિયાર રાખે એટલે બીજો પણ રાખે ! એટલે એ હથિયાર ભવિષ્યમાં સગા બાઇને મારવાનું સાધન પણ બની શકે. તેનાથી શાંતિ ન થાય ! પ્રતિ - આક્રમણનો ડાંખ જતો નથી. પછી ભલે એ હિંદુ હોય કે મુસલમાન હોય ! સૌરાષ્ટ્રની ધરતી હોય કે અલીગઢની ધરતી હોય ! ડાંખ રહી જાય છે. હિંસક આક્રમણના કારણે પળવાર માટે શાંતિ દેખાશે. પણ એ આગ પાછી ભભૂક્યા વગર રહેતી નથી. એનો ઉકેલ તો એક પક્ષે શાંતિથી સહન કરીને દાખલો બેસાડવમાં છે.

હિંદુ-મુસ્લિમ હુલ્લડો શાંત થયાં જણાય અને શાંતિ અર્થે ભારત પાકિસ્તાન એમ બે ભાગલા હિંદના થયા. પણ અંદરનો જ્વાળામુખી ધપધપતો જ હતો ! હજુ પણ એની અસરથી હિંદ પાકિસ્તાન બન્ને મુક્ત તો નથીજ.

શ્રી રવિશંકર મહારાજ પહેલાં થોડા આચાર્યસમાજ વિચારેના હતા, પણ જ્યારે ગાંધીજી પાસે આવ્યા ત્યારે ગાંધીજીએ રવિશંકર મહારાજને કહ્યું હતું. “ હિન્દુઓને હથિયારો લઇ મુસલમાનોનો સામનો કરવાનું ના કહેશો ! આપણે આવાં કામોનાં મદદ ન કરવી જોઇએ ’ બલિદાન સિવાય આ વસ્તુ સાફ થતી નથી. ”

બલિદાનથી પ્રતિ આક્રમણ ખાળવું :

ઘણીવાર એક જ વ્યક્તિ પોતાનું બલિદાન આપી આખા સમાજ તરફના પ્રતિ આક્રમણને ખાળી હિંસાને ગુણાતી અટકાવે છે.

બ્રિટિશ સરકાર વખતે રાજસ્થાનના નાનાં મોટાં રાજ્યોને સાચવવા માટે પોલિટીકલ એજન્ટ રાખેલા હતાં. તેમનો મિશન એટલો કડક કે કોઇપણ વ્યક્તિ વિશેષનો ખ્યાલ કર્યા વગર નાના મોટા બધા ઉપર કોરડો જ ફટકારે. તેઓ જયપુર જતા પણ લોકો તેમનાથી કંટાળી ગયા હતા. અંતે બધાએ મળીને તેમને પથરમારો કરીને મારી નાખ્યા !

તે ખતમ તો થયો પણ ઉપરના ધિટિશ શ્વાસકે આ ખબર મળતાં જ ઓર્ડર કર્યો કે “આખા જયપુરને તોપોથી હુકાવી દો.”

તે વખતના જયપુરના એક દિગંબર જૈન દિવાનને થયું કે આ તો ખોટું થાય છે! એકને માટે આખા ગામને સળ ન થવી જોઈએ! તેઓ મોટા અમલદાર પાસે ગયા. બધી સમજાવટ થવા છતાં, ન માનતાં, તેમણે પોતાના ઉપર ગુન્હો ઝોઢી લીધો. કેસ ચાલ્યો અને તેમને ફાંસીની સજા થઈ. મુદત થતાં ફાંસીએ જવાની તૈયારી કરે છે. ત્યાં પ્રજા તેમના દર્શન માટે ભેગી થાય છે. પોતાના તારણદારને બધા રડતી આંખે નિહાળે છે. આવો લોકપ્રેમ જોઈ તે દિવાનનું આનંદના આવેગમાં દ્રવ્ય બંધ થઈ જાય છે પણ જતાં જતાં તે અમર સંદેશ આપતો જાય છે કે “વેરનો બદલો વેરથી ન લો! વેરથી વેર મટતું નથી. તમે એકને માર્યો તો તમારો પણ એક પ્રિયજન જાય છે. આ રસ્તો ખોટો છે!”

બલિદાનની ક્રિયા આગળ વધે છે, તેમ માણસ આગળને આગળ વધતો જાય છે. બલિદાનની ક્રિયા આટલું નુકશાન થયા પછી થાય છે તો પહેલાંથી થઈ હોય તો કેટલો બધો ફાયદો થાય? ગાંધીજીએ આ વાત શીખવી છે.

ગાંધીજીને ઘણા લોકો કહેતા કે “ફલાણે! માણસ દગો દેશે આને તો અસર થશે જ નહીં! માટે આમ કરો, તેમ કરો!”

પણ, ગાંધીજી શ્રદ્ધાળુ હતા વિશ્વાસમાં માનતા હતા. એટલે જે બ્રિટીશ સરકાર આટલી બધી તાકાતવાળી હતી તેને સ્વરાજ્ય આપવું પડ્યું. ભલે થોડું નુકશાન વેઠવું પડ્યું પણ બીજા દેશોના હિસાબે બહુજ થોડું! આને બલિદાનની પ્રક્રિયાનો અમલકાર જ કહેવો પડશે. તેમણે ‘કવીટ ઈન્ડિયા’ કહ્યું અને અંગ્રેજોને ભારત છોડવું પડ્યું. એ તેમની વચનસિદ્ધિ થઈ!

બલિદાનની પ્રક્રિયા ચાલુ રહે-અગાઉથી હોય તો તેના ઘણા ફાયદા થાય છે. વડોદરા જિલ્લાના ચૌરંદા ગામના ગાંધીનો પ્રસંગ છે.

તેમણે અને તેમના સાથીઓએ બે ત્રણ માઈલ સુધી ગાડીના પાટા ઉપેડી નાખ્યા. પછી તે મારી પાસે આવ્યા. મેં કહ્યું: “તમે ખોટું ક્યું” પણ સાચું બોલજો!”

ચોરંદાના ગાંધીએ બધા વતી પોતાનો ગુનો કપૂલી લીધો. પરિણામે તેમને મોટી સજા થઈ; પણ ધણા લોકો યાતનામાંથી બચી ગયા. આ બલિદાનની પ્રક્રિયા પહેલેથીજ ઊભી થવી જોઈએ.

પરદેશી સંસ્કૃતિના આક્રમણ માટે શું કરીએ?

પણ, આજે ભારત અને તેની સંસ્કૃતિ ઉપર પરદેશી સંસ્કૃતિનું આક્રમણ થઈ રહ્યું છે. અર્થ અને કામ, વિલાસ અને જડ પદાર્થોની સુખ-સામગ્રી વધી રહી છે. આ ધર્મવિહીન અર્થ અને કામ વિનાશને નોંતરનારા છે. એમાં એકલા પશ્ચિમનો દોષ કાઢવાની જરૂર નથી; આપણો પણ દોષ છે ને!

એવો પ્રતિકાર કરવાની જરૂર છે કે સમાજના દિલમાં ચિંતા ન હોય, વિલાપ ન હોય, આક્રમણ સહેવું નહીં; તેમજ પ્રતિ-આક્રમણ કરવું પણ એમ કરતાં મનમાં ડાંખ નહીં રાખવો! એ રીતે પ્રાશ્નાત્મ જડ સાધનોનો બહિષ્કાર કરવો. ભોગવિલાસ ઉપર સંયમનું નિયંત્રણ મૂકી દેવું! કેવળ ડાંખ રાખવાથી કંઈ નહી વળે! બલિદાન આપવાની પ્રક્રિયા પેદા કરી સમાજને તૈયાર કરો!

એક એવું સ્વરૂપ આવે કે અંદરથી ઉત્તે કે સાચી વ્યક્તિની ભૂલમાં પણ મારી ભૂલ છે; એવું વિચારી સામનો થશે તો ભારતની સંસ્કૃતિ ખીલી ઊઠશે.

ગાંધીજી જે સફળ થયા છે તો તે કેવળ આજ રીતથી. આશ્રમમાં કોઈ ભૂલ કરે તો પોતે ઉપવાસ કરે. એની ખબર પડે તો આખા આશ્રમમાં ખળભળાટ મચી જાય! શું છે? શું છે? એમ બધા પૂછતાં

પોતાનું સંશોધન કરવામાં લાગી જાય. આપુની માફી માંગે અને વાતાવરણ જામી જાય!

આ કામ ચારે બાજુથી થવું જોઈએ! હવે તો આશ્રમ એક સ્થળે નથી; આખું વિશ્વ એ આશ્રમ છે. એટલે બીજાના દોષો પોતાના બનાવવા એવું સંગઠન કરવું એ પહેલું પગથિયું છે. આ સંગઠન જીતશે એટલે આક્રમણ પછી પ્રતિ-આક્રમણ, પછી ડંખ વગરનું આક્રમણ, પછી બલિદાન આપીને સામનો, પછી આત્મીયતા ભાવે પ્રતિ-આક્રમણ અને અંતે સામાનો પોતાનો કરી લેવો. આ બળ અને ક્રમ શુદ્ધિ પ્રયોગમાં હશે તોજ શુદ્ધિ પ્રયોગ સફળ થશે. પણ, તે માટે પાયામાં અનાક્રમણની વાત તો હોવી જ જોઈએ. નહીંતર પૂર્વગ્રહ રહી જાય અને સમય આવે તે બહાર નીકળશે જ.

‘આણે દોંગાઈ કરી હતી; આણે આમ કયું હતું’ આવી વાતો આવશે જ સાથેજ એ વિચાર પેદા કરવો પડશે કે એની ભૂલમાં મારી ભૂલ છે! આ વાત જૈન તરફે આપી છે. “એગે આવા” આત્મા એકજ છે. વૈદિક ધર્મ અમુક હદે જઈને અટકી જાય છે; એનું અધુરું કામ બાદ અને જૈનધર્મ આપે છે. તે વૈદિકોએ સ્વીકારવું જોઈએ!

એવીજ રીતે જૈનોએ વૈદિકોની પ્રતિ-આક્રમણની વાત સ્વીકારવી પડશે; નહીંતર ધર્મ નહીં ટકે. સામનો કરવો એટલે બીજાના દોષને જતા ન કરો પણ તમારા દુશ્મનો જે અંતરમાં પડ્યા છે તેને હણી નાખો! એક જણે દોષ કર્યો તે દોષ પોતાનામાં છે કે નહીં? સમાજને બગાડવામાં મારો ભાગ છે કે નહીં? તેનો વિચાર કરવો જોઈએ!

ઈશુ ખ્રિસ્તે પેલી બાઈ માટે લોકોને કહ્યું હતું કે તે બાઈએ જોવો દોષ કર્યો છે તેવો દોષ તમારામાંથી જણે ન કર્યો હોય તેવો કોઈ છે કે નહીં? એવો દોષ ન કરનાર જ એને સગ્ન કરી શકે! તે સાંભળી બધા ચાલ્યા ગયા. ઈશુ પછી એ ધર્મમાં એટલી અધુરાશ રહી ગઈ કે તે વ્યક્તિગત ધર્મ થયો પણ સમાજગત ધર્મ ન બન્યો.

જો દોષો ઓછા થાય—વિશુદ્ધ સંગઠન દ્વારા શુદ્ધિની પ્રક્રિયા વડે દોષો દૂર થાય તો સામેની વ્યક્તિ કે સમાજ ઉપર તેની અસર થયા વગર રહેશે નહીં !

એટલે કે પરદેશી સંસ્કૃતિનાં જે સારાં તત્ત્વો છે તેને જરૂર અપનાવવાં પડશે. પણ, અર્થ અને કામ ને દૂર કરવાં પડશે. તે માટે ડાંખ રાખ્યા વગર કાર્ય કરવાનું છે.

ધર્મ જ્યારે વણાઇ જાય ત્યારે તેને સંસ્કૃતિ કહેવામાં આવે છે; અને જીવન એટલે સમાજજીવન પ્રજા જીવન, એ અર્થ કરવાનો. આ પ્રજા આખા વિશ્વમાં છે. એટલે સંસ્કૃતિના વિશાળ અર્થમાં વિચારીએ તો પરદેશી સંસ્કૃતિ એ માનવ સંસ્કૃતિની એક અંગ હોઇ તેનો દોષ સંસ્કૃતિનો દોષ છે. તે દોષની વૃદ્ધિ કેમ થઇ ? તેનો વિચાર કરતાં એ સ્પષ્ટ થશે કે આપણે બ્યાપક અને સર્વાંગી ભારતીય સંસ્કૃતિનો જોઇએ તેવો પ્રયત્ન કર્યો નથી. એટલે અનાકમણુ ટંબે આપણે આપણા દોષો દૂર કરવાનો છે. તે માટે અનાકમણુના જે અવશેષો છે, તેનું સંકલન કરી જગત આગળ મૂકવાના છે. તેથી ભારતીય સંસ્કૃતિનું ગૌરવ વધશે. અને સૂર્યનો ઉદય થતાં અંધારું જાય, તેમ લોકકલ્યાણકારી ભારતીય સંસ્કૃતિ આવતાં, સ્વાર્થ અને વિલાસની પરદેશી સંસ્કૃતિ આપોઆપ મટી જશે. આમ સંસ્કૃતિની પ્રસ્થાપનામાં અનાકમણુવૃત્તિનો સિદ્ધાંત વહેવારિક રીતે અસરકારક બનશે.

ચર્ચા—વિચારણા

અહિંસક પ્રતિઆક્રમણ કે સામનો !

શ્રી. દેવજીભાઈએ ચર્ચા પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ સવારે પૂ. મુનિશ્રી સંતજાણજી મહારાજે જે મુદ્દો ચર્ચ્યો હતો તેના અનુસંધાનમાં મારા અનુભવો ટાંકું છું.

એક કાળે બચાઉ અને તેની આસપાસના લોકો સંગઠિત ન હતા. બાલનળકાંઠાપ્રયોગના અન્વયે નૈતિક ગ્રામસંગઠનની ભૂમિકા વિચારાતી હતી. ત્યારે પરિસ્થિતિ એવી હતી કે ખેડૂતોને બાંધીને-મારીને ગામનાં દાંડ તત્વો પૈસા પડાવતા હતા. બહેનોની ઇન્જનની સલામતિ પણ ન હતી. એવા સમયે થોડાક માણસોએ મળીને વિચાર કર્યો કે લાયસન્સ લઇને બાંદૂકો રાખવી. તાજા ખૂનીઓ પણ નિર્દોષ છૂટી ગયાના સમાચાર મળ્યા. તેથી સહુ અકળાઈ ઊઠ્યા હતા. તે વખતે વિશ્વ-વાત્સલ્યમાં આવેલ રામાયણ મહાભારતના શ્લોકો વાંચી વિચાર આવ્યો કે “ગૂંડા કે દાંડ માણસો સમાજમાં પાકે તેમાં અમારો પણ કંઈ ફાળો છે કે નહીં ?

તે ઉપર વિચારતાં પ્રત્યાક્રમણ શસ્ત્રથી કરવું કે રાન્યાશ્રયે જવું એ બંને વિચાર આવ્યા. પણ અંતે અહિંસાનો જ વિચાર કર્યો અને યોગાનુયોગે જેમના દીકરા આવું ગૂંડાગીરીનું કામ કરતા હતા તેમણે જ ફરિયાદ કરી. તેમણે પોતાના દીકરાઓને ઠેકાણે લાવવા માટે કહ્યું.

“તમે કહેશો, તેમ કરીશો !” તેમણે કહ્યું. તેમનું દિલ આમ પલબ્ધું. મેં તેમના દીકરાને ફોકાને બોલાવ્યા અને સરખી રીતે ચાલવા કહ્યું અને તેઓ માન્યા. બીજી તરફ ખેડૂત મંડળ પણ થયું. પ્રશ્નો આવતા ગયા અને ઉકેલાતા ગયા. અને મને લાગે છે કે અનાક્રમણ; હૃદયપલટો; શસ્ત્ર તથા ડાંખ વગરનું બલિદાન એ ત્રણેય બાબતો શુદ્ધિપ્રયોગને સંપૂર્ણ રૂપ આપી દે છે. આમાં સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળો સાધુસમાજ ભોગ આપે તો એક નવું જ કાચ ખિલી નીકળે !

શ્રી. પૂંજાભાઈ : મુનિશ્રીએ સવારે કહ્યું તેમ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં અનાક્રમણનાં તત્વો અહીં અવશેષો રૂપે પડ્યા છે. મહાભારત-રામાયણથી લઇને ગાંધીયુગ સુધીમાં તેના ઘણા દાખલાઓ મળી શકે છે. ગાંધીજીએ વ્યક્તિગત રીતે અહિંસક પ્રત્યાક્રમણો રાગદ્વેષથી તદ્દન રહિત આચર્યા

અને નવો ચીલો પાડી, એકંદરે સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગથી સ્વરાજ મેળવ્યું. હવે સામુદાયિક રીતે વિશ્વના પ્રશ્નો ઉકેલવાના રહેશે.

જો કે, આજે વિચારતું, અર્થતું તેમજ ખીજા અનેક પ્રકારનું આક્રમણ ચોમેરે ચાલુ છે. ત્યારે સામુદાયિક અહિંસાનો પ્રત્યાક્રમણનો માર્ગ વધુ મુશ્કેલ રહેશે. પણ દેવજીભાઈએ કહ્યું તેમ મન-વચન અને કર્મમાં અનાક્રમણ હોય તો સદા અને સર્વત્ર નીડર રહી શકાય છે. સવારે કહ્યું તેમ અહિંસાના માર્ગમાં પ્રત્યાક્રમણ, આક્રમણ (માનસિક સદ્ભાવનાવાળું) અને અનાક્રમણ એ ત્રણેય રૂપો આવી જાય છે.

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ જૈનો અને બૌદ્ધો અનાક્રમણ વૃત્તિનો અર્થ કેવળ ચૂપ રહેવું એટલું જ સમજ્યા છે. જ્યારે વૈદિકો સશસ્ત્ર પ્રત્યાક્રમણને જ સર્વસ્વ માનીને બેઠાં છે. ગાંધીજીએ આ બંનેનો મેળ સાધી અહિંસક પ્રત્યાક્રમણનું સૂત્ર આપ્યું. તેથી સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો થયા અને ભાલનળકાંઠામાં પણ તેનો પ્રયોગ થયો. તે છતાં હિંસક આક્રમણની વૃત્તિ હજી ચાલુ જ છે !

હમણાં એક માણસના કોમ્પએ પગ કાપી નાખ્યા ! તેનો સગો સમાચાર પૂછવા આવ્યો એટલે પેલાએ મેણું માયું કે અહીં શું જોવા આવ્યો છે ?

પેલાને એ મેણું સાદ્યું અને તેણે જમને તેનું ખૂન કરી નાખ્યું. કોર્ટે તેને ફાંસીએ ચઢાવ્યો. એ માણસ સજ્જન અને પરાંપકારી હતો. પણ ખુન્નસ ચઢતાં આમ થઈ જાય છે. પ્રજા ઉપર દાંડ અને શુંડા તરવો ચડીને બોલતાં હોય અને સરકાર પણ નિરૂપાય હોય તો લોકો શું કરે ? ”

શ્રી. દેવજીભાઈ : આ પરિસ્થિતિ માટે સાધુસમાજ અને ખાસ કરીને જૈન સાધુ-સાધ્વીઓને હું વધારે જવાબદાર ગણાવીશ. તેમની પાસે અહિંસાનું ઉદ્દૃષ્ટ તત્ત્વ પશ્ચું છે. તેઓ લોકોને ડંખથી દૂર

રહેવાની તેમ જ પ્રેમ અને બહાદુરીપૂર્વકની અહિંસાની ભાવના સમજવી શકે છે; કારણ કે એ તેમને મળેલો વારસો છે. તેઓ અહિંસાનું વાતાવરણ બહુ જ સારી રીતે સજી શકે છે.

તેમ થતાં રચનાત્મક કાર્યકરો પણ તેમને મદદ કરી શકશે. લોકશાહી રાજ્યમાં સરકારની મર્યાદા છે છતાં ભાલનળકાંઠા પ્રયોગની પ્રવૃત્તિઓ વ્યાપક કરતા રહી, જ્યાં લગી એ ન થાય ત્યાં લગી પણ એમનું અનુસંધાન રાખી આ કાર્ય જરૂર કરી શકાય છે. એ વાત સાચી છે કે માનવી નિર્બળ ન બને તેમ સશસ્ત્ર પ્રત્યાક્રમણ પણ તેણે ન કરવું જોઈએ અને ડાંખ વગર અન્યાય સામે ઝઝૂમી શકે તેવું વાતાવરણ તો પ્રજાને મળવું જ જોઈએ.

શ્રી. શ્રોફ : “ જ્યાં લગી ડાંખ રહેશે ત્યાં લગી કલ્યાણ રાજ્ય પછીનું આગળનું પગલું—સર્વોદય પણ સિદ્ધ નહીં થાય. અને વિશ્વવાતસલ્ય તો હ્રસ્તું દૂર જ રહેશે. એટલે પરિગ્રહ, પ્રાણ અને પ્રતિજ્ઞા ત્યાગી આપણે વિશ્વયોગાનમાં કૂદી પડશું તો ફત્તેહ જરૂર છે જ.

(તા. ૨૩-૧૦-૬૧)

આજના યુગે તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યનો વિચાર

આજનો મુદ્દો તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યનો છે. સંસ્કૃતિના સળંગ પ્રવાહ એ વિષયની છણાવટ દરમ્યાન તાદાત્મ્ય એને તાટસ્થ્ય અંગે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે; હવે આજના યુગે તે કેવી રીતે ઉપયોગી અને એ જોવાનું છે.

આજનો યુગ સંગઠનોનો છે. વ્યક્તિ ક્રાંતિ કરી શકે છે પણ સંસ્થા દ્વારા થાય તો તે અહિંસક અને કાયમી અને છે. આવી સંસ્થાઓ ઘડાયેલી અને પ્રયોગ કરનારી હોવી જોઈએ !

આજે મુખ્યત્વે છ પ્રકારની સંસ્થાઓ જોવામાં આવે છે :—
(૧) કુટુંબ સંસ્થા, (૨) જ્ઞાતિ સંસ્થા, (૩) ધંધાદારી સંસ્થાઓ, (૪) ધર્મ-સંપ્રદાયની સંસ્થાઓ, (૫) રાજનૈતિક સંસ્થાઓ અને (૬) આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ. આ છ પ્રકારની સંસ્થાઓમાં ક્યાં કેટલું તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય રાખવું એનો વિચાર કરીએ.

સૌથી પહેલાં કુટુંબને લઈએ. ગામડાંમાંથી જે કુટુંબો શહેરમાં આવ્યાં તેમાં પહેલાં પતિ-પત્ની આવ્યાં; મા-બાપને દેશમાં રાખ્યા. મા-બાપ પ્રેરક-પૂરક હતા પણ પ્રથમ એકલા આવ્યા; પછી પત્નીને બોલાવી. બાળક થતાં વિલક્ત સંસ્થા થઈ. મા-બાપને ન બોલાવાયા એના ધણાં કારણોમાં તેમનો સ્વભાવ ટકટક કરવાનો, રૂઢિચુસ્ત સ્વભાવ, નવા વિચારને ગ્રહણ ન કરી શકે, ઉમ્મર થાય એટલે ફેર પડે એટલે તાટસ્થ્ય વૃત્તિ તો આવી પણ તાદાત્મ્યવૃત્તિ છૂટી. આમાં અપવાદ હશે. તો શું મા-બાપને બોલાવવા જ નહીં? અને બોલાવો તો ટક ટક કર્યા કરે એટલે મેળ જામે નહીં, અને અલગ ચોકો થાય. બોલે કે નાનડિયાં માને નહીં, સિનેમામાં જાય, ફર્યા કરે પણ કામઘઘો ઉઠશે નહીં ! થોડીવાર સુધી તો વહુ ગાલા થઈને બેસે પણ પાછું ચાલે એમ

આત્મા કરે. આમ તાદાત્મ્યવૃત્તિ આવતી નથી. જો બન્ને બાજુથી થોડા ઉદાર થવાય તો પ્રશ્ન પતી જાય ! ટક ટક ન થાય તેમજ બીજી તરફ થાય તેટલું કામ કરી છુટવાની ધગશ હોય, તો કંટાળો ન આવે અને કુટુંબને વડીલોના અનુભવનો લાભ મળે; જે કુટુંબને સંસ્કારી બનાવી રાખવામાં મદદરૂપ થાય.

હવે જ્ઞાતિની વાત લઈએ !

સૌરાષ્ટ્રમાં હતો ત્યારે એનો પ્રશ્ન આવ્યો. કોંગ્રેસે ઠરાવ કર્યો કે કોઈ પણ જ્ઞાતિનો સભાસદ હોય તેને કોંગ્રેસનો હોદ્દો આપવો નહીં ! તેના અન્વયે જૈન સંઘમાં ભળેલાનો પ્રશ્ન આવ્યો. એક ભાષ આવ્યા. તેમણે પૂછ્યું કે ‘મારે શું કરવું?’

મેં કહ્યું કે જ્ઞાતિનો સંબંધ તોડી નાખશો તો તાદાત્મ્ય નહી રહે એટલે જ્ઞાતિ ન છોડો. પણ જ્ઞાતિની સંકીર્ણતા છોડો. મારી જ્ઞાતિની જ સેવા કરું, એમ નહીં, પણ ઉદાર બનો ! સાથે તમારી જ્ઞાતિનો સંપર્ક રાખો ! દરેક વ્યક્તિને કોઈને કોઈ જૂથ તો જોઈશે. એટલે તમે નહીં બળો તો તમારાં બાળકો એમાં ભળશે અને તમને બહાર કાઢશે.

વિદાયત જતાં ગાંધીજીએ જ્ઞાતિનું પત્ર લેવાની ના કહી. જે જ્ઞાતિને મારી વાત ગળે નહિ ઉતરે તેનું માત્ર પત્ર લઈને શું કરું ? સાથેસાથ તેમણે પોતાના બહેન રણિયાત બહેનનો સંબંધ છોડ્યો નહીં. જ્ઞાતિ સંબંધ તેમણે જાતે આલીચલાવી તોડ્યો નહિ; પણ તૂટી ગયો. છતાં બીજાં અનેક કુટુંબો પરજ્ઞાતિનાં તેમને મળ્યાં. મણિલાલ ગાંધી મળ્યા, સુશીલાબહેન મળ્યા તેનું કારણ તેમણે કુટુંબને તરછોડ્યું નહીં ! સાથે રહ્યા તેમને રાખ્યા; છુટા પડ્યા તેમની સાથે પણ રનેહ રાખ્યો અને કામ કર્યું.

એવું જોવામાં આવે છે ધણાં કારણોસર લોકોને કુટુંબ છોડવું પડે છે; પણ સાથે સાથે કુટુંબ રહે તો ધણો ફાયદો પણ થાય છે. વિશ્વવાત્સલ્ય કરવું છે તો કુટુંબનું એકમ પહેલું ગણવું ! જ્ઞાતિનું એકમ બીજું ગણવું. પ્રેમસંબંધો કદિ ન છોડવા.

શ્રી. માટલિયાએ બધું છોડ્યું, પણ કુટુંબના સંબંધોને ન છોડ્યા; સુખદુઃખ આવે તો મદદગાર થાય, આર્થિક રીતે, શારીરિક રીતે, વિચારની રીતે કઈ રીતે પૂરક બનું એ તેમની દૃષ્ટિ છે. આ તો નાનો દાખલો છે. પણ, તત્ત્વ એ છે કે કુટુંબને કેમ ઉપયોગી થઈએ તે જોવાનું છે. ગાંધીજીએ મોઢ શાંતિ સાથેના સંબંધ ઓછો રાખ્યો, પરિણામે એ શાંતિનો લાભ તેમને ન મળ્યો એમ લાગે છે.

સંસ્થાગત રીતે તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય કેવી રીતે અને કેટલું કેળવવું તે વિચારવાનું છે અને અનુબંધ વિચારનો કાર્યક્રમ ચાલે છે તો એમાં શાંતિઓનું જોડાણ શી રીતે થાય તે જોઈએ.

બાલનળકાંઠામાં ગયો. ત્યાં કોળી, હરિજન, પછાતવર્ગનાં સંગઠનો હતાં. તેમનાં સારા તત્ત્વોનો સમાજના હિત ખાતર ઉપયોગ કરી લીધો અને સંકુચિતતા હતી તે ભાવ છોડી દીધો. આ પછાત-વર્ગોમાં દોષો ઓછા છે. અને ગુણો વધારે છે. ત્યારે કહેવાતા ઉજળા વર્ગમાં દોષો વધારે અને ગુણો ઓછા છે. કોઈને જમીન ન હોય અને તેમને કહીએ તો રોટલાનું સાધન કરી આપે. એટલે શાંતિવાદના જમણા વિ.માં ભાગ ન લેવો છતાં જરૂર પડતાં ઉપયોગી થાઓ અને સંબંધ તોડો નહીં એમાં શાંતિસંસ્થા સાથે તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય બંને આવી જાય છે. દરેક શાંતિની જે વિશેષતા હોય તે મૂળતત્ત્વને જોવું.

અમારા ગુરુ પૂજ્ય નાનચન્દ્રજી મહારાજ ધણી વાર કહે છે કે વાણિયામાં ધણી જાત છે. તેમાં વીસા જાત સૌથી પાકી છે; જાંડી છે. ઠરેલો સ્વભાવ અને ધીર ગંભીર હોઈને પૈસો કમાય પણ જરાયે અભિમાન ન આવે; આ સારો ગુણ છે. એવી જ રીતે મુસલમાનોનો બ્યાજ ન લેવાનો; ઈસાઈઓનો ભાઈચારો તેમ જ પારસીઓનો ઉદય. આ બધા ગુણો તેમણે લેવા જેવાં છે. જ્યારે પરંપરાગત નકામી રુઢિઓ પ્રતિ ઉપેક્ષા રાખી શકાય છે.

ધણી શાંતિ સંસ્થાઓ ધર્મસંપ્રદાયના આધારે છે તેમાં તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય કેવી રીતે રહે તે જોઈએ.

શ્રીમદ્જીના પિતા વૈષ્ણવ હતા; માતા જૈન હતાં. એક વાર વૈષ્ણવ-કંઠી છૂટી ગઈ પણ તરવ ન છૂટે. એ માટે ખુદ એમના જૈન ગુરુ લાલજી મહારાજે પણ કહેલું કે તમે વેદાંતના પુસ્તકો વાંચજો ! સમન્વયનાં સુંદર તરવો છે તે બતાવ્યાં અને શંકરાચાર્યનાં પુસ્તકો વાંચવા કહ્યું, આમ ધર્મસંપ્રદાય-સંસ્થા સાથે તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ રાખવું. એટલે કે સમન્વય સાધવો જોઈએ એમ કહીએ તો ચાલશે.

આપણા શિબિરમાં ગોસ્વામીજીએ જટા કાઢી નાખી ક્રાંતિ કરી. પણ તે ઉપરની ક્રાંતિ સાથે અંદરની ક્રાંતિ પણ થવી જોઈએ. સાથે જ ઉપરનું ચિહ્ન પણ ન છોડવું. જે સંતબાલ સ્થાનકવાસી મટી જાય તો નવો સંપ્રદાય થાય. એટલે જે છે તેના મૂળ તરવને ખીલવવું પણ બાહ્ય ચિહ્ન કાયમ રાખવું જોઈએ.

ડુંગરસિંહજી મુનિ અને તેમિમુનિ મારી પાસે આવ્યા અને રહ્યા. હું સહેજે નાની મુંઢપત્તિ રાખતો હતો. ડુંગરસિંહજી મુનિએ પણ નાની મુંઢપત્તિ રાખવી શરૂ કરી. એટલે મેં ટકોર કરી કે “અનુકરણ ન કરવું; પણ સંશોધન કરવું ! સંતબાલ જે વિચારે, તે જ વિચારવું; પહેરે તેવું જ પહેરવું” એ બરાબર નથી. પણ જે માનતા હોઈએ કે પહેરતા હોઈએ તે જ કરવું; છતાં તેમાં સંશોધન કરવું જોઈએ.”

સન્યાસી થઈએ એટલે જે જાતના નિયમે હોય તે પાળવા જોઈએ. વૈષ્ણવને જૈન બનાવવા કે જૈનને વૈષ્ણવ કરવા એ તો વટાળવૃત્તિ છે. કંઈક અંશે તે દ્વેષમય છે અને તેથી ઝઘડા વધે છે.

મારી સાથે રહેતા જે વૈષ્ણવો હોય તે બહાર જાય ત્યારે બટારા ખાય તો તેની ટીકા કરવા કરતાં તેમને સમજાવવા જોઈએ. અહીં ચાતુર્માસ ખાતે લાઘ-બહેનોને જમવા માટે ચાલતા રસોડામાં પર્યુષણના દિવસોમાં લીલોતરી ન લાવવાનો વિચાર કર્યો. કોઈ વૈષ્ણવ સભ્યને લાગે કે અમારા માટે એવું બંધન શા માટે ? તેમની એ વાતનો સ્વીકાર થવો જોઈએ, કાં તો તેમને સમજાવી ગળે વાત

ઉતરાવવી જોઈએ. પણ અહીં બધા સાથે રહેતાં; તેમને એ તત્ત્વ સમજાવી શકાયું છે તે સદ્ભાગ્યની વાત છે. સમન્વય કરવામાં સારાને ગ્રહણ કરવાની તત્પરતા હોવી જોઈએ.

ગાંધીજી પાસે કોઈ મહેમાન આવતા; તેમાં યુરોપિયનો માટે તે જુદી વ્યવસ્થા કરાવતા. બનતા સુધી તો યુરોપિયનો તેમને ત્યાં આશ્રમના રસોડે જ જમતા; નહીંતર તેમના યોગ્ય ગાંધીજી વ્યવસ્થા કરાવતા ! આચાર અને વહેવારનો સમન્વય કરવો જોઈએ. જે સંપ્રદાયમાંથી માણસ આવે તેની કક્ષા જોવી જોઈએ. જે તેને પોતાના જ નિયમો લાગુ પાડવા જઈએ તો તે બહાર ફેંકાઈ જશે. પરિણામે ધારેલો સુધાર નહીં થાય.

એક વખત એક જોગી યુવાન મારી પાસે આવ્યા. તેમણે મને કહ્યું કે “મારે હિન્દુ થવું છે.”

મેં કહ્યું કે “સારી વાત છે. જે તમને હિંદુધર્મના સિદ્ધાંતો ગમતા હોય તો તમારા ધર્મમાં રહીને પણ તેનું આચરણ કરો. જે માટે વેશ કે સંપ્રદાય બદલવાની જરૂર નથી. સત્ય, અહિંસા, જોગી ધર્મમાં રહીને પાળશો; માંસાહાર નહીં કરો, તો ખીજીને પણ તમારો ચેપ લાગશે તેમજ પોતાની કામમાં ખરાબ પ્રત્યાઘાત પણ નહીં પડે !”

મુંહપતિની વાત આવે છે કે જૈનેતર પ્રજા પાસે આવતાં અચકાય છે. તો શું કાઠી નાખવી જોઈએ ? મારા ખ્યાલ પ્રમાણે ધીરજ રાખીને, એ વાત સમજાવવી જોઈએ. જે સંપ્રદાયમાં જન્મ થયો હોય; તે સંપ્રદાયના ચિહ્નો રાખીને જ ક્રાંતિ કરવાથી સંપ્રદાયને સંશોધન કરવાનું નિમિત્ત મળે છે. વેશ મુખ્ય નથી; આચાર મુખ્ય છે. છતાં, વહેવારમાં કોઈને કોઈ વેશની જરૂર તો પડશે જ. તો જે છે તે રહે તો શું ખોટું છે !

હવે આપણે અન્ય સંગઠનોની વાત લઈએ.

આપણે ત્યાં લોકશાહીને માનનારા અને નહીં માનનારા રાજકીય

પક્ષો છે. કોંગ્રેસ પક્ષ, સમાજવાદી પક્ષ; પ્રજા સમાજવાદી પક્ષ વ. લોકશાહીને માનનારા છે. તેમને સ્વીકારવા જોઈએ. જતાં તેમાં એટલો વિવેક તો રાખવો જ પડશે જે પક્ષો સત્તા દ્વારા ક્રાંતિમાં માનનારા છે, જેમનો પાયો અને પ્રેરક બળ ભારતીય સમાજના સિદ્ધાંતોની સાથે મળતાં નથી; કોમવાદી છે, એવા પક્ષોને ટેકો ન આપી શકાય. સામ્યવાદી પક્ષ લોકશાહીમાં માનવા પ્રેરાય છે તો તેમને પણ સ્વીકારવામાં શું વાંધો ? મને લાગે છે કે સામ્યવાદી અને કોમવાદી પક્ષોને માનતાં પહેલાં તેમનો ઇતિહાસ અને પાયો જોવો જોઈએ.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અને પ્રાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાં ધણો ફરક છે. તેમાં પણ સામ્યવાદથી આપણે ધણા જુદા પડીએ છીએ. ભારતમાં રાજ્ય એ સમાજનું એક અંગ ગણાય છે. અને ઇતિહાસના પાને - પાને એ જોઈ શકાશે કે જ્યારે રાજા કે નેતા અન્યાયી બને છે, ત્યારે અહીંનો સમાજ તેમને ચલાવી લેતો નથી - તેમજ એમને પણ ડરીને ચાલવું પડ્યું છે. ભારતે ધર્મને મુખ્ય રાખીને બધો વહેવાર ગોઠવ્યો છે અને અહીં રાજ્ય ગૌણ ગણાયું છે.

પરદેશમાં તેમ નથી. અમેરિકા, બ્રિટન અને ફ્રાંસ વ.માં જે લોકશાહી ચાલે છે તેમજ રશિયા અને ચીનમાં જે સામ્યવાદ ચાલે છે તે ભારતની સંસ્કૃતિથી જુદા છે. ત્યાં જે સંગઠનો થયાં છે તે રાજ્યને હાથે કરવા માટે થયા છે. એટલે રાજ્ય વડે ક્રાંતિની વાત ત્યાં આવી. પછી તેનો પાયો વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનો રાખ્યો. વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા સાચવવી જોઈએ પણ તે સમાજના ભોગે નહીં. અહીં મુધી તો કંઈક વિચારપૂર્વક વિરોધી દળને સમાવી લેવાની વાત છે એટલે જ બ્રિટન, ફ્રાંસ વ.માં મજૂરદળને નામે પણ સામ્યવાદી પક્ષ રહી શકે છે. પણ રશિયા-ચીનમાં સામ્યવાદ સિવાય બીજો કોઈ પક્ષ ટકી શકતો નથી. જરાક વિચારફેર થવો પણ મહાન વ્યક્તિના મૃત્યુનું કારણ થઈ શકે છે.

આપણે ત્યાં આવું નથી બન્યું, એમ નથી. પણ રાજ્ય ડરતું રહ્યું

છે. આ પાયાના મતભેદની વાત છે. એટલે સામ્યવાદને ભારતની સંસ્કૃતિ સાથે સાંકળી શકાતો નથી.

કોઈને સવાલ થશે કે નીતિ અને વિશ્વવાત્સલ્યની વાત કરવી અને આવો ભેદભાવ રાખવો; કે અમુક પક્ષને ટેકો આપવો અને અમુકને નહીં, એ કેમ ચાલી શકે ?

પણ, આની પાછળનું તત્ત્વ સમજવું જોઈએ. મુસ્લિમ ધર્મે અને ખ્રિસ્તી ધર્મે રાજ્ય વડે ક્રાંતિ કરી ! પણ પછી રાજ્યાશ્રિત થતાં બંને મૂળ તત્ત્વથી દૂર જઈને પડ્યાં. જો કે કોમવાદમાં ઝનૂન છે પણ તેમાં ધર્મનો પાયો છે એટલે તેમને સુધરવાનો અવકાશ છે. પણ સામ્યવાદમાં તો સંઘર્ષ અને હિંસા જ છે તેને કાઢવી મુશ્કેલ છે.

આપણે ત્યાં જે સંપ્રદાયો થયાં, મંડળો થયાં. જેમકે :— આર્યસમાજ, શૈવ સમાજ, વૈષ્ણવ સમાજ, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય, થિયોસોફિકલ સોસાયટી, પ્રાર્થના સમાજ, દેવસમાજ, સત્યસમાજ, સનાતન ધર્મમંડળ વગેરે સાથે મળતાં પહેલાં એ કાળજી રાખવી જોઈએ કે તેઓ પોતે કયા સિદ્ધાંતમાં માને છે ? કેવા રાજકીય પક્ષમાં માને છે. દા. ત. રામરાજ્ય પરિષદ ! નામ સુંદર, પણ કામ જુડું. કરપાત્રીજી જેવા રામરાજ્યની વાત કરે અને શંભુ મહારાજ ચૂંટણીમાં ફરે ! જેમનો પાયો સમાજ છે અને વિષય સમાજસુધારણા છે તે રાજ્યને મહત્તા આપે એમાં તો પાયાની ભૂલ થાય છે. આપણો ધાર્મિક સમાજો અને સંપ્રદાયો સાથે સંબંધ રહેશે પણ એ કાળજી રાખવી પડશે કે તેઓ સત્તાવાદી અને કોમવાદી રાજકીય પક્ષોથી અલગ હોય. અને તેના પક્ષોને ટેકો ન આપે !

આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધની વાત લઈએ. બ્રિટાન્ડ રસેલ કહે છે કે શાંતિસેના ઊભી કરો ! ને એના માટે પ્રયત્ન પણ કરે છે. કેટલાક શાંતિ સૈનિકો આપણા વિચારને મળતા છે. તેઓ શાંતિ માટે પ્રયત્ન કરે છે. તે છતાં બ્રિટાન્ડ રસેલ કાનૂનભંગની વાત કરે છે. તે આપણે પસંદ

નહીં કરીએ; કારણ કે લોકશાહી રાજ્યમાં લોકોએ તે કાનૂનોને સ્વીકાર્યા છે એટલે લોકો જ એનો ભંગ કરે તે બરાબર નથી.

સંબંધો બાંધવા પણ તે પૂરક તરીકે રાખવા ! આંતરરાષ્ટ્રીય બાબતોમાં કાળજી રાખવી ! કાનૂન (નિયમન)ને માનનારા, લોકશાહીની રક્ષામાં માનનારાં દરેક મંડળો સાથે સંબંધો રાખવા પડશે. ગાંધીજીના દાખલા ઉપરથી આજના સંસ્થાઓના યુગમાં ક્યાં તટસ્થ રહેવું ક્યાં તાદાત્મ્ય કેળવવું અને ક્યાં વિરોધ કરવો એ સ્પષ્ટ કરશે.

ગાંધીજીએ કુટુંબ, જ્ઞાતિ કે ધર્મ સંપ્રદાયનો જાતે ત્યાગ નહોતો કર્યો. પણ એમાં જ્યાં જ્યાં દુષણો હતાં ત્યાં ત્યાં તેઓ સંશોધન કરતા ગયા. પછી તેમનું અનુસંધાન મહાસલા સાથે થઈ ગયું. તેમના સભ્ય ન રહેવા છતાં તેની સાથે તાદાત્મ્ય તેમણે છેવટ સુધી રાખ્યું અને તાટસ્થ પણ રાખ્યું. એવી જ રીતે વિશ્વવાત્સલ્યમાં બધા પ્રવાહો સાથે તાદાત્મ્ય—તાટસ્થ્યનો વિવેક સાધીને આગળ વધવાનું છે.

ચર્ચા—વિચારણા

તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય નવા પણ અદ્ભૂત શબ્દો.

પૂ. ડંડીસ્વામીએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : ગાંધીકામમાં આપણને કેટલાક અદ્ભૂત શબ્દોની ભેટ મળવા માંડી છે. તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યની જોડીનો મુનિશ્રી સંતબાલજીનો પ્રયોગ બહુ મીઠો લાગે છે. ગીતાની પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ કે રાગમાં ત્યાગનો એ સૂચક છે. અનુબંધ વિચારધારાના અનુસંધાનમાં આવા આવા શબ્દો અહીં જે મળ્યા છે તે જિંદગીમાં યાદ રહે તેવા અને સાંધનામાં સાચી દિશાનું બળ દેખાડનારા છે. એવો જ એકાંગી સર્વાંગી શબ્દોનો પણ જોટો નથી. હવે આ બધી કાર્યવાહીનો અમલ કઈ રીતે થાય તે જ આપણે છેલ્લે વિચારવાનું છે.”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ સવારે મહારાજશ્રીએ તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યને વહેવારમાં ઉતારવાનો સચોટ માર્ગ બતાવ્યો છે. કુટુંબ, જ્ઞાતિ, સંપ્રદાય વગેરેમાંથી ભારતમાં જે સંસ્કૃતિ સાંપડે છે તે જગતમાં ક્યાંય એટલા માટે જોવા નહીં મળે કારણકે અહીં સામુદાયિક રીતે ધર્મનો પુટ મળેલો છે.

ખીજા દેશોમાં સભ્યતા છે, સંસ્કૃતિ નથી. બાળકો મુંબઈમાં હોય અને મા-બાપ દેશમાં હોય તો યે તાદાત્મ્ય તો સ્નેહવાત્સલ્ય રૂપે હોય જ છે પણ વહેવારમાં ગુણો આચરવા પ્રતિ ઉપેક્ષા હોય છે. એથી ખરી રીતે ગુણોમાં તાદાત્મ્ય અને દોષોમાં તાટસ્થ્ય કેળવવું જોઈએ. આજે ભૌતિક સુખ અને સભ્યતાના પ્રવાહમાં ભૂલી જવાની વાતોને વારંવાર યાદ કરાય છે અને યાદ કરવાની વાતો વિસરાય છે. તેથી જ અવધાન (સ્મૃતિ-પ્રયોગ) વડે એ યાદ રાખવું જરૂરી છે. અત્યારનો વિદ્વાન સમુદાય પણ પાયાની આ વાત સમજી શકતો નથી. બાકી કુટુંબમાં, જ્ઞાતિમાં, સંપ્રદાયમાં, સંસ્કૃતિનાં ખીજે તો પડ્યાં જ છે. સમાજવાદ ભારતીય સંસ્કૃતિની રીતે ઉછેરલ નથી. એનો પાયો અને પ્રેરકબળ સત્તાદ્વારા કાંતિ છે, તેથી સમર્થનીય નથી. કોમવાદ સારો નથી પણ સામ્યવાદ એના કરતાંયે ઊતરતો છે કારણ કે તે માણસની સંસ્કૃતિમાં રહેલ ધર્મનો જ છેદ કરે છે.”

શ્રી. પૂજાભાઈ : “ દેશ માટે ન્યોછાવર કરનાર ગાંધીયુગમાં ધણા મળ્યા. પણ પંડિત જવાહરલાલનું તાદાત્મ્ય સાથે તાટસ્થ્ય જે દેખાય છે તે અજોડ છે.

નળકાંઠામાં આવેલ નળસરોવરમાં કુંજડીઓ ધીરનમાં ઇંડા મૂકીને આવે છે જ્યારે પાછી ચારેક માસ ફરે ત્યારે તેમને લેવા સામેથી ઇંડામાં થયેલાં બચ્ચાં આવે છે. મરઘી માથે રહી ઇંડાં સેવે છે જ્યારે આ દૂર રહીને ઇંડાં સેવે છે. જે પંખીમાં પણ આ ગુણો હોય તો માનવમાં કેવા હોવા જોઈએ ?

થાન પાસેના એક ગામમાં કોળી ભગત રહે । પેલા ભગતને
આવીશ વર્ષનો યુવાન પુત્ર બાળવિધવા મૂકીને મર્યો અને ભગત ભજન
કરવા બેઠા. પૂછવાથી તેમણે કહ્યું : “ધણા યે એ પળે મર્યા હશે ।
હું કોને—કોને રોઉં ? પ્રભુની માયા ! પ્રભુ સંકેસે તેમાં નવાઇ શી ?”

આવા વિરલા તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય બન્ને ગુણો સાધે છે.
ગામડાંમાંથી સંસ્કૃતિના આ ગુણો વધારે મળશે.

શ્રી. બાળવંતભાઈ : સવારના પૂજ્ય મહારાજશ્રીએ કહ્યું તે
યથાર્થ છે. પણ નરસિંહ મહેતાની જેમ જ્ઞાતિ, સંપ્રદાય, કુટુંબ
વગેરેમાંથી ક્રાંતિને માર્ગે સાથે સંબંધિત રહીને જવું દુર્લભ છે.”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “એટલે જ તો આચરણીય છે. લખમશીભાઈ
ભચાઉનાં પ્રથમ નાતના આગેવાન હતા; વચ્ચે તેમણે પદ છોડ્યું. આજે
સામેથી લોકો આપવા આવ્યા. એટલે સંબંધો જાળવવા અને ક્રમે ક્રમે
ક્રાંતિને માર્ગે બેઘડક ચાલ્યા જવું એ જ તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યનું
અદ્ભૂત પરિણામ છે ।”

(તા. ૩૦-૧૦-૬૧)

અનાયાસ-આયાસ ક્યાં અને કેવી રીતે ?

ભારતીય સંસ્કૃતિના આઠ અંગોના અવશેષો અને તેમનો આજના યુગમાં ઉપયોગ એ પૈકી ત્રણ અંગો અંગે અત્યાર સુધી વિચાર થઈ ચૂક્યા છે. એનું ચોથું અંગ અનાયાસ-આયાસ છે. એ અંગે સામાન્ય રીતે અગાઉ વિચાર થયો છે; આજે એની વિશેષ ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો છે.

અનાયાસ-આયાસ પરસ્પરમાં વિરોધી શબ્દ લાગતા હોઈને વિશેષ ખુલાસો માંગી લે છે. એટલે પ્રશ્ન એ થાય છે કે ક્યાં આયાસ હોવો જોઈએ ? ક્યાં અનાયાસ હોવો જોઈએ ? કેટલીક વખત માણસ “કિંકર્તવ્યવિમૂઢ” થઈને જ્યાં આયાસ કરવાનો હોય ત્યાં અનાયાસ- (અકર્મણ્યતા કે નિષ્ક્રિયતા) કરે છે અને જ્યાં અનાયાસ કરવાનો હોય ત્યાં આયાસ કરે છે.

આયાસ અને અનાયાસ ક્યાં ?

અર્જુન શસ્ત્રાસ્ત્ર સજીને યુદ્ધ કરવા માટે રથમાં બેસીને રણક્ષેત્ર પાસે આવે છે. ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ એના રથના સારથી હોય છે. તે વખતે અર્જુન શ્રી કૃષ્ણને કહે છે : “જરા જોઈ તો લડું કે બંને પક્ષમાં કોણ-કોણ મહારથી લડવા આવ્યા છે ?”

મુખ્ય સેનાપતિ સશસ્ત્ર થઈને આવે અને સારથીને કહે તો તેણે ફરજ બજાવવી જોઈએ. શ્રી કૃષ્ણે તે ફરજ બજાવી. અર્જુન કૌરવપક્ષ અને પાંડવ પક્ષના સૈનિકો તેમજ સ્વજનોનું દૃશ્ય જોઈને કહે છે :— “આ બધા ભાઈભાંડુઓ, ગુરુઓ, વડીલોની સાથે લડવું મને ગમતું નથી. મને રોમાંચ થાય છે. મારું શરીર ધ્રુજે છે. હું તો શસ્ત્ર છોડીને આ રથની પાછળ બેઠો. મારે લડાઈ લડવી નથી !”

હવે, અહીં અજુને અન્યાયની સામે ડંખ રાખ્યા વગર લડવું જોઈતું હતું; એટલે આયાસ કરવો જોઈતો હતો ત્યાં અનાયાસ કર્યો ! તેણે એમ કયું કારણ કે એની પાછળ મોહનું તત્વ, વૈરાગ્યનો આંચળો ઝોઢીને આવ્યું હતું.

એવી જ રીતે જ્યાં અનાયાસ જોઈએ ત્યાં આયાસ કરવો એ પણ ખરાબર નથી ! શાસ્ત્રોમાં એના ધણાં પ્રસંગો છે ? છતાં એક દાખલો લઈએ. એક માણસ પેટ ભરવા ધંધો કરે છે ત્યાં સુધી આયાસ ખરાબર છે; પણ જેની પાસે ખાવાનું પુષ્કળ છે; સંપત્તિ ધણી છે; છતાં ન્યાય-અન્યાય નહીં ગણીને અનીતિથી વધુ ધન કમાવવા માટે આયાસ કરે છે તે ખોટો છે. કારણ કે અહીં અનાયાસ જોઈતો હતો ત્યાં એ આયાસ કરે છે. વધુ મૂડી ભેગી કરવા અને ભવિષ્યની ચિંતા કરીને જે આયાસ થાય છે તે ખોટો છે.

પ્રારબ્ધ અને નિયતિવાદનો કોયડો

આમાંથી પ્રારબ્ધ અને નિયતિવાદનો કોયડો ઊભો થાય છે. ભગવાન મહાવીરના સમયમાં પ્રકુદ્ધ કાત્પાયન, અનિત કેશકંબલી વગેરે સાધુઓ હતા. એમાં મંખલીપુત્ર ગોશાલક પણ હતો. એ નિયતિવાદનો પ્રરૂપક હતો. “ જે થવાનું હોય તે થાય છે, જે બનવાનું હોય છે તે બને છે. મારા પ્રારબ્ધમાં જે લખેલું છે તે થવાનું જ. માટે પુરુષાર્થ કરવો નકામો છે. ” આવો તેનો મત હતો. મોક્ષનો કે રાગદ્વેષ દુર કરવાનો પણ પુરુષાર્થ ન કરવો જોઈએ એવું તેના મત પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે.

પણ, ભગવાન મહાવીરે સર્વાંગી સમ્યક્દષ્ટિ તેને જ કહ્યો છે જે આત્મવાદી, કર્મવાદી, લોક (સમષ્ટિ)વાદી અને ક્રિયાવાદી હોય. એવી જ રીતે દરેક કાર્યમાં તેમણે પાંચ કારણ-સમવાય માન્યાં છે:—(૧) કાળ, (૨) સ્વભાવ, (૩) નિયતિ (૪) કર્મ અને (૫) પુરુષાર્થ. માત્ર એકલી નિયતિ કે એકલા પુરુષાર્થથી પણ કર્મ ન થાય ! એવી જ રીતે ગીતામાં દરેક કાર્ય થવા માટે પાંચ કારણો બતાવ્યાં છે:—

અધિષ્ઠાન તથા કર્તા, કર્ણં ચ પૃથક વિધમ્
વિવિધાશ્ચ પૃથક ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્

અધિષ્ઠાન=આધાર સ્થળ, કર્તા=કાર્ય કરનાર, કરણ=કાર્ય કરવામાં જુદાં જુદાં સાધનો, જુદી જુદી ચેષ્ટાઓ, ક્ષેત્ર ક્રિયાઓ અને દૈવ=નિયતિ આ પાંચ કારણો સર્વ કાર્યોની સિદ્ધિ માટે છે.

આ અનાયાસ આયાસમાં કેટલીકવાર નિયતિવાદ ધુસી જાય છે. એટલે જ્યાં આયાસ કરવાનો હોય છે ત્યાં કરાતો નથી, અને જ્યાં અનાયાસ કરવાનો હોય ત્યાં આયાસ કરાય છે.

લોકો એકાંત નિયતિવાદનો ઉપયોગ પોતાના સ્વાર્થ માટે કરે છે. દુઃખી કે ગરીબની સેવા કરવા માટે અખાડા થાય છે; પણ પેટ ભરવાનું હોય; પોતાને સુખસગવડો મેળવવાનું, ધન કમાવવાનું હોય ત્યાં નિયતિવાદ લાવવામાં આવતો નથી. એટલે આ નિયતિવાદના નામનો અનાયાસ ખોટો છે. પોતાની જાત માટે, સ્વાર્થ માટે પ્રારબ્ધ વાપરવામાં આવે તો કંઈ વાંધો આવે નહીં; પણ અન્યને મદદરૂપ થવાનું હોય ત્યાં પુરુષાર્થના ગદ્ગદ પ્રારબ્ધ વાપરવો એ ખરાખર નથી.

એવી જ રીતે જ્યાં પોતાના શરીરનો (આત્માનો નહીં) સવાલ આવે ત્યારે સ્વભાવમાં રમણ કરવાની વાતને નેવે મૂકવી અને ખીજા આત્માઓની કે શરીરયુક્ત આત્માઓને સુખ સંતોષ આપવામાં નિમિત્ત બનવાની વાત આવે ત્યાં તેને પરભાવ કહીને તરછોડી દેવી; એ પણ ખોટો આત્મવાદ છે. સ્વભાવનો સાચો અર્થ આખા વિશ્વના આત્માઓમાં રમણ કરવો એ છે; કારણ પોતાના આત્માનો આખા વિશ્વના ચૈતન્ય સાથે સંબંધ જોડાયેલો છે. માત્ર જ્યાં આયાસ કરવો હોય ત્યાં રાગદ્વેષ દૂર કરીને કરવો, વિશ્વહિતથી પ્રેરાઈને કરવો. એ અનાયાસ આયાસ છે.

આયાસના નામે અનાધિકાર ચેષ્ટા :

કેટલીકવાર માણસ આયાસના નામે અનાધિકાર ચેષ્ટા કરતો હોય છે. એ ખોટો આયાસ છે. તેમજ કેટલીક વાર જ્યાં માણસનો

અધિકાર હોય ત્યાં ચેષ્ટા કરતો નથી, એટલે કે નિષ્પ્રત્યાર્થી થઈ જાય છે. આ અધિકાર-અચેષ્ટા પણ ખોટો અનાયાસ છે.

દાખલા તરીકે એક માણસ રસ્તામાં ચાલ્યો જાય છે. ત્યાં બે જણને લડતા જુએ છે. તે બન્નેની વચ્ચે પડે છે ત્યાં સુધી વાંધો નથી, પણ પછી બન્નેમાંથી એકની વાત પકડી લે છે અને બરાબ પડે છે કે તમે આમ બોલ્યા જ શા માટે? આથી કરીને પેલો ઝઘડો પતતો નથી. વળી એક નવો ઝઘડો ઊભો થઈ જાય છે. આ અનાધિકાર-ચેષ્ટા થઈ. એવું જ ધણીવાર જોવામાં આવે છે કે એક માણસ ખીજાને ટકાર કર્યા કરે છે અને તે પણ ઉગ્રપણે. તેને કોઈ સાચી વાત બતાવે તો પણ તે સ્વીકારવા તૈયાર થતો નથી; આ પણ અનાધિકાર ચેષ્ટા છે. એનું પરિણામ નિષ્ફળતામાં આવે છે અને પૂર્વગ્રહ અંધારું જાય છે. ખીજા સાથેનો સંબંધ પણ બગડી જાય છે. ધણીવાર જેનું કામ હોય તેના બદલે લોકો જાતે કરવા બેસે છે. જેમકે કોઈ બહેનનું કામ હોય પણ ભાઈ દોઢડાહો થાય અને વ્યવસ્થા જાળવવાને બદલે બગાડી નાખે છે. આ પણ અનાધિકાર ચેષ્ટા છે. એવી જ રીતે સાધુને પાળવાના નિયમો અથવા સાધુ મર્યાદાની વાત ગૃહસ્થ પકડીને ચાલે છે. કોઈ ભાઈ ભગતનો ડોળ કરીને કહે કે આ સંસાર મિથ્યા છે, એમાં કોઈ કોઈનું નથી, સગાવહાલાં સહુ સ્વાર્થી છે. આમ કહીને નિષ્ક્રિય બનીને બેસી જાય, પોતાનું કર્તવ્ય છોડી દે અને જ્યાં ખાવાનો કે પટેલાઈ કરવાનો પ્રસંગ પડે ત્યાં ‘હું ધરનો વડીલ છું’ કહીને ડહાપણ ડોળે એ પણ અનાધિકાર ચેષ્ટા છે.

અનાયાસ કે અધિકાર અચેષ્ટા :

એવી જ વાતો અધિકાર-અચેષ્ટાની છે. સાધુસંતને લોકો પ્રતિષ્ઠા આપે છે, વંદના કરે છે; તેમને ખાન-પાન માન-પાન વગેરે સમાજ આપે છે; કારણ કે તેઓ વિશ્વકુટુંબી બન્યા છે. ધરખાર છોડીને વિશ્વાત્માઓનો વિચાર કરે છે પણ, પોતાની જવાબદારી પ્રમાણે ચેષ્ટા કરતા નથી. તો તે અધિકાર અચેષ્ટા છે. લોકો જાણે છે કે સાધુઓને

કહેવાનો હક છે; એટલે જ “લોકો સિંગપ્પઓયણું” — સિંગને (વેધને) લોકમાં ઓળખવાનું સાધન ગણવામાં આવ્યું છે. તેમ જ એ પણ જોવામાં આવે છે કે સાધુઓના કહેવાની અસર પણ પડે છે. તે છતાંયે સમાજમાં અનિષ્ટો પેસી ગયાં હોય ત્યાં તેને દૂર કરવાનું કામ અમારું નથી; એમ પ્રાણી માત્રના પીઠર અને માખાપનું બિરુદ ધરાવનાર સાધુઓ કહે તો તે અધિકાર-અયોગ્ય જ ગણાશે.

ભગવાન મહાવીરે એટલા માટે જ ગૌતમ સ્વામીને કહ્યું :—

સમયં ગોયમ ! મા પમાયદ.

તમારી જવાબદારી બળવવામાં ક્ષણ માત્રનો પ્રભાદ ન કરો ! જ્યાં બગાડ થાય, ત્યાં સુધારવાનું, જ્યાં અનુબંધ બગડે ત્યાં તેને સુધારવાનું; તેમ જ રસ્તે ભટકતા, સંસારમાં આથડતા જીવોને મોક્ષે પહોંચાડવાનું કામ સાધુઓનું છે. એવા સમયે કેવળ એમ કહેવું કે : “અમારું તો કામ ઉપદેશ આપવાનું છે.” તો તે અધિકાર હોવા છતાં અકર્મણ્યતા (અધિકાર અયોગ્ય) ગણાશે.

ભગવાન મહાવીરે સંયમ લીધો, ઠેર ઠેર ફર્યા તે શ્વા માટે ? તેમણે એમ ન કહ્યું કે જગતનું થાય તે થવા દો ! ત્યારે તેમના જ અનુયાયી સાધુઓ પોતાનો એ અધિકાર કેવળ ઉપદેશ આપવામાં વટલાવી નાખે તો અધિકાર-અયોગ્ય જ ગણાશે.

શ્રી સંત વિનોબાજી સંસ્થામાં (સંગઠન રચવામાં) માનતા થયા છે; ગુણવાળી સંસ્થાને રાખવી, પણ ઘડતર કરવાનું કામ મારું નથી; તે સમાજ જ કરશે અને તેથી પરિસ્થિતિ પરિવર્તન પેદા થશે, એમ માને છે. પણ તે ઘડતર વગર કઈ રીતે થશે ? આ તો વિદુરજીની જેમ અધિકાર અને જવાબદારીથી ભાગવાનું છે અને તેને અધિકાર-અયોગ્ય ગણવી પડશે.

ધણા લોકો વિવેકબુદ્ધિ હોવા છતાં વિવેક વાપરતા નથી અને બધાને સરખા માને છે. બધી સંસ્થાઓ, વ્યક્તિઓને સરખા માનવા કે

કહેવા એ બરાબર નથી. વૈદિક ધર્મમાં યોગની ભૂમિકા રાખવામાં આવી છે. જૈન ધર્મમાં સાધનાના ૧૪ ગુણસ્થાનક કહ્યાં છે. ચૈતન્યની દૃષ્ટિએ એકત્વ હોવા છતાં વહેવારની દૃષ્ટિએ અલગતા છે જ, છતાં બધાને અવિવેકથી એકસરખા કહેવા; કે જુદા જુદા ગણાવવાની માયાકૃતમાં ન પડવું, એ પણ અધિકાર-અચેષ્ટા છે.

અધિકારી પુરુષ કે સંત કદિ જવાબદારીથી ભાગે નહીં. મહાત્મા ગાંધીજી રાજકારણના મંદવાડથી ભાગ્યા નહીં. તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું જ્યાં મંદવાડ વધારે ત્યાં જ સફાર્ષ કરનારનું કામ હોય છે. આધ્યાત્મિક પુરુષ સિવાય કોણ ત્યાં સફાર્ષ કરશે?'' એવી જ રીતે સમાજશુદ્ધિનું કાર્ય સાધુઓનું છે. જો તેઓ એ ન કરે તો પછી લોકસેવકોએ કરવાનું રહ્યું, લોકસેવકો પણ ન કરે તો જનસંગઠનોએ કરવું જોઈએ. અને તે પણ ન કરે તો રાજ્યસંગઠને કરવું રહ્યું. સમાજ શુદ્ધિનું કાર્ય સ્વચ્છતાના ત્રણ ચૂક્યા તેથી રાજ્ય ઉપર આવી પડ્યું. સાધુઓ બેદરકાર રહ્યા. તેમણે એને સંસારનું કાર્ય માની લીધું. લોકસેવકો—બ્રાહ્મણોએ પોતાનું કાર્ય લોટ માગવાનું, આશીર્વાદ આપવાનું કે લગ્ન જેવા પ્રસંગોમાં મંત્રાચાર કરીને પૈસા ભેગા કરવાનું માન્યું. એટલે કોઈ શુદ્ધિનું કામ ન કરી શક્યું.

ત્યારે, ગાંધીજીએ નવા બ્રાહ્મણો પેદા કર્યાં. પ્રાયોગિકસંધ પણ નવાયુગના બ્રાહ્મણો—લોકસેવકોની સંસ્થા છે. ક્ષત્રિય સંસ્થાસભી કોંગ્રેસ ઉપર પ્રભાવ નૈતિક સંગઠનો બિના કરીને તેમનાં વૂડે અંકુશ રાખવાનું કામ આ નવા બ્રાહ્મણો—રચનાત્મક કાર્યકરોનું છે. ગાંધીજીને નવા બ્રાહ્મણો, નવા ઋષિઓ અને નવા વૈશ્યશૂદ્રો (લોકસંગઠનો) બિના કરવા પડ્યા, તેનું કારણ તપાસતાં જણાશે કે સાધુ-સંન્યાસીઓ, બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિઓ અને મહાજનો સર્વે પોતાનું કર્તવ્ય-અધિકાર ચૂકી ગયા હતા. એટલે કે અધિકાર-અચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. આમ અધિકાર-અચેષ્ટાથી બચ્ચું કામ વધી જાય છે.

ધણા લોકો કામ વધી જાય એટલે હવે અમારું ગજું નથી એમ કહીને પણ પીઠ ફેરવે છે. પરિણામે લોકશાહીને વિકસાવનાર ગ્રામ પંચાયતોમાં દાંડતલો પેસી જતાં હોય છે. જે લોકસેવકોએ રાજકારણમાં પ્રવેશતાં અશુદ્ધ તત્ત્વોને રોક્યાં હોત તો ગાંધીજીને આખું જીવન તેની પાછળ ન ખપાવવું પડત.

શ્રી. માટલિયાએ કહ્યું તેમ સ્વરાજ્ય પહેલાં ગાંધીજીએ અનેક સુસંગઠનો જિમાં કર્યાં અને તેનું ધડતર તેમજ સમાજના અનેકો અનિષ્ટોને રોકવાનું કામ કર્યું. રસ્કિનના સર્વોદય વિચારને ગાંધીજીએ ધડતર આપ્યું અને વિનોબાજીએ તેને વેગ આપ્યો. પણ નવી સંસ્થા જીભી ન કરી અને જૂની સંસ્થાઓનું સમવાયીકરણ કર્યું. તેથી સમાજ અને રાજ્યનું ધડતર કરવા માટે આયાસ કરવાની જે જવાબદારી હતી તેમાં વિનોબાજીની અધિકાર-અચેષ્ટા રહી. સર્વોદયને ધડતર આપવાનું કાર્ય જે સર્વોદય સેવકો નહીં લે તો દિવસે દિવસે સમાજ અને રાજ્યમાં અનિષ્ટો ફાલતાં—ફૂલતાં જશે. પછી એકી સાથે તેમને અટકાવવાં બારી થઈ પડશે. એટલે અનાયાસ-આયાસમાં જેમ પ્રારબ્ધ કે નિયતિ વિષે જગૃતિ રાખવાની જરૂર છે તેમજ અનાધિકાર ચેષ્ટા કે અધિકાર અચેષ્ટા અંગે પણ એટલી જ જગૃતિ રાખવાની જરૂર છે.

વિલંબકારીનીતિ કે દીર્ઘસૂત્રતા :

અનાયાસ-આયાસનો અર્થ નહીં સમજીને ધણા લોકો વિલંબકારી નીતિ-દીર્ઘસૂત્રતા અપનાવે છે. તેઓ એમ માને છે કે ‘હજુ સમય પાક્યો નથી, લોકો હજુ તૈયાર થયા નથી, કે અમુક લોકો આવે પછી આમાં પડીએ.’ તેઓ સમયસર પહોંચીને કાર્ય નથી કરતા, તેમજ બીજા મોટા કાર્યક્રમના બહાને બેઠા રહે છે. જેમકે હુદ્દડ થયું, મારામારી થઈ ત્યારે શાંતિ સ્થાપવા નહીં જાય, પણ બીજાની ટીકા કરીને કહેશે કે બીજે કાર્યક્રમ આવશે ત્યારે જશું. તો એ અનાયાસ મોટો છે.

મહાત્મા ગાંધીજી જે એમજ વિચારત કે હજી સમય પાક્યો નથી. લોકો તૈયાર થયા નથી. માટે રાહ જોઉં; તો તેઓ જે ભગીરથ કાર્ય કરી શક્યા તે ન કરી શકત ! તેઓ તો હંમેશ માટે આગળનો કાર્યક્રમ વિચારતા. જ્યારે દેશ સ્વાતંત્રતાનો આનંદ ભૂંટતો હતો ત્યારે તેઓ શાંતિ સ્થાપવા નોઆખલી જવા ઉપડ્યા. જે બાપુએ એમ વિચાર્યું હોતે કે આરા હુલ્લડ તો થયા કરે છે અને આપમેળે શાંત પડે છે હું ન જાઉં તો કાંઈ વાંધો નહિ. તો તેનું શું પરિણામ આવત ? એટલેજ કરવા યોગ્ય કાર્ય તરતજ કરવું જોઈએ—તે માટે વિશ્વંબકારીનીતિ ન અપનાવવી જોઈએ.

રાણા પ્રતાપ અને શક્તસિંહ બન્ને શસ્ત્ર વડે એકબીજા ઉપર હુમલો કરવાની અણી ઉપર હતા કે પુરોહિતે બલિદાન આપી બન્નેને તેમ કરતાં રોક્યા. જે ત્યાં થોડો વિશ્વંબ થયો હોત તો થોડીવારમાં તો મેવાડના ભાગ્યનો પક્ષટો ચર્ષ જત !

એવું જ આજના નવા બ્રાહ્મણો—લોકસેવકો માટે છે. તેમણે નવી ક્ષત્રિય-સંસ્થા કોંગ્રેસને ઠેકાણે લાવવા માટે સમયસર બલિદાન આપવાની તૈયારી રાખવી પડશે. “ અગે અગે બ્રાહ્મણા: ” એ કહ્યું છે તે કેવળ લાડવા ખાવા માટે નહીં; પણ બલિદાન માટે તેમને આમળ રહેવાનું છે ! જે ત્યાં તેઓ પાછળ રહ્યા કે તેમણે વિશ્વંબકારી નીતિ અપનાવી તો લોકો તેમને માનશે નહીં.

એક નીતિકારે કહ્યું છે :—

क्षिप्रमक्रिय माणस्य कालः पिबति तदरसम्

એટલે કે જે કાર્ય સમયસર ન થાય તો કાળ તેનો રસ ચૂસી લે છે. લોહું તપેલું હોય તે વખતે જે ધન વડે દીપવામાં ન આવે તો ઠંડું થયા પછી જે ઘાટ આપવો હોય તે ન આપી શકાય.

ભગવાન મહાવીરને જ્યારે કોઈ સાધક સારા કાર્ય માટે પૂછતો ત્યારે તેઓ કહેતા :—

મા પઢિવંચં કરેહ ।

—જરાયે ઢીલ ના કરો ! આ વાત ધણા જાંડા ચિંતન પછી કહેવાઇ છે એટલે દીર્ઘસૂત્રતા, સુકાર્ય કે જવાબદારીના કાર્યમાં જરાયે પાલવે એમ નથી.

અકાળે અનાયાસનું વિધાન :

ધણી વાર લોકો અકાળે અનાયાસનું વિધાન કરે છે. તેની અવેજીમાં ખીજ વસ્તુ મૂકતા નથી તે પણ ખોટો અનાયાસ છે. દા. ત. સંત વિનોબાજીએ શસ્ત્ર ઉઠાવી લેવાની અગર તો શસ્ત્ર સન્યાસનું ભારત માટે વિધાન કર્યું. પણ તેની અવેજીમાં ખીજ પ્રક્રિયા નથી મૂકી. એનાથી ઉધું પરિણામ આવવા સંભવ છે.* સમાજને ધડતર આપ્યા વિના માત્ર તેને આ ન કરો, તેમ ન કરો એમ કહ્યા કરીએ તો પોતાની વાત ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા જામે નહીં અને લોકો નીર્ભર બની જાય છે. આ અનાયાસનાં વિપરીત પરિણામો આવશે.

જેમણે આખા વિશ્વની અગર તો સમાજ અથવા કુટુંબની જવાબદારી લીધી છે; તેમણે આટલી જગૃતિ રાખવી જોઈશે. જ્યાં તાદાત્મ્ય સાથે તાટસ્થ હોય ત્યાં અનાયાસ અને જ્યાં તાટસ્થપૂર્વક તાદાત્મ્ય હોય ત્યાં આયાસ, એમ બંનેની ગોઠવણ કરવી જોઈએ.

સિંહ કોઈ પણ સાહસ કરવા માટે ડરતો નથી. પણ તે ચાલતો —પાછળ જુએ છે તે શા માટે? મારા કાર્યથી—ચાલવાથી પાછળ મરબડ તો નહીં થઈ હોય ને ! ડગલું ક્યાંશ પૂર્વક તો નથી ભર્યું ને ! એ જોવા માટે. એવી જ રીતે સિંહસમા ક્રાંતિકારી પુરુષ પણ પુરુષાર્થ કર્યા પછી તેનું સિંહાવલોકન કરે છે કે મારો આ પુરુષાર્થ સમાજને પચી ગયો કે નહીં ? પચી ગયો હોય તો પુરુષાર્થ ઓછો કરવાનો

* આ વસ્તુ હમણાં ચીનના ભારત ઉપરના આક્રમણ વખતે વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે કે વગર શસ્ત્રે ભારત માટે આપઘાત સમાન આત્મ-સમર્પણ કરવું પડત. —શ્વં.

રહે છે, નહીં પચ્ચો હોય તો પુરુષાર્થ વધારે કરવાનો હોય છે; એમ સમજવું.

આગ્રહ - અનાગ્રહનો વિવેક :

હવે એક બે મુદ્દા રહે છે. એક તો એકે અનાયાસ - આયાસમાં ક્યાં આગ્રહ-સત્યાગ્રહ અને ક્યાં અનાગ્રહ રાખવો? સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે જ્યાં આગ્રહ પકડવાનો હોય ત્યાં આગ્રહ પકડે; છોડવાનો હોય ત્યાં છોડે એ જ આગ્રહ - અનાગ્રહ વિવેક છે.

ગાંધીજીના જીવનનો પ્રસંગ લઈએ. તેમણે કોંગ્રેસને અમુક મર્યાદામાં ગતિશીલતા આપી; સુસંગઠિત કરી તેમ જ તેની શુદ્ધિ-પુષ્ટિ કરી. પણ જ્યારે સત્ય-અહિંસાને દાખલ કરી શકે તેવી એની સ્થિતિ ન રહી; ત્યારે વિચાર્યું કે મારે તટસ્થ થવું જોઈએ. મારી મર્યાદા અહીં પૂરી થાય છે. આ તાટસ્થ્ય તેમણે કોંગ્રેસની સદસ્યતા છોડીને સ્થાપ્યું પણ અનુબંધ તો છેવટ લગી ટકાવી રાખ્યો.

તે વખતે કૃપલાની અને શંકરરાવ દેવે કહ્યું : “બાપુ ! અમે પણ તમારી પાછળ કોંગ્રેસ છોડીને ચાલ્યાં આવીએ.”

બાપુએ કહ્યું : “નહોં, તમે પણ આમાં જ રહો ! તમને કોંગ્રેસ છોડવાની જરૂર નથી,”

પણ, બાપુની આ વાત તેમના ગળે ઊતરી નહીં. પરિણામે કૃપલાનીજીએ કોંગ્રેસથી જુદો પક્ષ રચ્યો, તેમ જ શંકરરાવ દેવે કોંગ્રેસથી અલગ ચર્ચને સંયુક્ત મહારાષ્ટ્ર સમિતિ રચી. મુંબઈ મહારાષ્ટ્રમાં રહે કે ગુજરાતમાં જાય એમાં ઝ.ઝો ફેર ન પડત; પણ, પ્રાંતવાદથી પ્રેરાઈ સંકીર્ણ રાજકીય સ્વાર્થમાં ફસાયા. જો કે, પાછળથી તેમને પસ્તાવો થયો અને એ સમિતિથી છૂટા ચર્ચને પ્રાયશ્ચિત પણ લીધું. આ ખોટો આગ્રહ હતો.

મહાત્મા ગાંધીજી આગ્રહ-અનાગ્રહની ભૂમિકા સમજતા હતા. તેઓ આગ્રહ પકડવાનો હોય ત્યાં આગ્રહ રાખતા અને જ્યાં અનાગ્રહની જરૂર રહેતી ત્યાં પછી જતું કરતાં. આગ્રહ પકડ્યા પછી છોડવો કઠણ છે. પણ ગાંધીજી તેને યોગ્ય લાગતાં છોડી પણ શક્તા એ તેમની વિશેષતા હતી. હિંદુસ્તાન-પાકિસ્તાન એ બે ભાગલા માટે ગાંધીજી ખિલાફ હતા. પણ પછી જોયું કે આ એકજ ભાગલાથી પતશે, નહીંતર શીખ લોકોના શીખીસ્તાન; રજવાડાઓનો રાજસ્થાન, ડો. આંખેડકરનો દલિત-સ્થાન વગેરે ભાગલા વધતા જતા હતા. એટલે ગાંધીજીએ અખંડ-હિંદની વાત પડતી મૂકી. તેમણે વિચાર્યું કે હમણાં મજૂર સરકાર છે તે આપણા પક્ષમાં છે; જો આવા સમયે સ્વરાજ્ય નહીં સ્વીકારીએ તો પાંચ વર્ષ પછી રૂઢિચુસ્ત સરકાર આવતાં કદાચ સ્વરાજ્ય વધુ લાંબાઈ જાય ! આવો તેમનો આગ્રહ - અનાગ્રહનો વિવેક હતો જે તેમને આધાસ - અનાધાસ અંગે પણ જાગૃત રાખતો.

ભારતની આંતરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિ છે ‘તટસ્થ’ રહેવાની. એટલે તે મર્યાદાપૂર્વક ડગલું ભરે છે. ગોઆ માટે ભારતે ખૂબ જ ધીરજ ધરી. કેરલમાં કોંગ્રેસે જોયું કે ત્યાં સામ્યવાદીઓનું જોર નહીં ખાળીએ તો એપ વધતો જશે. એટલે એક વખત તો કામવાદથી હાથ મિલાવ્યા પણ પાછળથી ભૂલ સમજતાં હાથ હટાવ્યા. હવે આ ભૂલ સૂચવવાનો અધિકાર કોને ? એ પણ વિચારણીય મુદ્દો છે. વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘની મર્યાદા હતી કે તે અનાધિકાર - એટલે ન કરે ! પણ, બ્યારે ૧૯૫૬ માં કોંગ્રેસ હિપર આફત આવી ત્યારે કોંગ્રેસને સાચા આપવા માટે ગ્રામટૂકડીઓને પ્રાયોગિક સંઘે આદેશ આપ્યો. બીજા બાજુ ગણોત્સવાર શુદ્ધિપ્રયોગમાં પ્રેમપૂર્વક ખેડૂત મંડળ દ્વારા અહિંસક પ્રતિકાર પણ કર્યો. મોટું હુલ્લડ થવાનું હતું ત્યારે શાંતિ સૈનિક તરીકે પ્રાયોગિક સંઘે નૈતિક ફરજ બજાવી હતી. આ આગ્રહ - અનાગ્રહનો વિવેક હતો.

પુરુષાર્થમાં પુરુષાનર્થ નહીં

એવી જ રીતે એક કુદો છે. પુરુષાર્થમાં પુરુષાનર્થ ન થવો જોઈએ. તલમાંથી તેલ કાઢવું એ તો પુરુષાર્થ છે પણ રેતીમાંથી તેલ કાઢવા માટે પુરુષાર્થ કરવો એ પુરુષ - અનર્થ ગણાશે.

આજે ભૌતિક વિજ્ઞાન દોટ મૂકી રહ્યું છે. રશિયા અને અમેરિકા આકાશમાં જાંચે જવા મથી રહ્યા છે ! શ્વા માટે ? શું અહીંયા વસતિ વધી ગઈ છે અને પૃથ્વી ટુંકી પડે છે ? તો માનવને ત્યાં વસાવવા માટે પ્રયત્ન કરો છો ? તેઓ કહેશે કે અમે શાંતિ માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ; પણ શાંતિ માટે શું આકાશમાં ઉડવાની હરિકાઈ કરવી જરૂરી છે ? તેનો જવાબ એવો મળશે કે જેની પાસે વૈજ્ઞાનિક શક્તિ અને ભયંકર શસ્ત્રો વધારે હશે તેનાથી ડરીને ખીજા દેશો અશાંતિ નહીં મચાવે ! આ માન્યતા ખોટી છે. આ બધા વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો વડે શાંતિનો પુરુષાર્થ એ ખરેખર પુરુષાનર્થ જ છે. એનાથી માનવનું હિત સધાવું નથી; શાંતિ આવતી નથી.

આજે પુરુષાર્થ કરવો હોય તો રાજનૈતિકો ઉપર અંકુશ લાવવવાનો કરવાનો છે. તે માટે પંડિતજી પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છે. પણ જેમના ઉપર વધારે જવાબદારી છે એવા સાધુઓ અને લોક સેવકો આ દિશામાં નિષ્ક્રિય બની ગયા છે અને સાંપ્રદાયિકતાના ખંડન-મંડનમાં પડી સાંપ્રદાયિકતા વધારવાનો પુરુષાર્થ (?)—પુરુષાનર્થ કરી રહ્યા છે. આ ખોટો આયાસ છે અને શાંતિ માટે નિષ્ક્રિય બેઠા રહેવું, એ ખોટો અનાયાસ છે; બંને સાચી દિશામાં હોય તો જ સાચો અનાયાસ-આયાસ થઈ શકે !

ટુંકમાં અનાયાસના અવસરે આયાસ ન થવો જોઈએ, તેમજ આયાસના અવસરે અનાયાસ ન થવો જોઈએ, એજ અનાયાસ—આયાસનું રહસ્ય છે.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી. દેવજીભાઈએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ એક અર્થમાં અનાયાસને ઉદય-નિકાચિત કર્મના અર્થમાં કર્મ લક્ષ્યે તો આયાસ એટલે ઉદીરણા કરીને ભોગવવું એવો અર્થ જૈન પરિભાષા પ્રમાણે ઘટાવાય.

વાદિમકીના આશ્રમમાં સીતાજી આવ્યા કે કણ્વ ને શકુંતલા મળી એ અનાયાસ કહેવાય. પણ પછી તો બન્નેએ તેમના પાલન માટે આયાસ જ કર્યો ગણાય. જ્યારે સંકટ આવે ત્યારે તેને અનાયાસ ગણી હસતાં હસતાં સહી લેવું તેમજ પ્રલોભનોથી ખેંચવું કે અંબવું નહીં એ અનાયાસ-આયાસની તાલીમ છે. કોઈપણ વ્યક્તિ, સમૂહ કે સંસ્થા દૂષિત હોય તો તેમાં આપણે પણ ભાગીદાર છીએ, એમ ગણી સમજદારે જવાબદારી ઉઠાવવા સદાય તત્પર રહેવું. એ છે અનાયાસ—આયસનું રહસ્ય !

શ્રી. પૂજાભાઈ : “ પાલણુપુરનો શુદ્ધિ-પ્રયોગ આવી પડ્યો તે અનાયાસ-આયાસ ગણાય. પણ વિરમગામનો જીનપ્રેસનો પ્રશ્ન કદાચ તેવો અનાયાસ-આયાસ નહીં ગણાય; પણ પ્રયત્નપૂર્વક લીધેલો ગણાય. એટલે અમૂક હદ લગી જઈ પછી એને છોડી દીધો. એટલે મારા નશ્ત્ર મતે હવે અનાયાસ-આયાસ ગણાય. થોડું સંસ્થાને સહેવાતું આવ્યું પણ પૂ. મહારાજશ્રી ઈચ્છે છે તેમ ઉત્પાદકોના હાથમાં રૂપાંતરની પ્રક્રિયા આવશે ખરી. પરંતુ અત્યારે એ લાંબાયું હોત તો અનાયાસ-આયાસના બદલે માત્ર આયાસ જ ગણાત. એટલે લીધું; શક્ય તેટલું જાળવ્યું અને પછી લાંબુ ન ખેંચતાં છોડી દીધું એ બધું મળીને, સરવાળે અનાયાસ-આયાસનો તાળો મળી રહેશે.

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ સવારના પ્રવચનમાં અનાધિકાર ચેષ્ટા ન કરવી તેમ જ અધિકાર હોય ત્યાં મૂંગા ન રહેવું (અધિકારચેષ્ટા ન

કરવી) એ મુદ્દો જોતાં સમાજ પરિવર્તનની મુખ્ય જવાબદારી સાધુ વર્ગની છે. ગામડાંમાં દાંડતલેવોએ તથા સમાજમાં પૈસાદાર વર્ગે કબ્જો જમાવી દીધો છે ત્યારે વિશ્વંકારી નીતિ જરા પણ ઇચ્છનીય નથી. આવા વિશ્વંકારી દુષ્પરિણામ લાંબા કાળ સુધી ધર્મને સહેવું પડે છે. એટલે મોડું થયું ત્યાંથી ચેતવું જોઈએ.

શ્રી. મુંદરલાલ : “ ભારતમાં આયાસ તો થયા જ છે ને થાય છે; પણ અનાયાસની દૃષ્ટિ સામે રાખીને થાય છે. આથી જ ભારતના લોકોએ સામા માણસના દોષો જોયા નથી પણ અન્તઃસ્તંભમાં પડેલ ગુણો જ સંધરીને દોષીઓના દોષ - નિવારણ માટે અખંડ પુરુષાર્થ કર્યો છે; પણ ડંખ રાખ્યો નથી. અનાયાસ-આયાસમાં અવિરત પુરુષાર્થ કરવાનો પ્રયાસ હોવા છતાં ફળની ઝંખના રહેતી નથી; કારણ કે વાવવાનું ફળ નિશ્ચિત જ છે. એટલે સાવધાન એટલા માટે જ રહેવાનું કે મૂળ કર્તવ્યને ચૂકી ન જવાય; ધર્મતત્વ ભૂલાય નહીં અને સમય આવે સર્વસ્વ હોમીને પણ કાર્ય પાર પાડી શકાય ।

શ્રી. ચંચળબેન : અનાયાસ-આયાસનું રહસ્ય એ છે કે કાર્યો ખર્ચા કુશળતાથી કરવાં અને છતાં એપ ન લાગે તેની સાવધાની રાખવી; અનિષ્ટોના પ્રતિકારમાં પ્રથમ આયાસ-પુરુષાર્થની પહેલ સાવધાનીપૂર્વક, જવાબદારીના સક્રિય બાન સહિત કરવી અને પરિણામ પ્રત્યે ઉદાર રહેવું. એ જ રીતે આજીવિકાની બાબતમાં ધર્મ જાળવીને જ પ્રવૃત્તિ કરવી અને ધાર્યું ફળ ન મળે તો યે નિરાશ ન થવું ?

(તા. ૧-૧૧-૬૧)

ભારતીય સંસ્કૃતિના ચાર ગુણોનું સંકલન

ભારતીય સંસ્કૃતિનો મુદ્દો; તેનાં પાસાંઓની છણાવટ તેમજ પાસાંઓની ઉપયોગિતા અંગે વિસ્તારથી વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. અત્રે છેલ્લાં ચાર પાસાંઓ :—(૧) માતૃપૂજા, (૨) શીલ-નિષ્ઠા, (૩) સત્ય અને (૪) પ્રમાણિક જીવન વહેવાર એ ચાર ગુણો ઉપર વધારે વિચાર કરવાનો છે કે આ ચારેય ગુણોને વિશ્વમાં ફેલાવવા હોય તો કયા બળો દ્વારા આમ કરી શકીશું? આજે ચોમેરથી ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર આક્રમણ થઈ રહ્યું છે; ભારતમાં પણ એની સામે વિરોધી બળો ઊભા થયાં છે તો તેમને શી રીતે ખાળવાં; એ મુશ્કેલી છે; છતાં નિરાશ થવાની જરૂર નથી. આપણી પાસે હજી સારાં બળો પડ્યાં છે. તે છે ગામડાં, પછાતવર્ગ અને નારીજાતિ. એ ત્રણ પરિબળો છેજ. પશ્ચિમમાં પણ એવાં બળો વ્યક્તિગત રીતે પડ્યાં છે.

માતૃપૂજા :

સર્વ પ્રથમ માતૃપૂજાનો મુદ્દો પહેલાં જણીએ.

અમેરિકાથી મિસ સ્લેડ નામના એક બહેન ગાંધીજી પાસે આવ્યા. પછી ધીમે ધીમે તેમનો વિકાસ થયો. જો કે ગાંધીજી તેમના વડે જે કાર્યો કરાવવા માંગતા હતા તેનું સંકલન બરાબર થયું ન હતું. અંતે એ બાઈએ હિમાચલ પ્રદેશમાં “પશુ લોક” નામની સંસ્થા ઊભી કરી. કારણ કે તેમની રૂચિ મૂંગાં જીવોની સેવા કરવા તરફ હતી. પાછળથી એ સંસ્થા બરાબર ન ચાલતાં તેમણે એને સરકારને સોંપી.

અહીં એમના જીવન અંગે ઊંડા ઊતરીને વિચાર કરવાનો છે. અમેરિકાથી એ બાઈ ગાંધીજીના તત્ત્વના કારણે ખેંચાઈને આવી હતી તે હતું પ્રેમ તત્ત્વ. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પ્રેમ અને સેવા એ તત્ત્વો ઉપર ખૂબજ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે; પણ તે પોતાના અનુયાયીઓ કે

સંપ્રદાયોન્તર કરાવવા સુધી સીમિત છે. ત્યારે ગાંધીજીનો પ્રેમ નિઃસ્વાર્થ અને અસીમ હતો. તે માટે તેમણે સંયમનો પાયો મજબૂત રાખ્યો હતો અને અહિંસાના સામુદાયિક પ્રયોગ વડે તેને વ્યાપક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ઝોટલે મિસ ર્લેડ ગાંધીજીના અસીમ પ્રેમને અપનાવવા ભારત આવ્યા. ગાંધીજીની સલાહથી તેમણે પોતાનું ભારતીય નામ ‘મીરાંબહેન’ ધારણ કર્યું. ગાંધીજીએ તેમને કહ્યું કે તમારા દેશની અને અહીંની સંસ્કૃતિ વચ્ચે તમારે તાળો મેળવવો પડશે અને સ્ત્રી-કાર્યકર્તા તરીકે તમારે સંયમની વધારે પ્રતીતિ આપવી પડશે. તેમના વાળ પણ તેમણે ઉતારાવ્યા. મીરાંબાઈ ખાદીનો જાડો ખરબચડો પોશાક અને સાડી પહેરવા લાગ્યાં. તેમનું પડછંદ તેમજ કામળ શરીર વગેરે જોતાં, તેમણે ગાંધીજીના પૂરક તરીકે કામ કર્યું.

એ બાઈની જે માહિતી મળી છે તે ઉપરથી વિચારતાં મને લાગે છે કે એ બહેને બહુ મોટો ત્યાગ કર્યો છે. એક અર્થમાં તો આ વાત નવીજ લાગે છે. ક્યાં અમેરિકાની છૂટ-છાટો અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વમાં ઉછરેલી એ બાઈ અને ક્યાં આ સંયમનાં પાઠનો સ્વીકાર !

આ ઉપરથી આપણને આશા બંધાય છે ખરી કે વિશ્વમાંથી વેરવિખેર પડેલાં આવાં નારી રત્નો મળી શકશે ખરાં. પ્રાશ્નાત્મ જગતમાં ભૌતિક—૩૫ સૌંદર્ય પૂજન અને પ્રસાધનોનું મહત્વ વધારે છે ત્યારે એ બાઈ ગાંધીજી પાસે આવીને ભૌતિક તરત્નોને પડકારી શકે છે એ વધારે આશ્ચર્યજનક લાગે છે. એ બંને સંસ્કૃતિઓનો મેળ જ ક્યાંથી હોય ?

ગાંધીજી આગાખાન મહેલમાં નજરકંદ હતા તે વખતની તેમની ઝાયરીનું એમનું લખાણ છે કે :—

“હું ગાંધીજી પાસેથી આવી ત્યારથી મારો (નવો) જન્મ થયો !”

એક અમેરિકન બહેનનો ભારતની સંસ્કૃતિમાં ઓગળી જઈને આટલી હદ સુધી ત્યાગ કરવો એ આપણને પ્રેરણા આપે છે. મને લાગે છે કે એ બળને ભારતે ખોવું જોઈતું ન હતું.

મેં વિશ્વવાત્સલ્યમાં કેટલાંયે વર્ષો પહેલાં એક લેખ લખ્યો હતો. જેમાં રાષ્ટ્રીય એકતા માટે પાંચ નામો સૂચવ્યા હતાં (૧) પંડિતજી, (૨) વિનોબાજી, (૩) ડૉ. રાધાકૃષ્ણન, (૪) રાજગોપાલાચારી અને (૫) મીરાંબહેન. ભાવ એ હતો કે આ પાંચે જણ ભેગા મળીને પહેલાં રાષ્ટ્રીય એકતા માટે એક વિચાર ઉપર આવે અને પછી પોતપોતાના વિચારો સૂચિત કરે. એમાં મીરાંબહેનનું નામ એટલા માટે સૂચવ્યું હતું કે તેમના ઉપર ભારતીય સંસ્કૃતિની પૂરી છાપ હતી અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં તેમના વિચારોનું વજન છે. ઉપરાંત આ પાંચે જણ રાષ્ટ્રીય એકતાનું કામ કરી શકે તેવા સમર્થ છે. પણ, એવું કંઈ થયું નહીં. આજે એ શક્તિઓ વેર-વિખેર થઈને અલગ-અલગ કામ કરતી હશે. પણ, જો તેમનું સંકલન થાત તો જુદા જુદા રચનાત્મક બળો સંકલિત થઈને દેશને નવી દોરવણી આપી શકત.

એક જર્મનબાઇ “ઓગસ્ટા ઝ્વાનાર”નો દાખલો પણ આપવો જોગ્ય ગણાશે. મૂળ યુરોપના પણ ધણાં વખતથી જર્મનીમાં રહે છે. અહીંથી એક ભાઇ ગયા ત્યારે તેમની સાથે પરિચય થયો. બહેનના પતિ લડાઈમાં ગુજરી ગયા અને પોતે ફરી પરણી શકે છતાં તેમણે સ્વેચ્છાએ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું નક્કી કર્યું. પેલા ભાઈના કારણે તે બાઈ રવિશંકર મહારાજ, કેદારનાથજી, મને તેમજ વિનોબાજી વ.ને ઓળખતી થઈ. તેણે રવિશંકર મહારાજને ઉપાસ્ય માન્યા. તે ભાઈએ પેલી બાઈને મારો તેમજ રવિશંકર મહારાજનો ફોટો આપ્યો અને કહ્યું કે “તેને જળવળો ! તમારી શ્રદ્ધા ડાકે તો તેને જળમાં પધરાવળો પણ તેનું અપમાન ન કરશો !”

એ બાઈ ઓગસ્ટા ઝ્વાનારે ત્યાંથી પત્રવહેવાર કર્યો કે મારે આ બધાના દર્શન કરવાં છે. તે નિમિત્તે તે ભારતમાં આવી. કેટલોક વાર્તાલાપ થયો. તે ઉપરથી મને લાગ્યું કે બાઈ બહુજ જિજ્ઞાસુ છે; છતાં વ્યક્તિગત સાધનાના વિચારવાળા લાગ્યા. સંસ્થામાં પડવાથી દોષો પેસી જાય છે

એવી દલીલ કરી. ત્યારે મેં કહ્યું: “સમાજનું ધડતર કરવું હોય તો સંસ્થામાં પણ સિવાય છૂટકો નથી ! આમ તો ગૃહસ્થજીવન પણ એક સંસ્થા છે. પતિ-પત્ની મિલનમાં મલિનતાનાં જોખમો છે, છતાં તેવાં મિલનથી જ સર્જન થાય છે તે કેટલું વિપુલ છે ? આ વાતનો ધ્વંસકાર કર્યો; ચાલશે નહીં !”

તો આવાં છૂટાં છવાયાં નારી રત્નો ઘણાં પડ્યાં છે, તે અમેરિકા, યુરોપ, જર્મની કે ગમે ત્યાંના હોઈ શકે. સિસ્ટર નિવેદિતા, એનીએસેંટ, તેમજ અરવિંદાશ્રમના ફ્રેંચબાઈ માતાજીનાં ઉદાહરણો આપી શકાય છે.

હમણાં એક સ્વીડિશ દંપતિ ભારતમાં આવ્યા. તેમણે ઇચ્છા રાખી કે અમારે હિંદી બાળકો દત્તક લેવાં છે. તેમણે અમદાવાદના મહીપતરામ-રૂપરામ-અનાથાશ્રમમાંથી એક બાળક અને એક બાળકીને દત્તક તરીકે લીધાં.

આ ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકશે કે બહારના દેશોમાં હિંદ વિષે ધણેજ ઊંચો ખ્યાલ છે. પડિત નહેરૂના પોતાનાં વ્યક્તિત્વના કારણે; ગાંધીજીના ધડતરને લઈને તેમજ કોંગ્રેસના કારણે જેમ ભારતનું મહત્વ છે, તેમ ભારતીય સંસ્કૃતિનું પણ પોતાનું મહત્વ છે. ભારતનાં તટસ્થ અને સક્રિય રાજકારણને લઈને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં તેની ખ્યાતિ વધી છે. આજે જગતની નારીઓ અને કુટુંબો ભારતને ખૂબ ચાહે છે એનું કારણ એ છે કે ભારતનું ધડતર કંઈક જુદી રીતે થયું છે. એમાં નારીપૂજા, (માતૃપૂજા) શીશુનિષ્ઠા, સત્ય અને પ્રમાણિક જીવન વહેવારના ગુણો વણાયેલા છે.

શું પ્રમાણિકતા ભારતમાં ઓછી છે ?

સ્થૂળ દૃષ્ટિએ જોતાં કોઈ એવો પ્રશ્ન કરશે કે ભારતમાં આ ગુણો ઓછાં દેખાય છે. પ્રમાણિકતાનો ગુણ જાપાનમાં અને યુરોપમાં વધારે દેખાય છે. ઇંગ્લાંડમાં પેપરવાળો એક ઠેકાણે ઢગલો કરીને ચાલ્યો જાય છે. લોકો પેપરો (સમાચારપત્રો) ખરીદી લે છે અને તેના પૈસા

પાસેના કેસ બોક્સમાં નાખતા જાય છે. એવી જ રીતે ઘણી દુકાનોમાં દુકાનદાર હોતો નથી પણ ધરાક માલના દામની સૂચી પ્રમાણે પૈસા નાખી માલ લઈને જાય છે.

આવી પ્રમાણિકતાનો પ્રયોગ કદાચ ભારતમાં હાલના તબક્કે સફળ નહીં થાય ! ત્યારે પ્રશ્ન એ થશે કે પ્રમાણિકતા ભારતમાં વધે છે કે જપાન વ. દેશોમાં ? એનો જવાબ છે કે કેટલીક વખત સંયોગવશાત્ કેટલાક દેશો પ્રમાણિકતાને જીવનમાં અપનાવે છે; પણ તે સ્થાયીરૂપે રહેતી નથી. કોઈ નવો માણસ બહારથી આવ્યો હોય તો ડાહ્યાડમરા થઈને બેસી જાય પણ પાછળથી જીવન વહેવારમાં કન્યાકંકાસ કરતા હોય છે; તો સમજવું જોઈએ કે પરિસ્થિતિ વશ એવો સારો વહેવાર દેખાડે છે.

જપાનમાં રાષ્ટ્રના માટે પ્રજા સર્વસ્વ કરવા તૈયાર થતી હોય છે. પ્રમાણિકતા રાષ્ટ્ર માટે માને છે તેમ ત્યાંની સ્ત્રીઓ શીક્ષણ બોગ રાષ્ટ્ર માટે આપે છે. આ પરસ્પર વિસંવાદી વસ્તુઓ દેખાય છે. એનો અર્થ એ થયો કે પ્રમાણિકતા અને શીક્ષણ ત્યાં બન્ને રાષ્ટ્રીયતાને પોષવા માટે છે. જીવનમાં ગુણો કેળવવા માટે નથી. એક દિવસ તકલાદી બનેલો જપાન દેશ આજે ઉન્નત થયો પણ આજે ત્યાં સ્ત્રીના ચારિત્ર્યની કશી કીમત રહી નથી. જ્યાં નારીના ચારિત્ર્યનું મૂલ્યાંકન ન થાય, તો એ રાષ્ટ્ર કઈ રીતે સુસંસ્કૃત કહી શકાય ?

ચારિત્ર્ય અને શીક્ષણનિષ્ઠા અભિન્ન અંગો

કોઈપણ દેશ કે જાતિનો વિકાસ તેના નાગરિકોના ચારિત્ર્ય ઉપરથી થાય છે. ચારિત્ર્યમાં શીક્ષણ-નિષ્ઠા હોવી આવશ્યક છે. તે વગર ચારિત્ર્યનું મૂલ્યાંકન અધુરું થશે. જ્યાં સુધી નારી જાતિ માટે શીક્ષણ-નિષ્ઠા આવશ્યક ન ગણાય ત્યાં સુધી સંસારનું નિર્માણ કરનારી એ માતૃ જાતિ પાસેથી અવિષ્યના નાગરિકોમાં સંસ્કાર રેડવાની આશા રાખીએ; એ વધારે પડતી છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તેમજ ચીન-જાપાનમાં રાષ્ટ્રના નામે શીલ હોમવાનો પ્રચાર છે. લડાઈના સમયમાં સૈનિકો યુધ્ધે જતા હોય તેમના આરિરીક મનોરંજન માટે પ્રિન્ટ-ફ્રાંસ-જર્મની-અમેરિકા વગેરે દેશોએ સ્ત્રીઓને છૂટ આપી. પરિણામે આજે તે દેશોમાં કૌભાંચંત્રતનું કોઈ મહત્વ નથી; એટલું જ નહીં, નૈતિક જીવનથી એ રાષ્ટ્રો સ્ત્રી સ્વતંત્રતાના નામે વિમુખ થતાં જઈ રહ્યાં છે. પ્રિન્ટ અને અમેરિકા તેમજ યુરોપમાં આજે એ કોયડો જટિલ બનતો જઈ રહ્યો છે અને તેનાં જે માઠાં પરિણામો ભોગવવાં પડે તે ત્યાં ભોગવાઈ રહ્યાં છે. કુટુંબજીવન છિન્ન-ભિન્ન થઈ રહ્યું છે; મા બાપોને ઘરડેઘડપણ હોટલોમાં રહેવું પડે છે. સામ્યવાદી દેશોમાં તો મા બપો, યુવાનો પણ બાળકોનાં મોં જોઈ શકતા નથી. કુદરતે જે સ્વાભાવિક રીતે વહાલ આપવાનું માતા માટે સંચયું છે તે નિયમનો ભંગ થાય છે. એટલે ભલે પ્રમાણિકતા, નાગરિકતા વગેરેને અમૂક દેશોમાં મહત્ત્વ અપાયું હોય પણ જ્યાં આરિત્ર્યમાં શીલ-નિષ્ઠાને મહત્ત્વ અપાયું નથી તે દેશની ઉન્નતિ સાચી ઉન્નતિ નથી.

ભારતમાં આરિત્ર્ય પ્રધાન સંસ્કૃતિ

ભારતમાં માતૃપૂજા અને શીલના ગુણો વ્યક્તિ અને સમાજના જીવન વિકાસ માટે છે. એથી કરીને રાષ્ટ્રનો વિકાસ ખરા અર્થમાં થવાનો જ છે. અહીં શીલ માટે પ્રાણ આપતી નારીઓના દૃષ્ટાંતો ઈતિહાસને પાને સુપ્રસિધ્ધ છે.

દુર્ભાગ્યે વયલા માળામાં આ ગુણ પ્રતિ જોરસમજ જિમી થઈ હિંદુધર્મી લોકોમાં કન્યાને દ્વંષપીતી કરી નાખવી, ગર્ભમાં હોય ત્યારે સગપણ કરી નાખવું; એક માસની વિધવાને વિધવા ગણવી; નાનપણમાં જ દીકરા દીકરીનાં લગ્ન કરી નાખવા; આ બધાં અનિષ્ટો એના કારણે થયાં. આજે પણ નારીના અસંયમી જીવનને પોષક સિનેમા, નાટક, પોસ્ટરો, લેબલો વ. જોવામાં આવે છે. નારીના અશ્લીલ અને વિકારવર્ધક

ચિત્રો સિનેમા તથા પોસ્ટરોમાં ચિત્રિત કરવામાં આવે છે. વાંચન શ્રવણ પણ વિકાર વર્ધક હોય છે. આ માતૃપૂજની વિરોધી વલણ પ્રાચીન દેશોની સૌંદર્યપૂજને આભારી છે.

આવાં વાતાવરણમાં જો વિધવાને કહેવામાં આવે કે તેણે સંયમ-મૂર્તિ રહેવું જોઈએ તો તેનો મેળ ક્યાંથી ખેસે ? ગાંધીજી તો તેમને સંયમમૂર્તિ જ કહેતા. દયાનંદ સરસ્વતીએ તો આવી બહેનો માટે અલગ ગુરુકુળોની યોજના બનાવી વહેવાર ઉકેલ બતાવ્યો. ત્યાંથી નીકળ્યા બાદ વિધવા બહેનો સેવાનું વ્રત લેવા ઇચ્છે તો આજીવન બ્રહ્મચારિણી રહીને સેવા કરે. જો પુનર્વિવાહ કરવો હોય તો યોગ્ય પતિ સાથે વિવાહ કરી એક પતિવ્રતનું સંયમી જીવન જવે.

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી પોતે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી હોવા છતાં તેમણે વિધવા-વિવાહનું સમર્થન એટલા માટે કર્યું કે એવી વિધવા બહેનો પતનના રસ્તે જતી અટકે. વિધવા બહેનો બહેલી ગણેલી ન હોવાથી તેમજ કેટલીક વખતે કુટુંબીઓની બેપરવાહીના કારણે આર્થિક પરતંત્રતામાં પડી જાય છે. ત્યાંથી તે દુશ્વરિત્રના પંજમાં પડીને વેસ્યા વાડે પણ જાય છે. વિધવા થાય એટલે તેને કુટુંબીઓની વિશેષ પ્રકારની હુક જોઈએ. તેના બદલે તેને તરછોડવી, હેરાન કરવી, અપમાનિત કરવી અને ઘણાં પ્રસંગોમાં તો તેને ગુપ્ત વ્યભિચાર તરફ ધકેલવી. આ બધાં ઘટિત કાર્યો કરતાં તો વિધવા-વિવાહ સારા એમ તેમને લાગ્યું હોવું જોઈએ.

એટલે આવી બહેનોના પ્રશ્ન ન્યાં સુધી સંયમી પુરૂષો ન લે ત્યાં સુધી કોઈ ઉકેલ ન આવે ! સ્વામી દયાનંદજીએ એક ભૂમિકા આપી; ત્યારે મહાત્મા ગાંધીએ બીજી ભૂમિકા આપી. એમણે આશ્રમમાં અનેક બહેનોને રાખીને ધડતર કર્યું; આલેખો સહ્યા. આશ્રમમાં ન્યારે બાપુ પાસે લગ્ન કરનારા કન્યા અને વર આવતા, ત્યારે આશીર્વાદ આપતી વખતે બાપુ તેમને ખાદીનું વ્રત આપતા; સંયમના નિયમો આપતા, અને સારી શીખામણ આપતા.

અંતે તો બાપુએ એવો પણ કાયદો ધણો કે તેઓ એવાં લગ્નને જ આશીર્વાદ આપશે જેમાં કોઈ પણ એક હરિજન હોય !

એટલે આજે જો ફરી શીલનિષ્ઠા આણવી હશે તો કેવળ અહ્યયન' કે શીલનો એકાંત ઉપદેશ આપવાથી જ નહીં ચાલે; પણ તેવું વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિ પણ પેદા કરવી પડશે. જેથી શીલ પાલન થઈ શકે.

એવી જ રીતે માતૃપૂજા માટે પણ, સંયમી-ત્યાગી પુરુષોએ વિશ્વ-પ્રશ્નો લેવા પડશે; સંયમી માતાઓ દ્વારા એમના પ્રશ્નો ઉકેલવા પડશે; તેમજ એવી બહેનો; જે આજીવન અહ્યયારિણી રહીને સેવા કરતી હશે તેવી બહેનોને તૈયાર કરવી પડશે.

સિસ્ટર (બગિની) નિવેદિતા, મીરાંબહેન, ઓગસ્તાઝ્લાતાર વગેરે સંયમી વિદેશી બહેનો પણ મળી રહેશે. પારસી બહેનોમાં પણ મોટી ઉંમરે યોગ્ય મૂરતીયા ન મળતાં ધણી બહેનો કુમારી રહે છે. તેમાંથી પણ એવાં બહેનો મળી રહેશે. આ બધી બહેનો માટે જૈન સાધ્વીઓ તેમ જ ઇસાઈ સાધ્વીઓ પ્રેરણા રૂપ બની શકે કે આજીવન અહ્યયન' પાળી શકાય છે.

થોડા દિવસ પહેલાં અન્નપૂર્ણાબહેન આવ્યા હતા. તેમણે પોતાનો અનુભવ બતાવતાં કહેલું કે ગાંધીજીએ તેમને મેટ્રિક પછી લગ્ન કરવાં કે નહીં, તે નક્કી કરવાનું જણાવેલું. એમના બાપુજીને ગાંધીજીએ પ્રેરણા આપેલી કે આદિવાસી બહેનોમાં સંસ્કાર રેડાય તે માટે સંસ્થા શરૂ કરે! પણ આ સંસ્થામાં કામ કોણ કરે? અન્નપૂર્ણા બહેને તે સંસ્થા સાથે જીવન બાંધી દીધું. આજે તેઓ રાનીપરજ ખાતે આદિવાસી બહેનોને શિક્ષણ-સંસ્કાર આપે છે.

આમ માતૃપૂજા માટે હવે આખા વિશ્વની બહેનોમાંથી તારવી-તારવીને લેવી પડશે. એમાં દેશ-વિદેશનો ભેદ બૂલવો પડશે. કેટલાક

હિંદી યુવકો પરદેશી કન્યાને પરણે છે; કેટલાક વિદેશી યુવકો અહીંની કન્યાને પરણે છે. આ ઉદારતા અને જાતિપાંતિના ભેદ ભૂલવાની પાછળ સંયમનું ધ્યેય કેળવે એ મુખ્ય હોવું જોઈએ. તેથી માતૃપૂજા કંઈક સ્વરૂપ પકડશે.

માતૃપૂજાનો ખીજો ઉપાય છે આખા વિશ્વની માતાઓ-સ્ત્રીઓ સંગઠિત થાય. તે માટે માતૃસમાજોના સંગઠનોની યોજના વ્યાપક કરવી જોઈશે.

આજે વિશ્વમાં સાંસ્કૃતિક આદાન પ્રદાન થાય છે. તેમનું ચયન રાખ્યો કરે છે; પણ તેમના કાર્યક્રમો જોતાં એવું લાગે છે કે, ગીત, નૃત્ય, સંગીત, ખેલ વિ. માં જ તેઓ સંસ્કૃતિની ઇતિહાસ માનતા હોય છે. તેથી સાચી સંસ્કૃતિનો પ્રચાર થતો નથી. એ માટે ભારતીય પ્રજામાંથી ઠેઠ ગામડાંમાંથી સુસંસ્કારી સદ્ગૃહસ્થો અને સન્નારીઓને મોકલવામાં આવે તો તેમનો ઉદ્દેશ પાર પડે તેમ છે.

ધણું એમ કહેશે કે અલગ-અલગ પ્રાંતના કે દેશના લોકો ભેગા મળે તો અથડાશે; પણ છૂટા રહેશે તો અલગ જ રહેશે અને ભેગા થશે, તો ૧૧૧૧૧ થઈ જશે. ગુણદોષો અથડાય તેથી કંટાળવું નહીં પણ સારાં બળોને તારવીને આગળ વધતાં રહેવું. તે માટે માતૃસમાજોને સંગઠિત કરવાનાં છે. એમાંથી ઘડતર પામેલી બહેનો દેશ અને દુનિયામાંથી માતૃરત્નો તારવી શકશે. એ માટે કેવળ બહેનોને ભેગાં જ નથી કરવાનાં પણ તેમનું ઘડતર કરી, એ સંકલનને ચિરસ્થાયી કરવાનું છે.

માતૃપૂજા અને શીલ-નિષ્ઠા માટે આવરણો

આજે આપણા દેશમાં પણ માતૃપૂજા અને શીલનિષ્ઠા માટે મોટાં આવરણો જોવામાં છે. પહેલું આવરણ રાજ્ય છે અને ખીજું આવરણ છે કહેવાતો પાશ્ચાત્ય અસરવાળો સાંસ્કૃતિક પ્રચાર! આ આવરણોને દૂર કરવાનું કામ નાનુંસૂનું નથી.

સર્વ પ્રથમ તો આપણા પ્રધાન પંડિત નેહરુને શીલ્પનિષ્ઠાની વાત એકાએક ગળે નહીં ઊતરે ! તેમણે જાતે એ આચરી બતાવ્યું છે. કમલા નેહરુ પછી તેઓ કોઈને ન પરણ્યા—તેમના માટે કન્યાઓને તોટા ન હતો. પણ પત્નીના પ્રતીક રૂપે પોતાની પુત્રીને જ સાથે રાખી; અને દેશના ધડતરમાં પોતાનું જીવન એવું ખૂંપાવી દીધું કે લગ્ન કે એવી બાબતો તેમને સ્પર્શતી જ નથી. આમ અહ્મચય પાળવાનું તેમના માટે સહજ બન્યું; પણ એ વાત તેમને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ કહેવામાં આવે તો જ તેઓ માને તેમ છે.

અહ્મચય વગર એ એકાગ્રતા ન આવે જે વૈજ્ઞાનિકોના જીવનમાં જોવામાં આવે છે. પણ તેને વહેવારિક બનાવવા માટે આજના વૈજ્ઞાનિકો કેટલે અંશે સહમત થશે એ પ્રશ્ન છે. તે છતાં પણ, શીલ્પનિષ્ઠા એ આજના આખા વિશ્વનો પ્રશ્ન બન્યો છે. કારણકે મુક્ત સહચાર બ્યબિયારનું રૂપ લે ત્યારે એના આધારે કોઈપણ માનવસમાજ આગળ વધીને ઉન્નતિ ન કરી શકે. એટલે આજે વિશ્વ આગળ અહ્મચય અને શીલ્પનિષ્ઠાની રજુઆત વૈજ્ઞાનિક રીતે કરવાની રહેશે. મુક્ત સહચારના દુષ્ટ પરિણામોએ એ જૂમિકા તૈયાર કરી છે તો તે તરફ આગળ વધવું રહ્યું.

ધરઆંગણે આપણા દેશમાં પણ અહ્મચય અને શીલ્પનિષ્ઠા અંગે નવું વાતાવરણ સર્જવું પડશે. પહેલાં દીકરી વિધવા થતી કે ધરમાં વિધવા પુત્રવધૂ રહેતી તો માતા-પિતા પોતે વિવેક કરીને સંયમ તેમજ સાદાર્દનું વાતાવરણ રાખવા કાળજી સેવતા. આજે એવા માતા-પિતા જૂજ જોવા મળે છે.

વિશ્વવાત્સલ્યમાં થોડા વર્ષો પહેલાં એક તાજે બનેલો પ્રસંગ નોંધ કરેલો. એક માતા-પિતાની ૧૬ વર્ષની દીકરી, છ મહીનામાં એકાએક વિધવા થઈ જાય છે. તેમને તાર મળે છે કે “...ભાઈનું (જમાઈ) મૃત્યુ થયું છે.” મા-બાપે દીકરીની ઈચ્છા જાણી. તે અહ્મચય પાળવા

માટે દહ હતી. એટલે માતા-પિતાએ વિચાર કરીને જાતે અલ્પચર્ચા પાળવું શરૂ કર્યું.

અમને ન્યાય શાસ્ત્ર ભણાવવા માટે મૈથિલ પંડિત આવ્યા. તેઓ કહેતા હતા કે અમારા સમાજમાં વિધવા થયા પછી ધરનો બધોજ ભાર એને સોંપી દેવામાં આવે. બધા એને હાથ જોડે તેની આમન્યા રાખે. તેના હાથમાં ધરની ચાવીઓ રહે એટલે તેનું મન બધું રહે! તેમજ વૈધવ્ય નડે નહીં!

પણ હવે જો વિધવા બહેનોને સમાજની સરખી દૂંડ મળે તો તેઓ શિક્ષણ-સંસ્કાર તેમજ સેવાના ક્ષેત્રમાં ઘણું કામ કરી શકે. વિશ્વમાં અનેક નારી રત્નો પડ્યાં છે. તેઓ જુદાં જુદાં માતૃસમાજો કે એવાં નારી-સંગઠનો વડે ભેગાં થાય તો ઘણું કરી શકે.

માતૃસમાજો આટલું કરે :

આવા દેશ-વિદેશનાં મહિલા રત્નોએ ભેગાં મળીને મહામપણે જાહેર કરવું જોઈએ કે અમે માતૃજાતિનું અપમાન થતું હોય તેવું કોઈ પગલું ભરતું નહીં; તેમજ કોઈને ભરવા નહીં દઈએ. અસ્લીલ ચિત્રો, પોર્નોગ્રાફી કે પ્રચાર કે જેમાં નારી જાતિનું જાહેર અપમાન થાય છે તેને સહી શકતું નહીં! અત્યાચાર અને બળાત્કારનો નારી ભોગ ન બને તે માટે તેનામાં નૈતિક શક્તિ જગૃત કરશું! તો શીલનિષ્ઠા અને માતૃપૂજામાં થતાં અંતરાયો જરૂર અટકશે. આજે સામાન્ય રીતે નારી અત્યાચારીઓનો ભોગ બને છે; કાંતો આપઘાત કરી બેસે છે; ક્યાંય અસ્લીલ ચિત્ર કે ચેષ્ટા થાય તો આંખો મીંચીને ચાલી જાય છે. પણ નૈતિક બળ કેળવીને તે પડકાર કરે તો જરૂર તેની ધારી અસર થાય. પણ તે માટે સર્વપ્રથમ તેણે શીલ અને સંયમનો પાલો મજબૂત કરવો પડશે.

સત્ય અને પ્રમાણિક જીવન વહેવાર :

આ વિષયો અંગે વિશેષ ચર્ચા કરવાની રહેતી નથી. આ બન્નેનો ઉકેલ નૈતિક લોકસંગઠનો દ્વારાજ થઈ શકે છે. આજે ઈન્દુક સાથે કેટલાક રાષ્ટ્રોના મજૂરોનાં સંગઠનોનું જોડાણ છે. ખેડૂતોના પણ દેશ-પરદેશના સંગઠનો છે. પણ તેમની દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ અને નૈતિક નથી; તેમજ એ બધાનું સંકલન નથી. અમેરિકામાં ખેડૂતોનું સંગઠન ખરું. તેઓ દાન-દયામાં માને છે પણ કેવળ રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએજ ચાલે છે. આપણે ત્યાં ખેડૂત મંડળો છે તેમણે નૈતિક દૃષ્ટિએ એક થવું જોઈએ. તો પછી વિદેશના ખેડૂત મંડળો સાથે જોડાણ કરવું સહેલું પડે.

સાવરકુંડલામાં સેલ્સટેક્ષ, ઈન્કમટેક્ષ અંગે રાજ્યની રંજડ અંગે ફરિયાદ કરતા વેપારીઓ મારી પાસે આવ્યા. મેં તેમને કહ્યું : મારા અનુભવ પ્રમાણે તમે સંગઠન કરો, બંધારણ ધડો, નૈતિક નિયમો બાંધો એના ઉપર મજબૂર રહો અને નક્કી કરો કે પોતાની આવકમાંથી સ્વેચ્છાએ રાજ્યને આટલા આપીશું ! તો સરકારને વિશ્વાસ ખેસશે. પછી જો રંજડ થાય તો તમે અહિંસક લડત ચલાવી શકો. તેમાં ખેડૂત મંડળ તમને ટેકો આપશે પણ તેઓ સંગઠિત ન થઈ શક્યા.

આજે એકલ દોકલ માણસને નીતિ અને પ્રમાણિકતા ઉપર ટકવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. એટલેજ શહેરોમાં માતૃસમાજો અને પછાતવર્ગનાં—મધ્યમવર્ગનાં, મજૂરોના—નૈતિક સંગઠનો તેમજ ગામડાંમાં ખેડૂત-ગોપાલક-મજૂર સંગઠનો ઊભાં કરવાનું કહીએ છીએ. જો એ થઈ જાય તો સંસ્કૃતિના આ ચારે ગુણોનું સંકલન થઈ શકે.

ચારે બાજુ હિંસા તેમજ કુશીલના વાતાવરણ વચ્ચે આજે ગામડાંમાં અહિંસા અને શીલના ગુણો ઉપર ધણા માનવરત્નો ટકી રહ્યાં છે, એ મોટી આશા છે.

ચર્ચા - વિચારણા

સંસ્કૃતિને મઠારવાની જરૂર

શ્રી. પૂંજભાઈએ ભારતીય સંસ્કૃતિના ચાર ગુણોનું સંકલન એ વિષય પરત્વેની ચર્ચા ઉપાડતાં કહ્યું : “ આજે જેઓ ભારતીય સંસ્કૃતિનું કલેવર જાણે છે તેમનામાં આચરણનો પ્રાણ ઓછામાં ઓછો છે. જ્યારે આચરણનો પ્રાણ જેમનામાં વધુમાં વધુ છે તેઓમાં એનું કલેવર ઓછામાં ઓછું છે. આપણે તો આ યુગે કલેવર અને પ્રાણ બન્નેય સુંદર અને સાર્વત્રિક બનાવવાનાં રહે છે. એટલે કે ગામડાંને શોષતાં શહેરોને ગ્રામભિમુખ બનાવવાનાં છે. તેમજ શહેરમાં સભ્યતાનાં જે સુંદર ભત્તે છે તેનો ઉમેરો ગામડામાં કરવાનો છે. એ દૃષ્ટિએ ભાલનળકાંઠા પ્રયોગની પૂર્તિમાં ગ્રામપ્રાયોગિકસંઘો પછી વિશ્વવાત્સલ્યપ્રાયોગિક સંઘ શહેરો માટે આવ્યો છે; તે યથાર્થ છે.

ગઈ કાલે અહીં એક મતોરંજનનો સમારંભ યોજાયો હતો. તેમાં વણઝારાઓના દૃશ્યમાં સંસ્કૃતિના બદલે શહેરની સભ્યતા વધારે જણાતી હતી. એવું આજે શહેરના દરેક વર્ગમાં ખોદું તત્વ સભ્યતાને નામે આવી ગયું છે. તેઓ પછાતવર્ગો, મહિલા સમાજ તેમજ ગ્રામ્યજનોને પોતાના કરતાં ઊતરતી કક્ષાના માને છે. પણ, ખરું જોવા જોઈએ તો ગામડાં, સ્ત્રીસમાજ અને પછાતવર્ગોમાં હજી સંસ્કૃતિનાં એટલા બધા તત્વો પડેલાં છે કે ભારનનો ભદ્ર ગણાતો શ્રીમંત અને શહેરી વર્ગ તેમજ વિશ્વના રાષ્ટ્રોને તેમાંથી ઘણું મળી શકે છે; ત્યારે ત્યાં પૂર્તિ કરવા જેવું થોડું જ છે.

પ્રમાણ માટે આપણે જોઈએ છીએ કે આજે ગામડાના લોકો આત્મણુ ગમે તેટલો નીચે પડ્યો છતાં તેને આદરભાવથી જુએ છે. ત્યારે શહેરોમાં આચાર્યો ઉપર ઉચ્ચકક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ જુદમ ગુમરે છે. પરદેશોમાં રાજ્યનું એવું વર્ચસ્વ હોય છે કે સામાન્ય માનવી પણ

ખોલતા અને આચરતા વિચાર કરે; તેટલો વિચાર રાજ્યના મહાનમાં મહાન ગણાતા રાજ્ય-નેતાઓમાં નથી : ધનસંપન્ન અને બુદ્ધિસંપન્ન ગણાતા લોકો તો માનવતાથીયે પરવારી ગયા હોય તેવી રીતે મોટા ભાગે વર્તે છે.

ખીજી તરફ ધર્મશાળા, ગૌશાળા, મંદિરો, ગામડાં કે આદિવાસી-ઓમાં પણ શહેરીના સંસર્ગના કારણે ધણા દોષો પેદા છે. આથી પૂ. ગુરુદેવે સવારે કહ્યું તેમ માતૃસમાજે શહેરમાં રચીને કૌટુંબિક ભાવનાની વૃદ્ધિ કરી ભારતીય સંસ્કૃતિને ફેલાવવી જોઈશે. હમણાં જે વિકૃતિ દેખાય છે તે ઉપરછલ્લી છે. ગાંધી વિચાર વડે ખેડાણુ તો થયું છે-હવે અનુબંધ વિચારધારાનો પ્રચાર વિશ્વમાં કરવાની જરૂર છે.

ગામડાં અગે શહેરવાળાઓને સૂગ છે. પણ તેમાં ત્યાંની અજ્ઞાનતા છે. હમણાં અપ્પા સાહેબ પટવર્ધને કહ્યું છે તેમ ગામડાંમાં ચોમેર મળનાં ધામ નજરે પડશે, સભામાં આવે ત્યારે થૂકવું ક્યાં? લીંટ ક્યાં કાઢવી? કચરો ક્યાં નાખવો? એટલીયે ખબર નથી રાખતા. એટલે પોતાની આસપાસ ગંદકી કરતા હોય છે અને પાડોશીને તેવી ગંદકીનો ભોગ જાતે ખનાવી દે છે. રોજના ચાલવાના રસ્તા પણ મળમૂત્રથી ગંદા કરી બિમારી અને દુર્ગંધની નરકમાં નાહક સખડે છે. ભાષામાં પણ ગામડે તળપદી તોછડી ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે. આના ઉપરથી તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ ગામડાં પ્રત્યે નફરત જ થાય. પણ પ્રેમ, સચ્ચાઇ, દગો કરવાનો ડર, નિસર્ગ પરની જાણ્યે અજાણ્યે પણ અડગ શ્રદ્ધા, ખીજા ખાતર ધસાવાની વૃત્તિ વગેરે ગુણો પણ ત્યાં જ નજરે પડશે. આજના ભૌતિકવાદની અસર ત્યાં પણ થઈ છે છતાં ત્યાં શહેર જેટલી બિભત્સતા નજરે નથી પડતી. કોઈ બહેનની છોડતી કે વિભત્સ વર્તન કોઈ કરે તો ગામડાંના આગેવાનો, તરત કંઈકું કંઈ કરી નાખે. ભજન, કીર્તન તેમ જ સારા-નરસા પ્રસંગે ગામડાં હજી પરસ્પર એકમેકને ચાહે છે.

તેથી જ ગાંધીજીએ ગામડાંને કેંદ્રમાં રાખી આશ્રમો સ્થાપ્યા; અને ત્યાં જ રહ્યા. અલબત્ત તેમણે મોટું કાર્ય ઉપાડ્યું હોઈ તેઓ ગામડામાં ઝોતપ્રોત જાતે ન થઈ શક્યા; તે છતાં રેંટિયાને નિરંતર પોતાની સામે અને પાસે રાખ્યો. સેવકોને આદિવાસીઓમાં અને ગામડાંમાં જવાની અને રહેવાની દૃષ્ટિ આપી. પણ, સ્વરાજ્ય બાદ આ પાયાની વાત જ જાણે બૂલાઈ ગઈ. દેશનાં સંજોગો પણ એવાં આવી ગયા કે હવે ગામડાં બૂલાયાં છે. ત્યારે નૈતિક ગ્રામ સંગઠનો દ્વારા બાલનળકાંઠામાં પ્રયોગરૂપે ભારતીય સંસ્કૃતિના પુનરુત્થાનનું યજ્ઞ-કાર્ય શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. તેમાં આહુતિ આપવા આપણે પણ કટિબદ્ધ થઈએ.

શીલરક્ષા માતાઓમાં સહજ

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ શીલરક્ષાનો ગુણ માતાઓમાં સહજ છે. મારા દાદાનાં બહેનનું નામ ગંગામા હતું. નાનપણમાં વિધિવા થયેલ. એમણે પિતૃમહે આવી આખોય ભાર ઉપાડી લીધા હતા. અને આનંદમય વાતાવરણ બનાવી દીધું હતું. એવા અનેક દાખલાઓ છે, જેમાં ગામડાંઓની અંદર નીતિ, પ્રમાણિકતા અને સત્યનું તત્ત્વ સારી પેઠે રહેલું છે. બાપ-દાદાનાં જૂનાં દેવાંઓ પણ ગામડાંમાં ચૂકવાય છે. હવે એવાં બળોને સાંકળીને જગતમાં પહોંચાડવા જોઈએ.

ગ્રામ સંગઠનો વડે સંસ્કૃતિસહર કરીએ :

શ્રી. માઈલિયા : “ કાર્યકરો દ્વારા ગામડાંમાં સંસ્થાઓનું નિર્માણ કરવાથી ગામડાં સંસ્કૃતિ સહર દેખાશે. ત્યાં સંયમનું લક્ષ રાખી નારી જાતિનું સન્માન કરવું રહેશે. ગામડામાં ગયેલા કાર્યકરોને સીધેસીધા ત્રણ પ્રશ્નો મુંઝવે છે :—(૧) લાજ છોડવાનું કાર્યકર કહે; પણ કાર્યકરનાં પત્ની કુટુંબીઓ તેમજ આજુબાજુના લોકો તથા એવા

દબાણથી પડદો-લાજ છોડી ન શકે. (૨) કુટુંબીઓ અને ગ્રામલોકો મેણાં ટાણાં મારે અવિશ્વાસથી જુએ વગેરે થાય, ત્યારે કાર્યકર પોતાનો આગ્રહ લાદી ન શકે; અને (૩) જે લાદવા જાય તો સ્ત્રી-સન્માનને હાનિ પહોંચે—અહિંસાને હાનિ પહોંચે અને જે લાજ ચાલુ જ રહે તો સ્ત્રી-પુરુષને સામાજિક કામોમાં પરસ્પર પૂરક થવામાં ક્ષતિ થાય ! આવે વખતે ખરેખર મુંઝવણ થતી હોય છે.

આ ઉપરાંત બીજા જે આગ્રહો છે તે કાર્યકરોએ રાખવા જરૂરી છે:—

(૧) અસ્પૃશ્યતા નિવારણ; માનવ માનવ વચ્ચે ભેદની દિવાલ નહીં રાખવી.

(૨) ખાદી ગ્રામોદ્યોગનો આગ્રહ.

આમાં પણ પતિ-પત્ની વચ્ચે સંઘર્ષ થવાની શક્યતા છે તો ત્યાં શું કરવું એ સવાલ નડે છે ?”

આ અંગે સિબિરાર્થીઓમાં ખૂબ ચર્ચા ચાલી અને અંતે પૂ. સંતબાલજીએ સંશોધન મૂક્યું તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

કાર્યકરોને માર્ગદર્શન :

પૂ. સંતબાલજી : “આપણા પ્રેમને લક્ષ્મીને આપણે નજીકનાં એટલે પત્ની-પાત્ર ઉપર નૈતિક દબાણ કરીએ તો તે ક્ષમ્ય છે. દા. ત. અસ્પૃશ્યોની માફક થોડાક દિવસ ધરમાં રહીએ તો નૈતિક દબાણ હિંસક નહીં થાય; અને પત્નીને આજે નહીં તે થોડા દિવસો બાદ વાત ગળે ઊતરશે ખરી.

ખાદીમાં પણ ઝીણી, રંગીન વગેરે જાતો આવતી હોઈને એ

પ્રેમન ખાસ નડશે નહીં. અલખત ખાદીની પાછળ સાદાઈ, શ્રમ અને સંયમ તથા ત્યાગની ભાવના છે. તેને લીધે “કાંતે તે પહેરે” એ પાયાની વાત પણ ન બૂલાવી જોઈએ.

પડદાની વાત સૌરાષ્ટ્રના થોડાંક કુટુંબીઓ માટે ભારે છે. તેવું અન્યત્ર નથી. તેમજ એ સવાલ લાંબો ટકવાનો નથી. ધણીવાર આવી નાની ખાખતોના બહાના આપી કાર્યકરો પોતાની નખળાઈને ઢાંકતા હોય છે. તે વાત પણ સમજવા જેવી છે. ભારતીય નારી એક આદર્શ નારી બનવા માટે હંમેશ મથતી હોય છે. એટલે પતિ જો તેને જાણે માર્ગે દોરે તો તે ગમે તેવું બલિદાન પોતાના પતિ પાછળ આપી શકે છે. પણ સાથેસાથ જો એ પતિની કોઈ મૂળભૂત નખળાઈ; પત્ની જોઈ જાય તો એ કૃત્રિમ પ્રેમ પાછળ તે બલિદાન આપી શકતી નથી; અને શંકાશીલ બની જાય છે. કાર્યકર આવી પત્ની પાસે ક્રાંતિનું કામ કરાવી શકતો નથી; જેથી સમાજમાં તેની પોતાની સારી છાપ પડતી નથી.

એટલે મૂળે જીડો સંયમ હોય, ધીરજ હોય, દષ્ટિ અને પ્રેમ વિશુદ્ધ હોય તો તે પત્નીના દિલમાં પેસી શકે છે અને આવા અનેક પાયાના ફેરફારો તે ક્રમેક્રમે પત્ની, બાળકો અને કુટુંબમાં કરાવી શકે છે. ક્યારેક નાની વાતોનો વધારે પડતો આગ્રહ રખાય છે અને મોટી વાતો બૂલાવી દેવાય છે. એમ ન થવું જોઈએ.

ખીજ એક વાત કાર્યકરે યાદ રાખવાની છે, તેના ઉપર કદાચ સામાજિક સાનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સંયોગોની અસર ઓછી થાય પણ તેની પત્ની ઉપર બહુ મોટી થાય છે. એટલે કે આસપાસના સમાજના સંયોગો આવા પાયાના ફેરફારો માટે અનુકૂળ બનતાં રહે તે વિષે કાર્યકરે સાવધાન રહેવું જોઈએ. એટલું જ નહીં બદલે કાર્યકરે પોતાની

પત્નીને કેટલાંક સામાજિક કાર્યોમાં વળન આપીને પ્રેરવા જોઈએ જેથી એમને પોતાને પણ જિંમી સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મળવાથી; વહેવારમાં તે ક્રાંતિ કરવામાં આનંદ લઈ શકે. જ્યારે તેને પોતાના કાર્યનો લાભ જણાશે ત્યારે તે બમણા ઉત્સાહે સાથ આપશે. એથી બલિદાનની ભાવના પણ વધતી જશે.

આમ છતાં પણ જે નિકટનાં પાત્રો ઉપર અસર ન થાય તો દૂરનાં પાત્રોને તો ન જ છોડી દેવાં. દીવો ઘણીવાર દૂર પ્રકાશ આપે છે; પણ નજીકમાં અંધારું રહી જાય છે; જે લાંબે ગાળે જાય છે.

(તા. ૨૦-૧૧-૬૧)

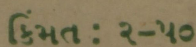
નવાંમાનવી

માનવ હૃદયમાં ઊઠતી નવી
અભિજ્ઞાપાઓ, નવી આકાંક્ષાઓ,
નવા વિચારોને વાર્તા, પ્રસંગચિત્રો,
નિબંધો, નાટકોરૂપે રજૂ કરતું
માસિક.

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૩-૦૦

: કાર્યાલય :
હડીભાઈની વાડી,
અમદાવાદ-૧

“प्रताप” प्रिन्टिंग प्रेस, नाशावट - मुरत